

UNIVERSITATEA DE STUDII EUROPENE DIN MOLDOVA

ȘCOALA DOCTORALĂ ȘTIINȚE JURIDICE ȘI RELAȚII INTERNAȚIONALE

Cu titlu de manuscris

C.Z.U: 341.231.14:349.6(043.3)

PÎRVU Daniela

**REGIMUL JURIDIC PRIVIND DREPTUL OMULUI LA UN MEDIU SĂNĂTOS ÎN
JURISPRUDENȚA CURȚII DE JUSTIȚIE A UNIUNII EUROPENE**

Teză de doctorat în drept

SPECIALITATEA: 552.08.DREPT INTERNAȚIONAL ȘI EUROPEAN PUBLIC

Conducător științific: _____ GAMURARI Vitalie, Doctor în drept,
Conferențiar Universitar

Autor: _____ PÎRVU Daniela

CHIȘINĂU, 2023

© PÎRVU Daniela, 2023

CUPRINS

ADNOTARE.....	4
ANNOTATION.....	5
АННОТАЦИЯ.....	6
LISTA ABREVIERILOR	7
INTRODUCERE.....	8
CAPITOLUL I. ASPECTE TEORETICE ȘI METODOLOGICE PRIVIND CERCETAREA REGIMULUI JURIDIC PRIVIND DREPTURILE OMULUI LA UN MEDIU SĂNĂTOS ÎN JURISPRUDENȚA CURȚII DE JUSTIȚIE A UNIUNII EUROPENE	16
1.1. Considerații teoretice privind evaluarea relației instituționale dintre drepturile omului și mediul înconjurător	16
1.2. Dimensiuni juridice legate de drepturile omului la un mediu sănătos	37
1.3. Tendințe privind recunoașterea dreptului omului la un mediu sănătos în legislațiile naționale și internaționale.....	50
1.4. Concluzii pentru Capitolul I.....	70
CAPITOLUL II. DREPTURI ȘI OBLIGAȚII CU PRIVIRE LA UN MEDIU SĂNĂTOS DE VIAȚĂ LA NIVELUL UE	72
2.1. Reglementări juridice privind asigurarea unui mediu sănătos de viață la nivelul UE din perspectiva dezvoltării durabile	72
2.2. Rolul CEDO și CJUE în stabilirea cadrului legal privind dreptul omului la un mediu sănătos	81
2.3. Particularități de punere în aplicare a politicii comunitare de mediu privind asigurarea dreptului la un mediu sănătos.....	94
2.4. Concluzii pentru Capitolul 2.....	106
CAPITOLUL III. JURISPRUDENȚA CURȚII DE JUSTIȚIE A UNIUNII EUROPENE PRIVIND DREPTURILE OMULUI LA UN MEDIU SĂNĂTOS.....	108
3.1. Dialogul judiciar între Curtea Europeană de Justiție și Curtea Europeană a Drepturilor Omului privind stabilirea regimului juridic al drepturilor omului la un mediu sănătos.....	108
3.2. Conflicte legate de jurisdicția exclusivă CJUE/CEDO privind drepturile omului la un mediu sănătos.....	120
3.3. Studii de caz.....	126
3.4. Concluzii pentru Capitolul 3.....	143
CONCLUZII GENERALE	146
BIBLIOGRAFIE.....	155

ADNOTARE

PÎRVU Daniela, „Regimul juridic privind dreptul omului la un mediu sănătos în jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene”, teza de doctor în drept, Chișinău, 2023.

Structura tezei constă în: adnotări (în trei limbi), listă de abrevieri, introducere, 3 capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie din 408 titluri și - anexe, 140 pagini text de bază, declarație de responsabilitate, CV-ul autorului. Rezultatele obținute au fost publicate în 5 lucrări științifice, unele indexate Web of Science.

Cuvinte cheie: supraviețuire ecologică, guvernanta ecologică, bunuri comune, drepturile omului, biocentrism, cooperare, subsidiaritate, precauție, ecocid, antropocentrism, hegemonie neoliberală, concurență, drepturile procedurale ale omului, drepturile asupra mediului, dreptul la un mediu sănătos, Curtea Europeană a Drepturilor Omului (CEDO), Curtea de Justiție a Uniunii Europe (CJUE)

Domeniul de studiu: drept

Vom analiza pe parcursul acestei cercetări zona jurisprudenței CEJ în domeniul dreptului la un mediu sănătos. Majoritatea cazurilor legate de stabilirea daunelor pentru atingeri aduse sănătății umane ca urmare a poluării și degradării mediului tratează mediul și relația acestuia cu sănătatea umană. Există, desigur, o întreagă problematică ce se referă strict la mediu, cum ar fi fauna, flora și așa mai departe, subiecte care sunt, însă, în afara scopului acestei teze.

Scopul și obiectivele tezei. Acest studiu își propune să analizeze regimul juridic privind dreptul omului la un mediu sănătos și principiile stabilite de Curtea Europeană în practica sa privind drepturile procedurale ale omului în materie de mediu.

Noutatea științifică a cercetării. Unul dintre obiectivele acestei cercetări este de a determina dacă standardele europene în ceea ce privește dreptul omului la un mediu sănătos, în comparație cu alte sisteme juridice, pot fi menținute și atunci când vine vorba de protejarea mediului prin mecanisme juridice pentru drepturile omului. Acest lucru poate fi obținut analizând jurisprudența celor două instanțe importante la nivel european care au pronunțat decizii în acest domeniu, și anume CEDO și CEJ. În acest sens, pentru a vedea dacă cele două instanțe au standarde diferite atunci când evaluează un caz, analizarea jurisprudenței va încerca să dea răspunsul la întrebarea: care este nivelul de impact asupra mediului dincolo de care se consideră că suntem în prezența unei încălcări a drepturilor omului? Pentru a depune o cerere în fața oricăreia dintre cele două instanțe în cazurile referitoare la vătămarea mediului, solicitantii trebuie să fi fost direct afectați de prejudiciul invocat, ceea ce înseamnă că instanțele au în vedere un prag ridicat al daunelor pentru a admite o cerere spre examinare.

Valoarea aplicativă a cercetării. Această cercetare va ajuta la stabilirea unor concluzii cu privire la poziția actuală a fiecăreia dintre cele două instanțe internaționale în evaluarea situației actuale a mediului și a relației dintre problematica de mediu și drepturile omului. Adică, se va stabili poziția lor în ceea ce privește perspectiva reinterpretării drepturilor omului în lumina preocupărilor de mediu, analizând aspectele în care se intersectează jurisprudența celor două instanțe și, în același timp, chestiunile cu privire la care apar contradicții.

Mai mult, obiectivul principal al acestei lucrări este strâns legat de o problemă mai extinsă și mai importantă decât problematica dreptului la daune rezultate din încălcări ale dreptului la un mediu sănătos, mai exact necesitatea găsirii unui echilibru între un mediu sănătos și dezvoltarea ulterioară a societății noastre. Necesitatea realizării acestui echilibru va rezulta din jurisprudența instanțelor naționale.

ANNOTATION

PIRVU Daniela, "The legal regime regarding the human right to a healthy environment in the jurisprudence of the Court of Justice of the European Union", Doctor of Law thesis, Chisinau, 2023.

The structure of the thesis consists of: annotations (in three languages), list of abbreviations, introduction, 3 chapters, general conclusions and recommendations, bibliography from 408 titles and - appendices, 140 basic text pages, statement of responsibility, author's CV. The obtained results were published in 5 scientific papers, some indexed in Web of Science.

Keywords: ecological survival, ecological governance, commons, human rights, biocentrism, cooperation, subsidiarity, precaution, ecocide, anthropocentrism, neoliberal hegemony, competition, procedural human rights, environmental rights, right to a healthy environment, European Court of Human Rights (ECHR), Court of Justice of the European Union (CJEU)

Field of study: law

During this research, we will analyze the area of ECJ jurisprudence in the field of the right to a healthy environment. Most cases relating to the determination of damages for harm to human health as a result of environmental pollution and degradation deal with the environment and its relationship to human health. There is, of course, a whole range of issues strictly related to the environment, such as fauna, flora and so on, subjects that are, however, outside the scope of this thesis.

The purpose and objectives of the thesis. This study aims to analyze the legal regime on the human right to a healthy environment and the principles established by the European Court in its practice on procedural human rights in environmental matters. In this context, the doctoral thesis analyzes the right to a fair trial, the right to an effective remedy, the right to freedom of expression, through the most important environmental cases brought before the Court of Justice of the European Union. The principles set out in these cases should be guidelines for all Council of Europe countries when dealing with the right of access to a court, the enforcement of final judgments, the right to an effective remedy and access to environmental information.

The scientific novelty of the research. One of the objectives of this research is to determine whether European standards regarding the human right to a healthy environment, compared to other legal systems, can also be maintained when it comes to protecting the environment through human rights legal mechanisms. This can be obtained by analyzing the jurisprudence of the two important courts at European level that have issued decisions in this area, namely the ECHR and the ECJ. In this sense, to see if the two courts have different standards when evaluating a case, the analysis of the jurisprudence will try to answer the question: what is the level of impact on the environment beyond which it is considered that we are in the presence of a violation of rights man? In order to bring a claim before either of the two courts in environmental damage cases, claimants must have been directly affected by the alleged harm, meaning that the courts have a high threshold of damages in mind to allow a claim to be considered .

The applied value of the research. This research will help to establish some conclusions regarding the current position of each of the two international courts in assessing the current environmental situation and the relationship between environmental issues and human rights. That is, their position will be established regarding the perspective of the reinterpretation of human rights in the light of environmental concerns, analyzing the aspects where the jurisprudence of the two courts intersect and, at the same time, the issues regarding which contradictions arise.

АННОТАЦИЯ

ПЫРВУ Даниэла, «Правовой режим права человека на здоровую проточную среду в практике Суда Европейского Союза», доктор юридических наук, Кишинев, 2023.

Структура диссертации состоит из: аннотации (на трех языках), списка сокращений, введения, 3 глав, общих выводов и рекомендаций, библиографии из 408 названий и приложений, 140 страниц основного текста, сведений об ответственности, автобиографии. Полученные результаты были опубликованы в 5 научных статьях, некоторые из которых проиндексированы в Web of Science.

Ключевые слова: экологическое выживание, экологическое управление, общее достояние, права человека, биоцентризм, сотрудничество, субсидиарность, предосторожность, экоцид, антропоцентризм, неолиберальная гегемония, конкуренция, процессуальные права человека, экологические права, право на здоровую окружающую среду, Европейский суд по правам человека (ЕСПЧ), Суд Европейского Союза (СЈЕU)

Область исследования: право

В ходе данного исследования мы проанализируем область судебной практики Европейского суда в области права на здоровую окружающую среду. Большинство дел, касающихся определения ущерба за вред здоровью человека в результате загрязнения и деградации окружающей среды, касаются окружающей среды и ее связи со здоровьем человека. Существует, конечно, целый ряд вопросов, строго связанных с окружающей средой, таких как фауна, флора и т. д., но выходящих за рамки данной дипломной работы.

Цель и задачи дипломной работы. Целью данного исследования является анализ правового режима права человека на здоровую окружающую среду и принципов, установленных Европейским судом в его практике по процессуальным правам человека в вопросах, касающихся окружающей среды.

Научная новизна исследования. Одна из целей данного исследования – определить, можно ли сохранить европейские стандарты, касающиеся права человека на здоровую окружающую среду, по сравнению с другими правовыми системами, когда речь идет о защите окружающей среды с помощью правовых механизмов прав человека. Это можно получить, проанализировав судебную практику двух важных судов европейского уровня, вынесших решения в этой области, а именно ЕСПЧ и Европейского суда. В этом смысле, чтобы увидеть, имеют ли два суда разные стандарты при оценке дела, анализ судебной практики попытается ответить на вопрос: каков уровень воздействия на окружающую среду, за пределами которого считается, что мы находимся в присутствии о нарушении прав человека? Чтобы подать иск в любой из двух судов по делам об экологическом ущербе, истцы должны быть непосредственно затронуты предполагаемым ущербом, а это означает, что суды имеют в виду высокий порог ущерба, позволяющий рассматривать иск.

Прикладное значение исследования. Данное исследование поможет сделать некоторые выводы относительно текущей позиции каждого из двух международных судов в оценке текущей экологической ситуации и взаимосвязи между экологическими проблемами и правами человека. То есть их позиция будет установлена относительно перспективы переосмысления прав человека в свете экологических проблем, анализируя аспекты, в которых пересекается юриспруденция двух судов, и в то же время вопросы, относительно которых возникают противоречия.

LISTA ABREVIERILOR

CCJE Consiliul Consultativ al Judecătorilor Europeni

CE Comunitatea Europeană

CEDO Curtea Europeană a Drepturilor Omului

CEPEJ Comisia Europeană pentru Eficiența Justiției

CJUE Curtea de Justiție a Uniunii Europene (anterior lunii decembrie 2009, Curtea Europeană de Justiție - CEJ)

CoE Consiliul Europei

DUDO Declarația universală a drepturilor omului

ECHR Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale

e-CODEX Comunicarea pe portalul e-Justiție prin schimbul de date online

EIM Directiva privind evaluarea impactului asupra mediului

FRA Agenția pentru Drepturi Fundamentale a Uniunii Europene

NHRI Instituție națională de protecție a drepturilor omului

ONG Organizație neguvernamentală

ONU Organizația Națiunilor Unite

PIDCP Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice

STCE Seria Tratatelor Consiliului Europei

TEEO Titlu executoriu european

TFUE Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene

TUE Tratatul privind Uniunea Europeană

UE Uniunea Europeană

INTRODUCERE

Actualitatea temei de cercetare. În societatea europeană de azi, interdependența dintre mediu și drepturile omului a devenit o problemă emergentă. Majoritatea populației europene este afectată în prezent, într-un fel sau altul, de diferite tipuri de daune aduse mediului. De exemplu, potrivit Agenției Europene de Mediu, în preajma anului 2030, până la 45% din populația urbană a Europei ar putea fi expusă unui aer poluat peste limita de poluare stabilită de UE pentru a proteja sănătatea umană [1], și până la 60% din populație ar putea fi expusă la niveluri de ozon care depășesc valoarea țintă a UE. În plus, s-a estimat că 20% din populația Uniunii Europene este expusă poluării fonice [2].

În ciuda multor eforturi de a promova dreptul la un mediu curat și sănătos și la o reglementare aferentă, recunoașterea oficială și promovarea juridică a acestui drept este foarte limitată. Mai puțin important este dacă poate fi înțeles ca un drept derivat din alte drepturi de fond, ca un drept material autonom în sine sau ca un grup de drepturi procedurale. Ordinea internațională extrem de descentralizată și mult prea voluntaristă este mult mai preocupată de privilegiile imperativelor comerciale, decât de protejarea drepturilor omului și a valorilor de mediu. Cu toate acestea, este posibil să ne apropiem de o deschidere neobișnuită pentru schimbare. O varietate de mișcări civile, noi tipuri de colaborare și guvernare bazate pe influența internetului și școlile neorealiste din domeniul economiei, administrării mediului și drepturilor omului, câștigă credibilitate și adepți - la nivel local, național, regional, global - și converg către implementarea unui nou mod de percepție a rolului mediului sănătos pentru umanitate.

Această convergență indică o nouă paradigmă de drept, dar și în economie și în guvernare, care ar putea oferi o nouă modalitate practică de a reafirma dreptul omului la mediu ca fiind o guvernare ecologică bazată pe drepturi [3]. Spre deosebire de sintagma „drept la un mediu sănătos” – concept atrăgător din punct de vedere teoretic, dar nedeterminat din punct de vedere operațional -, dreptul uman la guvernare ecologică ar fi ancorat într-o istorie bogată din punct de vedere conștiinței colective, bine definită atât din perspectiva dreptului substanțial, cât și a procedurii juridice. Dreptul omului la guvernarea ecologică ar putea ajuta la protejarea siturilor naturale și a drepturilor conexe acestora, pe care le moștenim în comun și liber, care pentru a fi transmise către generațiile viitoare este necesar să fie gestionate democratic, atât în ceea ce privește natura însăși, cât și resursele naturale, în conformitate cu principiile drepturilor omului.

Deși este acceptat pe scară largă faptul că există o legătură foarte strânsă între drepturile omului și mediul înconjurător, nu este întotdeauna clar care este, mai exact, natura acestei conexiuni. Două aspecte fundamentale sunt recunoscute de John Knox, în Raportul său preliminar privind drepturile omului și mediul [4] și anume că drepturile omului și mediul sunt interdependente și, în al doilea rând, că relația de interdependență este complexă, implicând drepturi multiple ale mai multor persoane și adesea ale unei comunități întregi. Întrebarea abordată în acest studiu este dacă legislația în domeniul drepturilor omului, așa cum este practică în prezent, recunoaște și reflectă în mod adecvat interdependența complexă dintre drepturile omului și mediu. În special, apare întrebarea dacă instanțele pentru drepturile omului iau suficient în considerare modurile complexe prin care persoanele, comunitățile și mediul sunt interconectate, atunci când iau decizii în cazurile referitoare la impactul pe care daunele asupra mediului le au în viețile indivizilor?

Dovezile crescânde ale impactului devastator al degradării mediului pentru o mare varietate de drepturi ale omului au dus, în ultimele decenii, la o recunoaștere legală a interferenței dintre drepturile omului și mediu. Aceasta a luat forma „ecologizării” legislației privind drepturile omului, adică la recunoașterea faptului că daunele aduse mediului pot duce la încălcarea unor drepturi precum dreptul la sănătate, dreptul la viață și dreptul la un nivel de trai adecvat. De asemenea, crește recunoașterea din partea instanțelor pentru drepturile omului a rolului important al drepturilor procedurale, precum dreptul la informație și de participare la luarea deciziilor de mediu, atunci când analizează acordarea de sprijin pentru persoanele fizice și organizațiile implicate în protejarea mediului.

Mai mult, asistăm la o recunoaștere crescută a existenței unui drept substanțial la un mediu sănătos / durabil, în special în constituțiile statelor. În ciuda acestui fapt, este pusă, adesea, sub semnul întrebării, utilizarea domeniului drepturilor omului, în special a dreptului internațional al drepturilor omului, în căutarea de remedieri pentru daunele de mediu.

Criticii abordării bazate pe drepturi pentru realizarea protecției mediului susțin că instituțiile din domeniul drepturilor omului nu sunt concepute pentru a face față revendicărilor de mediu. De exemplu, se susține adesea că legislația de drepturile omului este preocupată de drepturile persoanelor, ceea ce limitează sever măsura în care revendicările privind drepturile omului pot fi utilizate pentru a rezolva problemele de mediu cum ar fi poluarea, care afectează comunități întregi, sau probleme globale de mediu, cum ar fi schimbarea climatică. Prin urmare, este adesea

argumentat că, în cazul în care daunele aduse mediului sunt luate în considerare în drepturile omului, considerația este limitată în mod obligatoriu la modul în care un drept particular al unei anumite persoane ar putea fi afectat, iar o abordare bazată pe drepturi nu este utilă în abordarea impactului mai larg pe care degradarea mediului îl are asupra comunităților întregi sau impactul diferit pe care îl are asupra unor drepturi distincte.

Articularea drepturilor în multe instrumente internaționale consolidează o înțelegere individualistă și deconectată a drepturilor omului față de mediu, definind drepturile izolat unul de celălalt și de contextul creat de mediul de viață. Separarea drepturilor civile și politice de drepturile sociale și economice, prin abordarea lor în tratate separate, evidențiază deconectarea aceasta.

Totuși, potențialul de a utiliza drepturile sociale și economice pentru a apăra mediul este, în continuare, redus, deoarece instanțele de drepturile omului au, în mod obișnuit, doar o competență limitată asupra drepturilor sociale și economice. Cu toate acestea, deși criticii privind utilizarea dreptului omului în abordarea problemelor de mediu au, fără îndoială, ca bază de argumentație, legislația drepturilor omului, aceasta este mult mai variată și mai puțin statică decât o recunoaște interpretarea pur teoretică. Concentrându-se pe jurisprudența celor trei tribunale regionale pentru drepturile omului, Curtea Europeană a Drepturilor Omului (CEDO), Comisia și Curtea Africane pentru Drepturile Omului, precum și Comisia și Curtea Interamericane pentru Drepturile Omului, această lucrare ia în considerare, în primul rând, modul în care instanțele pentru drepturile omului abordează argumentele care confirmă că daunele aduse mediului au drept consecință și încălcarea drepturilor omului și analizează dacă aceste abordări sunt limitate de o lipsă de înțelegere a interdependenței și complexității relației dintre drepturile omului și mediu. În al doilea rând, lucrarea analizează modul cum practica existentă poate ajuta la dezvoltarea unei abordări a drepturilor omului în materie de protecție a mediului, care recunoaște pe deplin și asigură respectarea interdependenței dintre drepturile omului și problematica de mediu în toată complexitatea sa.

Deși drepturile asupra mediului nu sunt protejate explicit de Convenția Europeană pentru Protecția Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale [5], Curtea Europeană a Drepturilor Omului a examinat, totuși, un număr mare de cazuri de mediu și a dezvoltat o jurisprudență bogată în acest domeniu. Folosind metoda de interpretare a Convenției Europene, ca instrument procedural juridic, care implică faptul că Convenția Europeană trebuie interpretată în condițiile actuale, Curtea Europeană a examinat cauzele de mediu printr-o interpretare intensivă a

domeniului drepturilor omului și a libertăților fundamentale protejate de Convenție. În acest context, Curtea Europeană a dezvoltat o bogată practică judiciară, atât în ceea ce privește drepturile fundamentale ale omului, cât și pe cele procedurale în materie de mediu. Drepturile procedurale ale omului în materie de mediu se referă la normele care reglementează accesul la justiție, accesul la informație, participarea publicului la procesul de luare a deciziilor, accesul la remedii pentru daune și executarea deciziei instanței internaționale. Aceste drepturi sunt cuprinse în majoritatea documentelor internaționale de mediu, printre care, probabil, cel mai important loc aparține Convenției de la Aarhus [6] .

Vom analiza, pe parcursul acestei cercetări, și jurisprudența CJUE în acest domeniu. Majoritatea cazurilor legate de stabilirea daunelor aduse sănătății umane ca urmare a poluării și degradării mediului tratează mediul și relația acestuia cu sănătatea umană. Există, desigur, o serie de cazuri care se referă strict la mediu, cum ar fi fauna și flora, dar aceste subiecte care sunt în afara scopului acestei teze. Sintagma care a fost selectată pentru acest studiu se referă la „dreptul la un mediu sănătos”. Această terminologie este utilizată în majoritatea literaturii juridice menționate în această teză, precum și în mai multe acorduri internaționale și constituții naționale.

Scopul și obiectivele tezei. Acest studiu își propune să analizeze regimul juridic privind dreptul omului la un mediu sănătos și principiile stabilite de Curtea Europeană în practica sa privind drepturile procedurale ale omului în materie de mediu. În acest context, teza de doctor analizează dreptul la un proces echitabil, dreptul la remedii eficiente, dreptul la libertatea de exprimare, prin exemplificarea celor mai importante cazuri de mediu aduse în fața Curții de Justiție a Uniunii Europene. Principiile stabilite în aceste cazuri ar trebui să fie linii directoare pentru toate țările Consiliului Europei atunci când se aduce în discuție dreptul de acces la o instanță, executarea hotărârilor judecătorești definitive, dreptul la un remediu efectiv și accesul la informații în materie de mediu.

Obiectivele de cercetare:

1. studiul teoretic al conceptelor incluse în sintagma „drepturile omului la un mediu sănătos”;
2. evaluarea relației instituționale dintre drepturile omului și dreptul la un mediu sănătos în practica instituțională internațională;
3. analiza tendințelor privind recunoașterea dreptului omului la un mediu sănătos în practica juridică internațională și națională;
4. analiza reglementărilor juridice ale UE privind dreptul omului la un mediu sănătos;

5. analiza rolului CEDO și CEJ privind stabilirea cadrului normativ al drepturilor omului la un mediu sănătos;
6. studiul particularităților jurisdicționale privind implementarea practică a dreptului omului la un mediu sănătos la nivelul UE;
7. studiul dialogului judiciar între CEDO și CEJ privind cazurile de încălcare a dreptului omului la un mediu sănătos;
8. analiza unor divergențe de opinie în tratarea cazurilor de încălcare a dreptului omului la un mediu sănătos;
9. analiza studiilor de caz;
10. elaborarea recomandărilor cu caracter teoretic în privința interpretării unor aspecte legate de drepturile omului la un mediu sănătos.

Noutatea științifică a cercetării. Unul dintre obiectivele acestei cercetări este de a determina dacă notorietatea standardelor europene în ceea ce privește dreptul omului la un mediu sănătos, în comparație cu alte sisteme juridice, poate fi menținută și atunci când se aduce în discuție protejarea mediului prin mecanisme juridice pentru drepturile omului. Acest lucru poate fi realizat analizând jurisprudența celor două instanțe importante la nivel regional care au pronunțat decizii în acest domeniu, și anume CEDO și CEJ. În acest sens, pentru a vedea dacă cele două instanțe au standarde diferite atunci când evaluează un caz, analizarea jurisprudenței va încerca să dea răspunsul la întrebarea: care este nivelul de impact asupra mediului dincolo de care se consideră că suntem în prezența unei încălcări a drepturilor omului? Pentru a depune o cerere în fața oricăreia dintre cele două instanțe în cazurile referitoare la vătămarea mediului, solicitanții trebuie să fi fost direct afectați de prejudiciul invocat, ceea ce înseamnă că instanțele au în vedere un prag ridicat al daunelor pentru a admite o cerere spre examinare.

Aceste cercetări acoperă o analiză într-un domeniu destul de nou, și anume, cel al dreptului internațional privind drepturile omului, în corelație cu domeniul mediului și drepturile omului la un mediu sănătos. În mod specific, această cercetare este realizată prin studiul și analiza jurisprudenței Curții Europene a Drepturilor Omului (CEDO) și a Curții Europene de Justiție (CEJ) legată de „vătămarea”/distrugerea mediului și corelarea acesteia cu încălcarea drepturilor omului.

Prin urmare, în majoritatea acestor cazuri este foarte dificil să se îndeplinească standardele ridicate impuse de instanțe. Pentru a atinge aceste obiective, cercetarea se va concentra pe găsirea și analizarea standardelor stabilite de cele două instanțe pentru daunele aduse mediului, care pot fi

găsite în jurisprudența lor, cu scopul de a înțelege tendințele identificate în aceste hotărâri și care sunt diferențele dintre abordările lor. Prin urmare, vom identifica rolul pe care îl joacă diferitele interese în procesul de luare a deciziilor în fața celor două instanțe. În acest caz, practic vom analiza două abordări diferite în ceea ce privește drepturile asupra mediului: abordarea drepturilor omului versus abordarea business / economică.

Valoarea aplicativă a cercetării. Această cercetare va ajuta la stabilirea unor concluzii cu privire la poziția actuală a fiecărei instanțe în evaluarea situației actuale a mediului și a relației sale cu drepturile omului. Cu alte cuvinte, se va stabili poziția lor în ceea ce privește perspectiva reinterpretării drepturilor omului în lumina preocupărilor de mediu, analizând aspectele în care se intersectează jurisprudența celor două instanțe și, în același timp, chestiunile cu privire la care apar contradicții.

Mai mult, obiectivul principal al acestei lucrări este strâns legat de o problemă mai extinsă și mai importantă decât problematica dreptului la daune rezultate din încălcări ale dreptului la un mediu sănătos, mai exact necesitatea găsirii unui echilibru între un mediu sănătos și dezvoltarea ulterioară a societății noastre. Necesitatea realizării acestui echilibru va rezulta din jurisprudența instanțelor naționale. Din această perspectivă, cercetarea se va concentra asupra identificării modului în care acest echilibru a fost realizat prin jurisprudența celor două instituții, cele mai importante instanțe din Europa privind apărarea drepturilor omului în raport cu un mediu sănătos. Noutatea abordării constă în apelarea la argumente legate de dezvoltarea durabilă, în contextul în care nu se poate vorbi, astăzi, despre drepturile asupra mediului, în special în societatea europeană, fără a ne referi și la dezvoltare, ca drept fundamental al omului. Altfel spus, în procesul de dezvoltare a societății din punct de vedere socio-economic, problema dreptului la un mediu sănătos devine una inerentă.

Drept urmare, există un oarecare conflict între oferirea unei protecții ridicate pentru mediu sănătos și, în același timp, oferirea unei perspective de dezvoltare nelimitată a sectoarelor socio-economice. Astfel, problema care apare aici este analizarea modului în care instanțele reușesc să găsească un echilibru între interesele de dezvoltare a mediului în fiecare dintre cazurile aduse în fața lor, din perspectiva drepturilor omului la un mediu sănătos. Pentru a găsi răspuns la această problemă, vom examina modul în care standardele impuse de instanțe intră în conflict cu aspectele legate de dezvoltare, în special în raport cu statele europene.

Publicațiile la tema tezei. Rezultatele cercetării și-au găsit reflectare în rapoartele prezentate în cadrul unor întruniri științifice naționale și internaționale (colocvii, conferințe, congrese), precum și într-o serie de publicații științifice, dintre care le enumerăm pe cele mai importante:

- *Evoluția politicii comunitare în materia drepturilor omului la un mediu sănătos.* Materiale ale Conferinței științifico-practice cu participare internațională 17 mai 2019. Teoria și practica administrării publice Chișinău, 2019. Pag. 431-438;
- *Consacrarea legislativă internațională a dreptului la un mediu sănătos și echilibrat ecologic.* Perspectivele și Problemele Integrării în Spațiul European al Cercetării și Educației Vol.6, Partea 1, 2019 Conferința "Perspectivele și Problemele Integrării în Spațiul European al Cercetării și Educației"6, Cahul, Moldova, 6 iunie 2019. Disponibil în IBN: 24 decembrie 2019. Pag. 143-152;
- *The right of Humans to a Healthy Environment, a Fourth Generation Human Right.* Postmodern Openings - Covered in: Web of Science (WOS); EBSCO; ERIH+; Google Scholar; Index Copernicus; Ideas RePeC; Econpapers; Socionet; CEEOL; Ulrich ProQuest; Cabell, Journalseek; Scipio; Philpapers; SHERPA/RoMEO repositories; KVK; WorldCat; CrossRef; CrossCheck. 2021, Volume 12, Issue 2, pages: 274-297 ; ISSN: 2068-0236 | e-ISSN: 2069-9387. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/12.2/308>.
- *Theoretical considerations regarding the human right to a healthy environment.* Publicat în: JOURNAL OF ROMANIAN LITERARY STUDIES numărul 34/ 2023 (apariție: 15 octombrie 2023), Editor: Institutul de Studii Multiculturale ALPHA; Editura Arhipelag XXI, ISSN: 2248-3004, Web site: <http://asociatia-alpha.ro/jrls.php>. Indexare Baze de date internaționale: CEEOL, Global Impact Factor, Google Academic, Research Gate, Academic.edu, WorldCat, SSRN, BDD, OCLC, SJIFactor, Electronic Journals Library (EZB), Scilit.
- *The role of insolvency proceedings. the concept and characteristics of the insolvency procedure.* Publicat în: JOURNAL OF ROMANIAN LITERARY STUDIES numărul 34/ 2023 (apariție: 15 octombrie 2023), Editor: Institutul de Studii Multiculturale ALPHA; Editura Arhipelag XXI, ISSN: 2248-3004, Web site: <http://asociatia-alpha.ro/jrls.php>. Indexare Baze de date internaționale:

CEEOL, Global Impact Factor, Google Academic, Research Gate, Academic.edu, WorldCat, SSRN, BDD, OCLC, SJIFactor, Electronic Journals Library (EZB), Scilit..

- *Particularitățile de punere în aplicare a politicii comunitare de mediu privind asigurarea dreptului la un mediu sănătos*, În revista științifico-preactică ”Vector European” - Nr.2/2023, ISSN:2345-1106.

Structura și conținutul tezei. Primul capitol al tezei va face o descriere mai detaliată a scopului acestei cercetări și va oferi o scurtă privire de ansamblu asupra metodologiei utilizate pentru investigație. Abordarea de tipul „mediu ca precondiție” este un punct de plecare care poate oferi baza pentru o analiză complexă, ca modalitate de a creiona relația dintre drepturile omului și mediul înconjurător. Cu toate acestea, lecțiile de dezvoltare durabilă din unele state au arătat, din nou, că nu este întotdeauna posibil să se evite compromisurile și alegerile dintre prioritățile concurente, inclusiv prioritățile de promovare a drepturilor omului și protejare a mediului.

Cel de-al doilea capitol se va concentra pe hotărârile celor două instanțe analizate și, în același timp, asupra dispozițiilor legale referitoare la analiza jurisprudenței instanțelor. În absența unui mandat expres sau a unei instituții unice cu un mandat clar structurat, cercetătorii și factorii de decizie utilizează creativ instrumentele juridice internaționale existente. Concentrându-se pe confluența dintre drepturile omului și mediul înconjurător, aceștia își propun să reconstruiască sistemul de guvernare de mediu internațional la nivel național, imprimând instituțiilor existente capacitatea de a răspunde eficient la provocările presante și multifacetate ale mediului și drepturilor omului.

Al treilea capitol se va concentra pe răspunsul la întrebarea privind existența și realizarea prin jurisprudența instanțelor a unui echilibru între nevoia unei protecții ridicate a mediului și necesitatea dezvoltării societății (infrastructură de mediu, instituții de protecția mediului, interdependența instituțională dintre sectorul economic și protecția mediului). Cercetarea realizată în acest capitol conduce la concluzia că, în scopul încorporării problemelor de mediu, CEDO se concentrează pe reinterpretarea drepturilor omului stabilite în Convenție. Cu toate acestea, Curtea Europeană de Justiție se concentrează mai mult pe realizarea unei dezvoltări durabile eficiente, care să poată susține economia statelor membre UE.

CAPITOLUL I. ASPECTE TEORETICE ȘI METODOLOGICE PRIVIND CERCETAREA REGIMULUI JURIDIC PRIVIND DREPTURILE OMULUI LA UN MEDIU SĂNĂTOS ÎN JURISPRUDENȚA CURȚII DE JUSTIȚIE A UNIUNII EUROPENE

1.1. Considerații teoretice privind evaluarea relației instituționale dintre drepturile omului și mediul înconjurător

Problema schimbărilor climatice se află, de ceva timp, pe agenda politică internațională. Astfel, drepturile omului la un mediu sănătos, conform unor autori, în primă instanță, se referă la „o gamă largă de fenomene globale create preponderent prin arderea combustibililor fosili” [7]. Aceste fenomene includ încălzirea globală, dar și creșterea nivelului mării, topirea ghețarilor, schimbări în biodiversitate și evenimente meteorologice extreme, care afectează direct mediul natural de viață a sute de mii de oameni. Totuși, atenția comunității internaționale s-a concentrat mai ales pe reducerea încălzirii globale, care este definită ca „tendința de creștere a temperaturii pe întregul Pământ, de la începutul secolului al XX-lea și, mai ales, de la sfârșitul anilor '70, din cauza creșterii emisiilor generate de arderea combustibili fosili, începând cu revoluția industrială” [8].

În Acordul de la Paris din 2015, comunitatea mondială s-a angajat să limiteze încălzirea globală „peste nivelurile preindustriale și să urmărească să limiteze creșterea la 1,5 ° C” [9]. Guvernele își luaseră, deja, angajamente în acest scop, prin de la Acordul de la Cancun, din 2010, în care a fost consacrat oficial, pentru prima dată, pericolul iminent al încălzirii globale [10]. Dar, Acordul de la Paris [9] conține, în plus, un plan de acțiune globală. Ținta de 2°C este considerată, pe scară largă, drept limita absolută pentru a evita efectele cele mai devastatoare ale schimbărilor climatice. În 2015, temperatura globală a crescut deja cu 1° C, comparativ cu perioada preindustrială, din 1851-1880. Mai mult, IPCC a clarificat fără echivoc, în Raportul de evaluare [11], legătura dintre comportamentul uman și schimbările climatice: „influența umană asupra sistemului climatic este clară”, afirmă acesta, „iar emisiile antropice recente de gaze cu efect de seră sunt cele mai mari din istorie. Schimbările climatice recente au avut efecte extinse asupra sistemelor umane și naturale” [11]. Acest raport concluzionează că drepturile omului sunt amenințate de comportamentul economic uman prin exploatarea în exces a resurselor de mediu.

După cum am menționat mai sus, există semne ale unor valuri juridice de transformare, motivate de o înțelegere mai profundă a implicațiilor impactului schimbărilor climatice asupra

drepturilor omului. Declarația privind drepturile omului și schimbările climatice a fost dezvoltată ca un instrument normativ pentru a susține aspirațiile celor care doresc să construiască viitorul climatic alternativ. După cum s-a demonstrat, schimbările climatice sunt mai mult decât o problemă tehnică sau științifică. Reprezintă o criză profundă a ierarhiei din societățile umane, marcată de distribuția inegală a factorilor de vulnerabilitate socială. Prin urmare, este surprinzător faptul că atât de multe inițiative recente indică direcția de a vedea drepturile omului ca pe un drept intrinsec, amenințat de schimbările climatice. Într-adevăr, este vital ca respectarea drepturilor omului să fie înțeleasă acum ca un element indispensabil al oricărei abordări adecvate pentru schimbările climatice. Drepturile omului oferă un puternic limbaj meta-etic al criticii scenariilor viitoare alternative de dezvoltare, dacă aceste drepturi sunt înțelese pentru a se referi la o umanitate reimaginată.

În concluzie, este interesant de văzut că, pe măsură ce un sistem de drepturi ale omului pare să fie mai flexibil în conectarea protecției dreptului la viață și a mediului împotriva schimbărilor climatice, cu atât mai puține cazuri au fost raportate care să necesite intervenția instanțelor. Mai mult decât atât, cerințele generale privind starea reală a mediului nu par întotdeauna să îndeplinească, în practică, cerințele dreptului la sănătate. CEDO are prin excelență cele mai stricte cerințe privind implicarea cetățenilor în conservarea mediului, iar Convenția nu conține un drept specific asupra mediului. Cu toate acestea, CEDO a dat hotărâri privind dreptul la un mediu sănătos într-un număr mare de cazuri și a extins interpretarea articolelor 2 și 8 [5] în moduri destul de creative, pentru a asigura protecția mediului. S-au înregistrat progrese considerabile în recunoașterea unei dimensiuni de mediu a drepturilor omului. Cu toate acestea, rămâne de văzut dacă dreptul la viață este într-adevăr cea mai eficientă abordare în acest sens, întrucât unele cazuri au vizat doar viața oamenilor, nu și mediul însuși. Dreptul la respectarea vieții private se dovedește a fi un argument mult mai eficient în jurisprudența ambelor instanțe (CEDO și CJUE), deși considerăm că este îndoielnic dacă degradarea mediului, atunci când interferează cu integritatea fizică a unui individ, impune a se invoca automat dreptul la viață.

Ideea că există un set de drepturi universale inalienabile, la care toți indivizii au un drept incontestabil în virtutea apartenenței lor la specia umană, iese în evidență ca fiind realizarea semnificativă a jurisprudenței internaționale din secolul al XX-lea. În timp ce istoria drepturilor omului poate fi trasată retrospectiv până în antichitate, drepturile omului au apărut ca o „instituție de drept internațional” ca răspuns la atrocitățile naziste și comuniste din primele decenii ale

secolului al XX-lea. Declarația universală a drepturilor omului [12], adoptată alături de Carta Națiunilor Unite [13], a început procesul de redefinire a suveranității, pentru a include responsabilități față de cetățeni și rezidenți. În calitate de membri ai Națiunilor Unite, statele s-au angajat să respecte drepturile omului și a libertăților fundamentale la nivel global [14]. Declarația universală [12] se concentrează în principal pe limitele corespunzătoare ale puterii de stat față de persoanele care locuiesc pe teritoriul lor, în special față de cei care sunt membri ai minorități rasiale, etnice sau religioase marginalizate.

Ca atare, legislația internațională privind drepturile omului abordează în principal modul în care oamenii ar trebui să fie tratați de guvernul statelor a căror cetățeni sunt și de instituțiile subordonate guvernului [15]. Din acest punct de vedere, domeniul drepturilor omului a compilat o listă tot mai vastă de drepturi de bază pe care statele trebuie să le respecte și cu privire la care sunt responsabile pentru asigurarea acestora. Aceste drepturi ale omului au fost acceptate din ce în ce mai mult ca norme de reglementare a comportamentului statelor față de proprii cetățeni [16].

Pactele internaționale pentru drepturile omului și proliferarea tratatelor privind drepturile omului care au urmat, detaliază mai mult scopul și atingerea obiectivelor de protecție a drepturilor omului descrise în Declarația universală [12]. Așa cum a reiterat Adunarea Generală a Organizației Națiunilor Unite în 1998, „fiecare stat are responsabilitatea și obligația principală de a proteja, promova și implementa toate drepturile omului și libertățile fundamentale” [17]. Astfel, drepturile omului au stabilit noi standarde de conduită pentru state și persoane fizice, în contextul așteptărilor cetățenilor. Cu toate acestea, adoptarea aproape universală a tratatelor internaționale pentru drepturile omului nu a fost un panaceu. Abuzurile continuă și nici Declarația Universală [12], nici Convenția împotriva Genocidului, nici Curtea Penală Internațională nu au pus capăt acestora [18].

Chiar dacă problemele persistă, secolul al XXI-lea aduce noi provocări pentru protecția mediului și asigurarea unui climat sănătos. Fiecare zi aduce noi dovezi că activitatea umană modifică dramatic și ireversibil întreaga planetă - dezvăluind sistemele de susținere a vieții de care depindem noi și toate celelalte viețuitoare. Problema morală definitorie și provocarea justiției sociale din secolul al XXI-lea poate preveni efectele tragice ale schimbărilor climatice. În acest sens, Amy Sinden a numit reglementările din domeniul drepturilor omului ca fiind „cel mai bun răspuns al legii la o transgresiune morală profundă, de neconceput și de anvergură morală” [19]. Normelor internaționale privind drepturile omului invocă discursul științific în toate reglementările

privind schimbările climatice, deoarece legiuitorii, autoritățile de reglementare și avocații încearcă să implementeze „puterea drepturilor omului” [20] în această nouă luptă.

Mai mult, există, cu siguranță, avantaje pentru o astfel de abordare, dintre care nu este de neglijat posibilitatea de a acorda problemelor de mediu o parte din valoarea normativă necondiționată și aplicabilitatea imediată asociată drepturilor omului. După cum scria Louis Henkin, „drepturile omului se bucură de *prima facie*, presupun inviolabilitate și adesea vor fi prioritare în fața altor avantaje publice” [21]. Sau, așa cum a caracterizat Myers McDougal Declarația Universală a Drepturilor Omului, aceasta este „dreptul comun consacrat, care are atributele de *jus cogens*” [22].

Dreptul internațional pare să reflecte din ce în ce mai mult această viziune a universalității drepturilor omului. De exemplu, în decizia din cauza Barcelona Traction (Belgia v. Spania), Curtea Internațională de Justiție (ICJ) a sugerat că „drepturile fundamentale ale persoanei umane” creează obligații *erga omnes* [23], dicton citat în contextul afirmației anterioare a judecătorului Tanaka, conform căreia „legea privind protecția drepturilor omului poate fi considerată ca aparținând lui *jus cogens*” [24].

Recunoașterea dreptului omului la un mediu sănătos ar clarifica obligațiile pe care atât statele, cât și instituțiile internaționale le au față de protecția mediului. Astfel, persoanele afectate ar avea oportunitatea de a solicita reparații în fața instanțelor naționale, precum și de a beneficia de protecția oferită de tribunalele internaționale, în cazul în care remediile la nivel național se dovedesc a fi inadecvate. Într-adevăr, invocarea drepturilor omului este o modalitate de a ridica problemele de mediu „deasupra rangului și a obiectivelor societății concurente” [25] și de a le înzestra cu o aură de atemporalitate absolută și de validitate universală. Cu toate acestea, distanța dintre „lege așa cum este” (*lex lata*) și „lege așa cum ar trebui să fie” (*lex ferenda*) este distanța dintre articularea drepturilor omului în tratate și acorduri și realizarea lor pe teren.

Această preocupare se pretează la dezbateră continuă privind existența unei ierarhii între drepturile omului - în special între așa-numitele drepturi de primă generație (civile și politice), drepturi de a doua generație (economice, sociale și culturale) și drepturi de a treia generație (drepturi de solidaritate, inclusiv dreptul la pace, dezvoltare și la un mediu protejat) - și apar întrebări despre utilitatea acestora, în contextul unor pledoarii pentru protecția mediului prin intermediul drepturilor omului. Structural, această idee poate fi rezumată grafic, pentru a releva

interferența dintre drepturile omului și nivelul de asigurare a dreptului la un mediu sănătos, astfel cum apare în figura I.1. de mai jos.

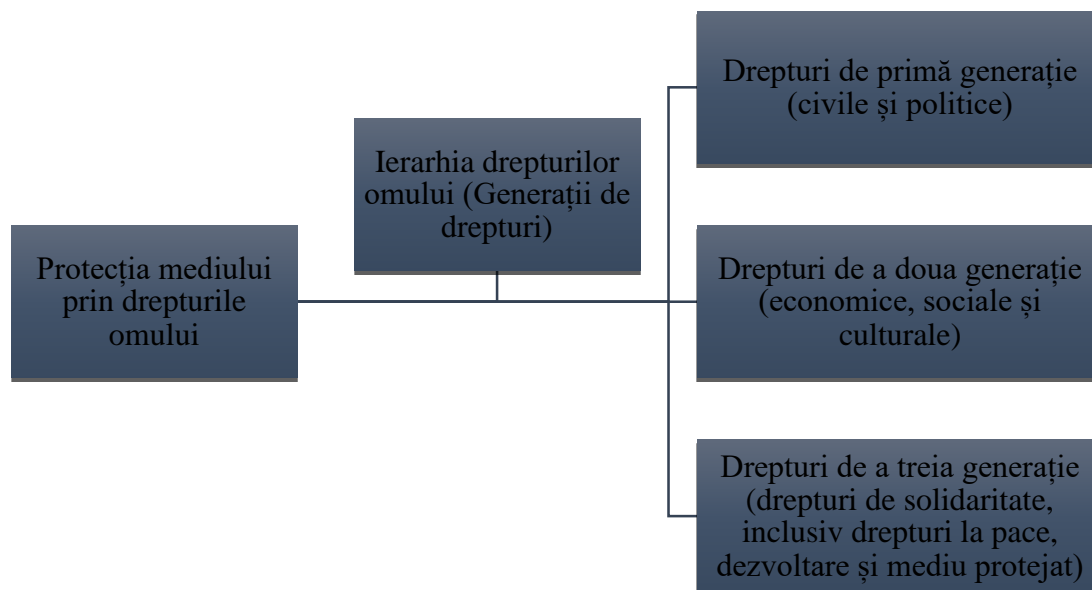

Figura I.1. Protecția mediului prin ierarhia drepturilor omului (generațiile de drepturi)
Sursa: Concepția autorului

Profesorul Alan Boyle [26] consideră că dreptul la un mediu sănătos nu se încadrează în niciuna din cele trei generații ale drepturilor omului. El susține că dreptul la un mediu sănătos poate fi văzut și tratat prin prisma tuturor celor trei generații ale drepturilor omului. Pe de altă parte, profesorul Dinah Shelton [27] explică legătura dintre mediu și drepturile omului prin trei abordări. În primul rând, potrivit lui Shelton, un mediu sănătos este o precondiție a satisfacerii drepturilor omului. A doua abordare se bazează pe instrumente internaționale de mediu, care formulează o legătură între drepturile omului și protecția mediului. În mare parte din punct de vedere procedural. A treia abordare susține că dreptul la un mediu sănătos este un drept material al omului.

În contextul schimbărilor climatice, de exemplu, Statele Unite au caracterizat încercările de a lega drepturile omului de protecția mediului ca fiind un drept „nepragmatic și neînțelept” [28]. Alți cercetători se opun drepturilor omului la un mediu sănătos, întrucât se concentrează prea mult pe ființele umane și mai puțin pe mediul însuși [29]. În cele din urmă, disputele teoretice se rezumă la disputele terminologice. Definițiile legale ale cuvântului „mediu” sunt adesea create în jurul

explicațiilor din dicționarele convenționale, deoarece majoritatea dicționarelor juridice par să nu aibă o definiție a termenului de mediu. Acest lucru nu este surprinzător, întrucât înțelegerea conceptuală a termenului a suferit schimbări de-a lungul timpului, influențată de diverse științe.

După cum remarcă Phillippe Sands, termenul „mediu” într-un context legal nu are o „utilizare general acceptată conceptual în dreptul internațional” [30]. „Mediul”, în general, este definit ca „mediul înconjurător sau condițiile în care o persoană, un animal sau o plantă trăiește sau operează” [31], iar alteori este definit ca fiind „lumea naturală ca întreg sau ca o anumită zonă geografică, putând fi afectat de activitatea umană” [31]. Principiul nr. 2 al declarației de la Stockholm din 1972 nu oferă o definiție clară a „mediului”, ci descrie resursele naturale ale pământului drept „aerul, apa, pământul, flora și fauna, în special eșantioane reprezentative ale ecosistemelor naturale” [32]. De asemenea, face distincția între mediul „natural” și „mediul antropic”.

Legea privind protecția mediului din 1990 a Regatului Unit oferă o definiție foarte largă a termenului „mediu”. Așa cum prevede acest act normativ „mediul” este format din toate sau oricare dintre următoarele elemente: aerul, apa și pământul, iar mediul de aer include aerul din clădiri și aerul din alte structuri naturale sau create de om deasupra sau sub pământ [33]. Un aviz consultativ al Curții Internaționale de Justiție din 1996 privind armele nucleare a afirmat că „mediul” nu „este o abstractizare, dar reprezintă spațiul de viață, calitatea vieții și însăși sănătatea ființelor umane, inclusiv a generațiilor nenăscute” [34].

Convenția de la Lugano din 1993 definește mediul ca fiind:

- 1) „resursele naturale, atât abiotice, cât și biotice, cum ar fi aerul, apa, solul, fauna și flora și interacțiunea dintre acești factori” [35],
- 2) „proprietatea care face parte din patrimoniul cultural” [35] și
- 3) „aspectele caracteristice ale peisajului” [35].

În mod evident, conceptul de mediu „mediu” poate avea, din punct de vedere juridic, mai multe semnificații, în funcție de context. Spre exemplu, sintagmele „poluarea mediului” și „daună de mediu” pot avea diferite conotații în dreptul internațional al mediului. Sands susține [30] că „daunele de mediu” trebuie să depășească un anumit nivel de gravitate din punct de vedere al efectelor, pentru a deveni daune compensabile și ilustrează diferențele de conținut semantic cu care termenii sunt folosiți în articolul 8 din Convenția de la Lugano [35].

Convenția din 1979 privind poluarea atmosferică transfrontalieră pe distanțe lungi oferă o definiție a poluării aerului, dar această definiție poate fi utilizată și pentru a defini alte tipuri de poluare a mediului. Primul alineat al articolului 1 definește poluarea aerului drept „introducerea în atmosfera de către om, direct sau indirect, de substanțe sau energie care au o acțiune nocivă de natură să pună în pericol sănătatea omului, să dăuneze resurselor biologice și ecosistemelor, să deterioreze bunurile materiale și să aducă atingere sau să pagubească valorile de agrement și alte utilizări legitime ale mediului înconjurător” [36]. Cu alte cuvinte, poluarea este definită ca orice substanță introdusă de om în atmosferă și care are efecte dăunătoare asupra mediului.

Deoarece termenul „mediu” nu are implicații în ceea ce privește nivelurile de calitate a mediului în sine, adesea i se adaugă anumite adjective (atribute). Shelton a denumit aceste atribute suplimentare drept „termeni de calificare” [37]. Cuvinte precum „sănătos” și „adecvat” sunt adesea folosite în legătură cu „dreptul la mediu”. Exemple de alți termeni folosiți sunt „curat” sau „sigur”. În ceea ce privește standardele pe care acești termeni de calificare le impun a fi asigurate în practică, Shelton a ajuns la concluzia că „nu există un standard precis și niciun astfel de standard nu poate fi stabilit în tratatele privind drepturile omului” [27].

Grupul de experți pentru Dreptul Mediului al Comisiei Mondiale pentru Mediu și Dezvoltare a analizat termenul „adecvat” prin raportare la standardele de mediu [38]. În raportul Grupului, s-a argumentat că determinarea calității mediului ca fiind unul „adecvat” va depinde într-o măsură considerabilă de mulți factori regionali sau locali, precum natura mediului în cauză, tipul de utilizare al acestuia, mijloacele care stau la dispoziția autorităților publice și a populației, precum și așteptările în sine ale indivizilor, care au standarde variabile, cum ar fi indicatorii economici, nevoile specifice și resursele deținute.

Atât amenințările la adresa mediului, cât și măsurile necesare sunt supuse unei schimbări constante bazate pe progrese în cunoștințele științifice și modelele de mediu. Astfel, este imposibil ca un instrument pentru drepturile omului să specifice exact produsele care nu trebuie utilizate sau care este compoziția chimică a aerului care trebuie menținută. Aceste aspecte vor varia în același mod în care se schimbă situațiile economice ale comunităților. Măsurile necesare pentru punerea în aplicare a dreptului la mediu vor fi, astfel, determinate prin raportare la constatările privind starea mediului, iar reglementările vor trebui să fie adaptabile, pentru a putea fi modificate rapid. Expresia care a fost selectată pentru acest studiu se referă la „dreptul la un mediu sănătos” [39]. Această terminologie este utilizată în majoritatea literaturii juridice menționate în această teză,

precum și în mai multe acorduri internaționale și constituții naționale. Cu toate acestea, termenul „sănătos” poate fi înlocuit cu alți termeni similari, cum ar fi cei menționați anterior.

Este important să redăm corelația dintre drepturile omului și necesitatea menținerii unui mediu sănătos. Astfel, la nivel global, funcționează mai multe instituții care au atribuții în protecția mediului. Un set analog, dar distinct de instituții internaționale, este însărcinat cu realizarea drepturilor omului. Aceste instituții au luat naștere din tradiții juridice foarte diferite. Pentru a generaliza, drepturile omului sunt înrădăcinate în tradiția dreptului natural, de unde au fost preluate în dreptul internațional, în timp ce dreptul mediului este produsul unei tradiții legale pozitive mult mai centrate pe stat. Spre deosebire de scopul drepturilor omului, dreptul mediului nu are neapărat ca scop principal protecția ființelor umane. Într-adevăr, caracteristica distinctivă a legislației de mediu este concentrarea sa asupra mediului natural. În schimb, chiar și invocate în contextul mediului, drepturile omului se concentrează pe protejarea ființelor umane, mai degrabă decât pe protejarea mediului însuși. Pe lângă fundamentele instituționale și diferența conceptuală, timpul a jucat de asemenea un rol în dezvoltarea separată a regimurilor de drepturi ale omului și a regimurilor de mediu. Instrumentele fundamentale pentru drepturile omului au fost redactate cu mult timp înainte de conștientizarea provocărilor de mediu, precum schimbările climatice.

Petiția înuită din 2005 către Comisia Interamericană pentru Drepturile Omului [40] a reunit aceste două direcții ale dreptului internațional. În această petiție, Consiliul Circumpolar Inuit a susținut că Statele Unite și-au încălcat obligațiile din Declarația americană privind drepturile și îndatoririle omului prin faptul că nu au reglementat emisiile de gaze cu efect de seră și că inacțiunea Statelor Unite a amenințat dreptul inuților la viață, sănătate, cultură și mijloace de trai. Deși Comisia Interamericană nu a emis o hotărâre, această petiție a stabilit că intersecția dintre drepturile omului și schimbările climatice este un subiect ce merită mai multă considerație internațională.

Astfel, punctele de intersecție și de suprapunere între necesitatea de a proteja mediul și drepturile omului sunt tot mai evidente. Răspunzând acestei convergențe, instituțiile de mediu și cele de drepturile omului sunt angajate în prezent într-o cooperare fără precedent, coordonarea activităților, alinierea politicilor și, în general, construirea de punți între organismele cu atribuții judiciare și practica acestor organisme, care a fost privită în mod tradițional ca fiind separată și distinctă. Aceste eforturi ar fi, fără îndoială, consolidate, în cazul în care comunitatea internațională

ar furniza atribuții mai clare, care ar direcționa în mod expres aceste instituții să abordeze schimbările climatice într-o manieră holistică.

Analizând, în continuare, cazul Consiliului Circumpolar Inuit și a petiției depuse către Comisia Interamericană pentru Drepturile Omului, în parte aceasta conturează faptul că, într-adevăr, regimurile din tratatele internaționale nu au recunoscut într-o manieră facilă relația dintre drepturile omului și schimbările climatice. Într-adevăr, abia în 2009, Consiliul pentru Drepturile Omului a recunoscut oficial că schimbările climatice au o „serie de implicații, directe și indirecte, pentru desfășurarea efectivă a drepturilor omului” [41]. Cu toate acestea, odată făcut acest prim pas, Consiliul pentru drepturile omului a impus necesitatea de a gândi schimbările climatice în termeni de drepturi ale omului. Până în 2011, Consiliul a oferit Oficiului Înaltului Comisar pentru Drepturile Omului un mandat clar de a lucra îndeaproape cu secretariatul UNFCCC, menționând că „implementarea completă, eficientă și susținută a atribuțiilor UNFCCC este importantă pentru a sprijini eforturile naționale pentru realizarea drepturilor omului implicate de impactul legat de schimbările climatice” [42].

Schimbările climatice au fost încorporate în rezoluțiile de prelungire a mandatelor raportorului special privind dreptul la hrană, și ale raportorului special pentru locuințe adecvate. Mai mult, Consiliul a instituit proceduri speciale pentru mediu, precum și privind apa curată și canalizarea, eliminarea deșeurilor toxice, dreptul la hrană, dreptul la locuință, drepturile culturale ale populațiilor autohtone, responsabilitatea corporativă și alte drepturi relevante ale omului aflate în legătură cu schimbările climatice.

Legislația internațională a drepturilor omului și-a extins astăzi amploarea în mai multe domenii ale dreptului internațional, inclusiv înspre dreptul mediului. Acest lucru a fost observat de unii juriști, care afirmă că „ambițiile imperiale” ale dreptului omului, constituie o amenințare la coerența dreptului internațional. Aceștia susțin că majoritatea domeniilor către care s-a extins legislația privind drepturile omului sunt deja guvernate de un timp îndelungat de regimuri juridice specifice și au dezvoltat deja propriile lor cadre pentru echilibrarea diverselor drepturi și obligații [43]. Unii autori consideră că abordarea prin prisma drepturilor omului este inutilă și indezirabilă, întrucât creează confuzie în regimul juridic consacrat al anumitor instituții de drept internațional, stimulând astfel o fragmentare și mai mare a ordinii juridice [44]. Într-adevăr, este adevărat că drepturile omului sunt din ce în ce mai des invocate în contextul provocărilor de mediu, litigiilor privind investițiile, în cazurile de drept comercial etc.

Uneori, se afirmă că drepturile omului sunt drepturi naturale, ceea ce înseamnă că există independent de sistemele juridice în tradiția dreptului natural. Dacă și în ce măsură drepturile omului pot fi considerate ca fiind universale, este o problemă încă supusă dezbaterii. Un motiv particular pentru apariția diferitelor opinii în literatura juridică pare a fi faptul că drepturile omului sunt considerate universale în teorie, comparativ cu efectul lor mai limitat din practică. La nivel fundamental, se poate spune că un drept uman este un drept universal. Această afirmație se poate baza, de exemplu, pe o interpretare a Declarației universale a drepturilor omului. În ceea ce privește drepturile statuate în Declarație, în preambul se exprimă scopul Declarației de a asigura recunoașterea și respectarea universală și eficientă a acelor drepturi.

Legăturile care sunt stabilite în mod constant între drepturile omului și alte domenii ale dreptului internațional implică faptul că instanțele din diferite ramuri specializate ale ordinii judiciare internaționale pot fi confruntate cu revendicări privind drepturile omului, iar aceste instanțe pot pronunța decizii contradictorii sau chiar pot exclude anumite norme aplicabile în domeniul drepturilor omului din simplul motiv că instanțele respective nu sunt instanțe pentru drepturile omului, au competență diferită și proceduri specifice. Caracterizarea implicațiilor drepturilor omului în aproape toate domeniile de fond ale dreptului internațional este importantă și necesară astăzi, deoarece societatea necesită protecția standardelor ideale de interacțiune umană, civilă, economică și socială aduse de drepturile omului.

Extinderea și diversificarea dreptului internațional a fost marcată de dezvoltarea unor sisteme de norme în diverse domenii, de regulă specializate, care nu au o relație clară între ele, nu sunt supuse coordonării sau revizuirii de către un organism comun și care nu se bazează pe nicio relație ierarhică. Într-adevăr, complexitatea și diversificarea dreptului internațional au dus la inevitabile suprapuneri între regimurile juridice ale unor instituții, care sunt necesare pentru funcționarea eficientă a sistemului juridic internațional în ansamblu.

Proliferarea necontrolată și suprapunerile normelor și competențelor instituționale pot prezenta probleme pentru dreptul internațional. Conflictele de regim juridic au apărut ori de câte ori regimuri specializate s-au suprapus peste alte regimuri. Un regim specializat poate fi definit ca un regim specializat în sistemul juridic internațional. Acesta constă dintr-un sistem de reguli prevăzut într-un acord internațional sau un grup de acorduri, care reglementează un domeniu specific, cum ar fi dreptul comercial, dreptul mediului și dreptul mării sau drepturile omului.

Regimurile specializate au autonomie proprie și au preeminență în domeniul lor de aplicare față de alte norme de drept internațional, cu caracter general.

Dar regimurile specializate nu sunt în întregime autosuficiente, în sensul cel mai strict al termenului, ci, mai degrabă, se poate spune că sunt „semiizolate” de restul normelor de drept internațional. Acest lucru se întâmplă deoarece este inevitabil ca regimurile specializate să interacționeze între ele și cu normele cu aplicabilitate generală ale dreptului internațional. O problemă comună este aceea că normele pe baza cărora s-au stabilit regimuri specializate ar putea fi interpretate în funcție de obiectul și scopul unui regim anume, iar acest lucru ar putea duce la o „interpretare autonomă” a tratatelor [31]. Această problemă este un aspect particular al unei probleme teoretice mai extinse, denumită „fragmentarea dreptului internațional”.

Prin urmare, fragmentarea este inerentă din perspectiva drepturilor omului, deoarece protecția drepturilor omului este acum un subiect ce trebuie luat în calcul în deciziile mai multor forumuri care aplică dreptul internațional. Astfel, unii teoreticieni consideră că extinderea drepturilor omului în alte domenii ale dreptului este o „umanizare” necesară a dreptului internațional. Aceștia susțin că „legislația drepturilor omului oferă un set de reguli și principii unificatoare, care ar putea unifica un sistem juridic internațional fragmentat” [31]. În această privință, se poate susține că normele privind drepturile omului au un rol justificabil în vârful ierarhiei normelor internaționale.

Deși dreptul internațional presupune un sistem orizontal de norme, aplicat printr-un sistem descentralizat, se poate stabili o ierarhie între normele sale, chiar dacă aceasta este discutabilă. Acest argument a fost susținut de ILC atunci când afirmă că: „ca sistem juridic, dreptul internațional nu este o colecție aleatorie de astfel de norme; există relații semnificative între ele; astfel, normele pot exista la niveluri ierarhice superioare și inferioare” [45].

O parte importantă a practicii și literaturii drepturilor omului promovează dreptul internațional în domeniul drepturilor omului în vârful ierarhiei dreptului internațional, concept cunoscut și sub numele de „primatul drepturilor omului” [46]. Practica instanțelor indică faptul că atunci când apar conflicte între obligațiile privind drepturile omului și anumite alte categorii de obligații internaționale, cum ar fi imunitățile, securitatea colectivă, comerțul și dreptul de mediu, soluționarea acestor litigii se realizează întotdeauna cu scopul principal de a proteja sau consolida elementele de bază ale drepturilor omului.

Există, aşadar, o opinie predominantă conform căreia normele privind drepturile omului au dobândit o poziție ierarhică specială față de alte norme internaționale. Acest lucru este valabil și pentru că majoritatea normelor internaționale care se califică drept *jus cogens* și / sau norme cu aplicabilitate *erga omnes* sunt norme privind drepturile omului sau sunt norme necesare sau un corolar pentru respectarea drepturilor omului - cum ar fi dreptul la autodeterminare, interzicerea agresiunii, sclaviei și genocidului [47].

Drepturile omului sunt valorile de bază ale umanității care necesită conservare. Deoarece ființele umane depind de mediu, un mediu sănătos și sigur este esențial pentru deplina desfășurare a drepturilor omului. Fără un mediu sigur, sănătos și durabil, supraviețuirea și dezvoltarea umanității nu poate fi garantată. S-a susținut că abordarea drepturilor omului este antropocentrică (centrată pe om), deoarece se concentrează asupra impactului nociv al degradării mediului asupra oamenilor, mai degrabă decât asupra mediului însuși. Dar, potrivit lui Boyle [26], o abordare a drepturilor omului pentru protecția mediului abordează impactul direct al mediului asupra vieții, sănătății și proprietății persoanelor, asigură standarde mai ridicate de calitate a mediului pe baza obligației statelor de a lua măsuri pentru a controla poluarea care afectează sănătatea și viața privată, și, mai ales, promovează statul de drept, asigurând răspunderea directă a guvernelor pentru lipsa de reglementare și control asupra problemelor de mediu.

Abordarea drepturilor omului se îndepărtează clar de teoria fragmentării, întrucât întărește conceptul de „preocupare comună” pentru omenire și „complementaritate” [48]. Teoria fragmentării a încadrat incorect relația dintre cele două regimuri în ceea ce privește tensiunile ireconciliabile dintre drepturile omului și dreptul mediului. Dar astăzi putem evidenția o varietate de exemple de convergență și avantaje ale unei abordări bazate pe drepturi. De exemplu, drepturile la viață și sănătate pot fi acum folosite pentru a constrânge guvernele să reglementeze riscurile de mediu, să aplice legile de mediu sau chiar să dezvăluie informații de mediu. Este important să se aprecieze continuu coerența dreptului internațional ca sistem juridic unitar. Acest obiectiv nu înseamnă că actorii dreptului internațional trebuie să piardă cu totul din vedere fragmentarea, deoarece aceasta este o caracteristică permanentă a dreptului internațional.

„Reafirmarea convergenței” [49] este un lucru pozitiv și binevenit. Convergența este un proces prin care legile de mediu ale unor state se dezvoltă în mod similar, nu din cauza unor acte deliberate de preluare a unor norme extranaționale, ci ca urmare a presiunilor externe similare și a cerințelor funcționale comune la care aceste legi trebuie să răspundă. Acest proces ar putea implica

creșterea rețelelor de experți și răspândirea unui tip de cultură mondială „universală”. În cele din urmă, convergența este un proces elaborat, care are ca rezultat o similitudine sporită a politicilor într-un anumit domeniu, într-un set de jurisdicții, pe o anumită perioadă de timp, ca reacție la problemele globale de reglementare, cum ar fi cele din domeniul schimbărilor climatice. Procesele de convergență vor fi, în mod normal, conduse de state, dar inițiativele actorilor nonstatali ar putea juca un rol important.

Procesul de convergență permite crearea unui cadru de reglementare global mai armonios atunci când interesele proprii ale unui stat sunt aliniate cu cele ale altor state sau ale altor actori ai guvernantei globale. Cu alte cuvinte, dacă există o convergență de interese transnațională, adoptarea de norme și principii ar putea să se facă pe linia acelor interese.

Exemple de convergență pot fi văzute în Africa de Sud și Zimbabwe. De exemplu, Africa de Sud a răspuns la problemele de mediu și sociale cauzate de apartheid prin dispoziții antropocentrice de mediu, care sunt axate pe transformare și justiție socială [50]. În mod similar, Zimbabwe a adoptat o nouă constituție care conține drepturile asupra mediului, după ce o largă coaliție de organizații ale societății civile a făcut presiuni și a cerut includerea drepturilor de mediu în constituție [51]. Ambele evenimente care au dus la apariția drepturilor de mediu în aceste două state sunt foarte diferite, dar presiunile similare pe care le-au prezentat guvernelor au dus la același rezultat: adoptarea drepturilor de mediu în noile constituții ale țărilor.

Integrarea și armonizarea legislației de mediu devine iminentă la ora actuală. Integrarea și armonizarea se referă la eforturile din mai multe țări care au ca rezultat abordări similare referitoare la diferite probleme de reglementare, cum ar fi guvernanta transfrontalieră a apei. Spre deosebire de convergență, care s-ar putea întâmpla fără ca statele să coopereze în mod special pentru a atinge un anumit nivel de omogenitate, integrarea și armonizarea sunt, de obicei, rezultatul eforturilor concertate ale statelor pentru atingerea obiectivelor specifice.

Shaffer precizează expres faptul că „TEL implică acțiuni de cooperare între state - de exemplu, să se recunoască reciproc licențele și permisele de mediu” [52]. Pornind de la această premisă, Shaffer examinează perspectivele și limitele organizațiilor mondiale pentru mediu. Acesta examinează reprezentativitatea agențiilor comerciale naționale în fața Comisiei pentru comerț și mediu, impactul secretariatului internațional al OMC în elaborarea dezbaterilor de mediu, modelarea cunoștințelor și aprecierea alternativelor, precum și rolul unor interese comerciale puternice și a grupurilor transnaționale de advocacy pentru mediu.

Există diverse exemple regionale de organizații de guvernare de mediu constituite pe baza necesității integrării și armonizării normative. De exemplu, Comunitatea est-africană a depus eforturi pentru a rezolva problemele de mediu prin integrare și armonizare. În 2009, Comunitatea est-africană a elaborat propriul său set de norme al dreptului mediului [53], care prevede expres existența unui drept la un mediu curat. Acest set de norme a fost ratificat de două dintre cele cinci state membre ale Comunității est-africane. Dacă statele își dezvoltă sau își modifică sistemul de drepturi asupra mediului de-a lungul articolului 31 din proiectul de dreptul mediului al Comunității [53], aceasta ar putea fi o indicație a armonizării și integrării normative. În unele cazuri, există o legătură clară între obiectivele dorite la nivel regional și eforturile de armonizare și integrare naționale, care conduc la atingerea acestor obiective.

Ca o atenționare, trebuie remarcat faptul că acolo unde au loc procese de integrare și armonizare, aceasta nu înseamnă că legile statelor au devenit uniforme sau similare în toate privințele. Chiar dacă ar putea exista eforturi concertate pentru a aborda o anumită problemă sau chiar probleme similare care conduc la convergență, statele vor avea întotdeauna o marjă de apreciere în ceea ce privește încadrarea și punerea în aplicare a legilor de mediu în jurisdicțiile lor.

Cu toate acestea, „noțiunea de armonizare între națiuni sau popoare prin lege depinde nu doar de identificarea unei legi comune pentru toți cei care sunt supuși acestei legi, dar și de asigurarea că aceeași lege poate avea același impact în situații diferite” [31]. Crearea de rețele privind omogenizarea practicilor de conservare a unui mediu sănătos și durabil pentru generațiile viitoare și cele prezente se dovedește a fi un pas important în justiția de mediu internațională. Crearea, schimbul și diseminarea ideilor de către rețele de persoane sau grupuri de persoane aflate în situații similare și influente sunt esențiale și semnificative pentru dezvoltare. La nivel conceptual, Benford preferă termenul „mișcări sociale transnaționale” [54] pentru a descrie rețelele sau grupurile societății civile care încearcă să influențeze rezultatele guvernării globale.

Chirico și Larouche prezintă un argument economic persuasiv pentru crearea de astfel de rețele. Pentru aceștia, „efectele de rețea” [55] apar atunci când valoarea anumitor produse pentru utilizatorii individuali crește pe măsură ce numărul de utilizatori crește. Acești autori transferă această teorie din domeniul economic în domeniul dreptului, iar ca urmare, formulează o ipoteză generală, conform căreia emergența ideilor juridice este, de asemenea, supusă efectelor de rețea, rezultatul fiind: „cu cât mai mulți membri ai comunității epistemice legale aderă la o opinie dată, cu atât aceasta devine mai atractivă, uneori indiferent de validitatea sa inerentă” [55].

Ca atare, așteptările de la comunitățile epistemice sunt îndreptate către contribuția acestora la dezvoltarea comunității științifice de drept internațional, prin facilitarea schimbului de cunoștințe care ar putea afecta în mod indirect dezvoltarea normativă. Când aceste rețele de actori nonstatali sunt implicate activ în problemele de mediu, ele sunt capabile să influențeze procesele juridice prin faptul că sunt „antreprenorii normelor transnaționale” [56]. Instanțele și organele arbitrale joacă, de asemenea, un rol important în facilitarea transnaționalității legilor. În timp ce discută despre constituționalismul global de mediu, May și Daly susțin că „prin împrumut și învățarea unii de la alții, instanțele dezvoltă un set bogat și variat de răspunsuri la provocările protecției mediului” [57].

În ceea ce privește procesul de internaționalizare, Dupré observă că dependența judiciară de legislația străină și de cea comparată a fost denumită „fertilizare încrucișată, dialog judiciar, împrumuturi constituționale, import și migrație de idei” [58]. În mod evident, jurisprudența din alte jurisdicții ar putea fi importantă în măsura în care acestea pot oferi îndrumări unei alte instanțe. De exemplu, interpretarea largă a drepturilor de mediu din Constituția indiană a influențat alte instanțe, precum Curtea Supremă argentiniană, în conturarea și interpretarea dreptului de mediu argentinian.

Trebuie remarcat faptul că transnaționalitatea care decurge din activitatea judiciară epistemică ar putea fi îmbunătățită și de o serie de rețele și comunități de peste granițe. S-a susținut că prin astfel de rețele și comunități, dialogurile transnaționale decurg mai natural, deoarece „judecătorii împărtășesc credințe comune, valori și o autopercepție și înțelegere a rolului lor în sistemul juridic și în societate” [59]. Un exemplu care explică o mișcare către formarea de rețele judiciare este înființarea Institutului Judiciar Global pentru Mediu, în Brazilia, de către judecători din 15 țări [60]. Acești judecători, împreună cu experții în drept de mediu, au pregătit o Cartă pentru Institutul Judiciar Global pentru Mediu.

Instanțele au contribuit în mod semnificativ la transnaționalizarea dreptului mediului în general. Prin activitatea lor, sistemele juridice se pot influența reciproc, ca urmare a modului în care diferite instanțe din jurisdicții diferite dau conținut și semnificație principiilor de drept avute în vedere de alte instanțe. Doctrina promovată de instanțele internaționale și străine de către judecătorii autohtoni reprezintă un semn concret al dezvoltării unei culturi juridice transnaționale.

În evaluarea relației dintre drepturile omului și mediul înconjurător, există două școli de gândire foarte diferite - una care privește protecția mediului ca o condiție prealabilă pentru

realizarea drepturilor omului și alta care privește drepturile omului ca pe un mijloc de a obține rezultate de mediu. În Rezoluția nr. 16/11, Consiliul pentru Drepturile Omului a formulat ambele abordări, menționând că protecția mediului „poate contribui la bunăstarea omului și la desfășurarea drepturilor omului”, precum și că „obligățiile și angajamentele privind drepturile omului au potențialul de a informa și consolida elaborarea de politici internaționale, regionale și naționale în domeniul protecției mediului” [61].

Fostul director executiv al Programului Națiunilor Unite pentru Mediu (UNEP), Klaus Toepfer, a afirmat că „drepturile umane nu pot fi securizate într-un mediu degradat sau poluat” [62]. Dacă se acceptă această opinie, atunci o gamă largă de amenințări pentru mediu, inclusiv schimbările climatice, pun în pericol drepturile fundamentale ale omului, cum ar fi dreptul la viață, sănătate, hrană adecvată, locuințe și cultură. În acest cadru, protecția mediului este o condiție prealabilă pentru realizarea drepturilor omului.

Elaborarea și implementarea legilor care protejează mediul, prin urmare, devin forme de advocacy pentru drepturile omului. Această viziune a „mediului ca o condiție prealabilă a drepturilor omului” își are originea în Declarația de la Stockholm [32], aceasta fiind prima recunoaștere formală a legăturilor dintre protecția mediului și drepturile omului într-o lege internațională. Principiul I al Declarației de la Stockholm afirmă că: „omul are dreptul fundamental la libertate, egalitate și condiții de viață adecvate, într-un mediu de calitate, care permite o viață demnă și bunăstare” [63]. Adunarea Generală a Națiunilor Unite a avizat această abordare din 1990, declarând că „un mediu mai bun și mai sănătos poate contribui la o deplină asigurare a drepturilor omului pentru toți” [64].

În Declarația americană a drepturilor omului și în Convenția americană pentru drepturile omului se observă această abordare, care subliniază ideea că, „prin natura lor, drepturile omului necesită un nivel minim de protecție a mediului” [65]. Comisia a adoptat ideea că drepturile omului, precum dreptul la sănătate, viață și hrană, nu se pot asigura într-un mediu degradat, care poate provoca boli fizice grave și suferință pentru populație, prin urmare, un mediu degradat nu este în concordanță cu dreptul la respectarea demnității ființelor umane. Pe cale de consecință, protecția drepturilor de mediu este văzută ca „o parte vitală a doctrinei contemporane privind drepturile omului” [64], fiind considerată o condiție „*sine qua non* pentru numeroase drepturi ale omului” [64], inclusiv dreptul la sănătate și dreptul la viață în sine, adăugându-se că „daunele

aduse mediului pot afecta și chiar subminează toate drepturile omului despre care se vorbește în Declarația Universală și în alte instrumente privind drepturile omului” [64].

Prin viziunea protecției mediului ca o componentă esențială a eforturilor de realizare a dreptului omului în general, se propune protecția mediului ca o formă de protecție a drepturilor omului. Eforturile pentru protejarea mediului atrag legitimitate suplimentară din această asociere cu cadrul normativ al drepturilor omului. Drept urmare, protecția mediului nu implică numai valorile normative asociate, care stau la baza drepturilor omului, dar devine și o parte a obligațiilor legale pe care statele le ratifică prin acordurile bilaterale și multilaterale privind drepturile omului. Această încadrare are o rezonanță profundă pentru chestiunile legate de justiția mediului, având în vedere că dreptul la egalitate și principiul nediscriminării sunt printre principiile fundamentale ale dreptului omului.

Perspectiva teoretică care promovează protecția mediului ca protecție a drepturilor omului presupune că nu va fi considerată suficientă aprecierea progreselor privind protecția mediului doar în baza unor statistici generale. Abordarea din perspectiva drepturilor omului necesită acordarea unei atenții speciale grupurilor celor mai vulnerabile la daunele produse mediului (cum ar fi copiii, persoanele în vârstă și persoanele cu probleme de sănătate), precum și celor deja grav afectați de consecințele negative ale daunelor produse mediului. Această abordare - „mediu ca condiție” - are multe de oferit ca o modalitate de a gândi relația dintre drepturile omului și mediul înconjurător. Cu toate acestea, experiența de dezvoltare durabilă a arătat, din nou, că nu este întotdeauna posibil să se evite compromisurile și alegerile dintre prioritățile concurente, inclusiv prioritățile de promovare a drepturilor omului și protejarea mediului [66].

Provocarea cheie este de a găsi un echilibru între aceste priorități concurente. De exemplu, ce se întâmplă dacă un proiect de dezvoltare promovează dreptul la mijloace de trai și locuințe pentru un grup de oameni, dar determină, de asemenea, degradarea mediului, care ar putea afecta, pe termen scurt sau lung, dreptul la sănătate pentru alții? Proiectul este în concordanță cu realizarea progresivă a drepturilor omului, sau nu? Aceasta nu este o simplă întrebare retorică. Instanțele de drepturi ale omului sunt sesizate să rezolve, în mod regulat, cereri similare de drepturi contradictorii. Așa cum a observat Curtea Europeană a Drepturilor Omului în cauza Lopez Ostra c. Spaniei [67], statul are o marjă de apreciere în ceea ce privește crearea unui echilibru echitabil între revendicările formulate în baza drepturilor omului, formulate de o persoană, și interesele economice ale comunității în ansamblul său. Curtea a trebuit să analizeze echilibrul dreptul afirmat

al unei persoane la viață privată în propria locuință, garantat de articolul 8 din Convenția Europeană [5], împotriva statului și a comunității. Acordurile internaționale și alte instrumente privind drepturile de mediu au un rol esențial în stabilirea practicilor de rezolvare a problemelor ce țin de asigurarea unui mediu sănătos, ca drept fundamental al omului. Astfel, înainte de Declarația de la Stockholm [32], problemele de mediu deveniseră deja un subiect amplu dezbătut de comunitatea internațională.

Cartea lui Rachel Carson, „Primăvara silențioasă”, din 1962, și alte cărți publicate în anii următori au fost ca o scânteie pentru dezbaterile de mediu [68]. Alături de mass-media, care se concentra asupra crizei de mediu, în literatura științifică a fost recunoscută necesitatea protecției juridice a mediului. De exemplu, naufragierea tancului petrolier Torrey Canyon, în 1967, a provocat valuri negre de păcură care au atins coastele Franței, Angliei și Belgiei [69]. Aceasta a creat, fără îndoială, impulsul necesar pentru Adunarea Generală a Organizației Națiunilor Unite ca să convoace Conferința mondială privind mediul uman, la Stockholm, printr-o rezoluție din 1968.

Declarația de la Stockholm privind mediul uman [70], din 1972, este adesea recunoscută ca începutul dreptului internațional modern de mediu. Este formată dintr-un preambul și șapte proclamații, urmate de 26 de principii. Principiul I al Declarației de la Stockholm începe cu: „omul are dreptul fundamental la libertate, egalitate și condiții corespunzătoare de viață într-un mediu de o calitate ce permite o viață demnă și bunăstare și poartă solemnă responsabilitate de a proteja și îmbunătăți mediul pentru generațiile prezente și viitoare” [32]. Astfel, pentru prima dată, problemele legate de drepturile omului și de mediu au fost corelate atât de clar într-un tratat internațional larg acceptat.

Cu toate acestea, acest principiu nu trebuie înțeles ca un drept clar și individual la un mediu sănătos. Sugestiile de a avea un drept recunoscut la un mediu sănătos au fost făcute în timpul redactării Declarației de la Stockholm [32], dar au fost respinse cu ocazia redactării finale a acesteia. Citind celelalte principii din declarație, se afirmă că intenția declarației este de a fi o sursă de inspirație în ceea ce privește protecția mediului și nu de a statua drepturi categorice, care pot fi exercitate efectiv. O altă conferință a ONU privind problemele de mediu, care a avut loc la 20 de ani de la conferința de la Stockholm, a dat naștere Declarației de la Rio [71]. Adoptarea acestor două declarații reprezintă momente de reper în dreptul internațional, remarcate de Phillippe Sands, care numește secolul al XXI-lea „era modernă” [30] a dreptului internațional de mediu [72].

Declarația de la Rio [71], privită dintr-o perspectivă largă, reafirmă multe dintre principiile din Declarația de la Stockholm [32]. Declarația de la Rio [71] pornește, de asemenea, de la o concepție diferită față de dezvoltarea durabilă în ceea ce privește protecția mediului, așa cum este ea menționată în raportul Brundtland [73]. În legătură cu dreptul la un mediu sănătos, principiul I al declarației de la Rio prevede: „Ființele umane sunt în centrul preocupărilor pentru dezvoltarea durabilă. Oamenii au dreptul la o viață sănătoasă și productivă, în armonie cu natura” [71]. Făcând o comparație cu Principiul I al Declarației de la Stockholm, unii cercetători au ajuns la concluzia că Principiul I al Declarației de la Rio [71] a fost și mai puțin sugestiv în ceea ce privește exprimarea unui drept clar la un mediu sănătos [75].

Oricare ar fi concluzia la care s-ar ajunge, importanța unui mediu sănătos este introdusă fără îndoială în primul principiu al ambelor declarații menționate. De asemenea, acestea au inspirat utilizarea mai intensă a limbajului drepturilor în legătură cu protecția mediului în constituțiile naționale și în alte acorduri internaționale, dar și în acorduri regionale. Astfel, mai multe convenții internaționale și regionale adoptate după Declarația de la Stockholm au menționat dreptul la un mediu sănătos. Articolul 24 din Carta africană a drepturilor omului, din 1981, prevede că „toate popoarele au dreptul la un mediu general satisfăcător, favorabil dezvoltării lor” [74]. O formulare comparabilă a dreptului la un mediu sănătos poate fi găsită într-un protocol suplimentar la Convenția americană pentru drepturile omului privind drepturile economice și sociale.

Articolul 11 din protocolul din San Salvador din 1988 [76] intitulat „dreptul la un mediu sănătos” este formulat astfel: “Fiecare persoană are dreptul să trăiască într-un mediu sănătos și să aibă acces la servicii publice de bază. Statul partepromovează protecția, conservarea și îmbunătățirea mediului”. Convenția de la Aarhus, din 1998, folosește, în preambulul său, Principiul I al Declarației de la Stockholm [32], ca bază de plecare pentru dispozițiile sale, dar pune accentul în principal pe consolidarea drepturilor procedurale de mediu, introduse în Principiul 10 al Declarației de la Rio [77]. Articolul 1 din Convenția de la Aarhus ilustrează acest punct de vedere astfel: “Pentru a contribui la protecția dreptului oricărei persoane din generațiile prezente și viitoare de a trăi într-un mediu adecvat sănătății și bunăstării sale, fiecare parte garantează drepturile de acces la informații, participarea publicului la luarea deciziilor și accesul la justiție în probleme de mediu, în conformitate cu dispozițiile prezentei convenții” [78]. Este de remarcat faptul că articolul 1, în loc să declare existența unui drept la un mediu sănătos, afirmă indirect acest drept, sugerând că dreptul de fond există deja ca obligație pentru statele membre și punând accent

doar pe drepturile conexe, care reprezintă garanții ale dreptului de fond: accesul la informații, participarea publicului la luarea deciziilor și accesul la justiție în probleme de mediu, care sunt drepturile procedurale centrale din convenție.

Articolul 38 din Carta arabă privind drepturile omului, din 2004, stipulează: ”Fiecare persoană are dreptul la un nivel de viață adecvat pentru sine și familia sa, care să asigure bunăstarea și o viață decentă, inclusiv alimente, îmbrăcăminte, locuințe, servicii și dreptul la un mediu sănătos. Statele părți vor lua măsurile necesare, în funcție de resursele lor, pentru a garanta aceste drepturi” [79]. Declarația ASEAN din 2012 privind drepturile omului, care afirmă drepturile a aproximativ 600 de milioane de ființe umane din sud-estul Asiei, include „dreptul la un mediu sigur, curat și durabil” [80].

O minimă interferență dintre drepturile omului și drepturile de mediu se regăsește și în constituțiile naționale ale statelor. Constituțiile naționale reflectă principiile fundamentale ale dreptului pe care se bazează funcționarea statului. Diverși autori din literatura de specialitate au subliniat importanța includerii, în constituțiile din întreaga lume, a dreptului substanțial la un mediu sănătos [81]. S-au făcut mai multe sondaje în această privință, care arată tendința unui număr tot mai mare de state de a prevedea, în constituțiile lor, inclusiv drepturile asupra mediului sau responsabilitățile statului. Astfel, Fatma Ksentini, raportorul special al ONU pentru drepturile omului și mediul de viață, a enumerat 61 de țări care au promovat prin constituțiile lor astfel de dispoziții [82].

O analiză foarte recentă și aprofundată realizată de David Boyd arată că 147 din 193 de constituții naționale includ referiri explicite la drepturile asupra mediului și / sau la responsabilitățile de mediu [16]. Dintre acestea, un drept substanțial la un mediu sănătos este recunoscut în 92 de constituții naționale. Prevederea expresă a dreptului la un mediu sănătos într-un număr tot mai mare de constituții naționale contribuie cu siguranță la acceptarea acestui drept ca o normă emergentă în dreptul internațional. Pedersen recunoaște influența dezvoltării drepturilor asupra mediului în constituțiile naționale, afirmând faptul că „numărul mare de constituții naționale care dețin dispoziții privind drepturile de mediu, precum și drepturile procedurale, adaugă un impuls suplimentar la utilizarea drepturilor omului, pentru a asigura protecția mediului” [83]. În ceea ce privește normele de fond, drepturile prevăzute în constituțiile naționale au potențialul de a influența dezbaterile privind statutul unei norme de mediu substanțiale, în conformitate cu dreptul internațional.

Cu toate acestea, rolul principal în stabilirea cu exactitate a dreptului omului la un mediu sănătos de viață au fost emise de Consiliul pentru drepturile omului al Organizației Națiunilor Unite privind dreptul la un mediu sănătos. Astfel, în ultimii 40 de ani, în Consiliul pentru drepturile omului al Organizației Națiunilor Unite s-a remarcat o activitate considerabilă legată de dreptul la un mediu sănătos. Un raport analitic al relației dintre drepturile omului și mediu a fost publicat în 2011, în care a fost exprimată importanța recunoașterii internaționale a dreptului la un mediu sănătos [84].

În ceea ce privește importanța adăugării dreptului la un mediu sănătos în Declarația universală a drepturilor omului, raportul a declarat: „dacă ar fi redactată azi Declarația universală, este ușor de imaginat că aceasta ar include un drept recunoscut în atâtea constituții naționale și acorduri regionale” [85]. În raport s-a indicat, de asemenea, că anumite obligații cu privire la dreptul la un mediu sănătos există deja și ar trebui clarificate suplimentar, afirmându-se: „clarificarea obligațiilor privind drepturile omului legate de asigurarea unui mediu sigur, curat, sănătos și durabil este necesară pentru ca statele și alte entități să înțeleagă mai bine ceea ce cer aceste obligații și să se asigure că sunt îndeplinite pe deplin, la toate nivelurile, de la nivel local, la nivel global” [85].

Corelația drepturilor omului cu legislația de mediu confirmă, odată în plus, importanța dreptului la un mediu sănătos ca drept fundamental al omului, alături de alte drepturi [86]. Dezbaterile privind drepturile asupra mediului în rândul juriștilor a progresat, alături de preocuparea tot mai mare pentru acest drept, care a avut loc începând cu anii '60. David Boyd a rezumat cu exactitate multe dintre întrebările care au fost discutate mai sus, după cum urmează: “dreptul la un mediu sănătos are atributele unui drept uman universal? Cum se potrivește cu drepturile civile, politice, economice, sociale și culturale consacrate? Care este scopul și natura dreptului? Este un drept individual și / sau colectiv? Este un drept moral și / sau legal? Este un drept negativ (libertate) sau pozitiv (bunăstare)? Ar trebui să se concentreze asupra unui drept de mediu de fond, sau a unui set de drepturi de mediu procedurale?” [87].

În continuare, vom enumera doar câteva aspecte cheie din perspectivă teoretică, pentru a plasa această cercetare într-o discuție mai largă. Astfel, ideile privind legătura dintre protecția mediului în cadrul legislațiilor naționale și drepturile omului pot fi clasificate în diverse moduri și pot fi rezumate în trei abordări diferite. Prima abordare privește protecția mediului ca o condiție prealabilă pentru a beneficia pe deplin de drepturile omului. Această abordare se bazează pe

argumentul că anumite niveluri de standarde de mediu sunt necesare pentru a avea o viață adecvată, cu o stare de sănătate bună, în pace și securitate. Conform celei de-a doua abordări, anumite probleme de mediu sunt relevante în drepturile omului, dar numai ca aspecte ale drepturilor omului deja existente. A treia abordare susține dreptul la un mediu sănătos ca un drept separat și independent.

Cu toate acestea, a fost afirmat și punctul de vedere conform căruia problemele de mediu nu reprezintă o problemă a drepturilor omului. Susținătorii acestei opinii afirmă adesea că problemele de mediu trebuie abordate prin politici de mediu separate. Astfel cum a recunoscut pe bună dreptate Dinah Shelton, „crearea de drepturi este, în principal, rezultatul unor experiențe istorice cu multe greșeli” [37]. Pentru a proteja persoanele de astfel de greșeli pe viitor, dreptul la un mediu sănătos trebuie agreat și încorporat în legislația națională și internațională.

1.2. Dimensiuni juridice legate de drepturile omului la un mediu sănătos

„Drepturile de mediu”, ca sintagmă juridică, sunt susceptibile de interpretare în moduri diferite. După cum a menționat Shelton, termenul se poate referi la drepturile asupra unui mediu sănătos, dar și la drepturile asupra mediului [37]. În 1972, Christopher Stone [88] a introdus ideea că natura însăși are o serie de drepturi, care sunt eligibile să aibă o poziție distinctă în domeniul dreptului mediului. Această idee a fost pusă în practică de către statul Ecuador, în 2008, când a inclus un capitol intitulat „drepturile naturii” în noua sa constituție. În conformitate această teză, interpretarea sintagmei „drepturile asupra mediului” este aceeași cu definiția lui Shelton; „reformularea și extinderea drepturilor și îndatoririlor omului existente în contextul protecției mediului” [88].

O definiție și mai cuprinzătoare este cea conform căreia drepturile asupra mediului ar trebui să fie „drepturi înțelese ca fiind legate de protecția mediului” [89]. Promovarea drepturilor de mediu a fost criticată pentru că susține o perspectivă antropocentrică în ceea ce privește ființele umane, ca fiind cea mai importantă specie de pe planetă. Criticii pledează în favoarea unei viziuni ecocentrice, considerând toate organismele ca având aceeași valoare.

Să afirmă că opinia antropocentrică a contribuit la justificarea exploatării resurselor naturale și a cauzat, în primul rând, degradarea mediului. Unii autori par să răspundă criticilor prin deosebirea viziunii antropocentrice (adeseori asumată de susținătorii drepturilor omului) de o

perspectivă utilitaristă afirmând: „în timp ce scopul final al protecției mediului rămâne antropocentric, oamenii nu sunt membri ai universului, dar separați de acesta. Mai degrabă, oamenii sunt participanți interlocați și interdependenți, având îndatoririle de a proteja și conserva toate elementele naturii, indiferent dacă au sau nu beneficii cunoscute sau dacă există vreo utilitatea economică actuală în aceste demersuri” [88]. În loc să promoveze o viziune ecocentrică, Shelton pare să pledeze pentru drepturile de mediu bazate pe o combinație de antropocentrism și echitate intergenerațională: „supraviețuirea, interesul comun fundamental al umanității, care stă la baza tuturor sistemelor legale și sociale”[27]. Supraviețuirea necesită luarea în considerare a nevoilor generațiilor viitoare, precum și ale generațiilor prezente. Această abordare pare să corespundă mai bine principiului I al Declarației de la Stockholm [32].

O interpretare a dreptului omului la un mediu sănătos se poate efectua pe baza drepturilor substanțiale sau/și a celor procedurale. Drepturile de mediu procedurale sunt dreptul de participare la procesul de luare a deciziilor, de acces la informații și la despăgubiri pentru prejudiciile produse de degradarea mediului. Drepturile procedurale sunt importante în domeniul dreptului mediului și al drepturilor omului, deoarece oferă mijlocul prin care se asigură că drepturile de fond sunt îndeplinite. Articolul 10 din Declarația de la Rio prevede drepturi procedurale asupra mediului [90]. Acest articol prevede că „problemele de mediu sunt tratate cel mai bine cu participarea tuturor cetățenilor în cauză, la nivel relevant”. În plan național, fiecare persoană trebuie să aibă acces la un nivel adecvat la informațiile deținute de autoritățile publice privind mediul, inclusiv la informațiile despre materialele și activitățile periculoase din comunitatea unde persoana locuiește, precum și oportunitatea de a participa la procesele de luare a deciziilor. Statele trebuie să faciliteze și să încurajeze conștientizarea și participarea publicului, punând la dispoziție informații în sensul de acces a cetățenilor la informațiile de interes public privind mediul. Este, de asemenea, necesar să se asigure accesul efectiv la procedurile judiciare și administrative, inclusiv la căile de atac și dreptul la remedierea, prin dezdăunări, a prejudiciilor produse de daunele de mediu [91]. Acesta este un exemplu de drepturi procedurale de mediu exprimate clar într-o convenție internațională.

În aceeași notă, Boyle susține că drepturile procedurale asupra mediului sunt „necesare, dar nu suficiente pentru a aborda problemele de mediu” [92]. Dreptul substanțial are rolul de a recunoaște beneficiile unui drept tuturor persoanelor și include obligația statului de a proteja acel drept. În funcție de cuvintele utilizate în denumirea unui drept de fond, un anumit standard este stabilit în legătură cu o posibilă încălcare a aceluși drept. Acest standard se poate modifica în timp,

iar dreptul poate, astfel, evolua, în funcție de interpretarea dată de către instanțele judiciare. Cu toate acestea, la nivel procedural și substanțial, drepturile de mediu sunt derivate din drepturile omului existente la etapa actuală. Drepturile omului care au ca scop protejarea intereselor precum viața și sănătatea sau protejarea vieții private, au, în mod clar, în conținutul lor, o latură legată de protecția mediului.

Deoarece așteptările cu privire la standardele de mediu au crescut de-a lungul timpului, conținutul acestor drepturi a fost interpretat într-un mod care să includă și protecția împotriva prejudiciilor suferite ca urmare a daunelor produse asupra mediului. Această evoluție a fost caracterizată ca o extindere a drepturilor existente ale omului. La fel poate fi considerată orice „componentă de mediu” a drepturilor deja existente. Alan Boyle a ales să privească procesul de obținere a drepturilor asupra mediului, în cadrul tratatelor existente privind drepturile omului, ca pe o „ecologizare” a normelor de drepturile omului [93].

Shelton solicită utilizarea drepturilor omului existente pentru a aborda problemele de mediu, ca „un pas intermediar între aplicarea a drepturilor existente la obiectivul protecției mediului și recunoașterea unui nou drept la mediu, autonom” [94]. Următorul pas inevitabil, în opinia lui Shelton [27] și a mai multor alți cercetători, este, fără îndoială, o recunoaștere clară la nivel internațional a unui drept substanțial la un mediu sănătos, autonom față de alte drepturi. Se pare că ne aflăm în decursul unui proces în care această autonomizare a început, dar este dificil de prezis cât timp va dura, înainte ca un astfel de drept să fie pe deplin recunoscut. Dezvoltarea recentă a unui drept autonom la un mediu sănătos și situația actuală din jurisprudența CEDO cu privire la protecția mediului bazată pe drepturile existente vor fi abordate în partea a doua și a treia a acestei teze. Pe scurt, Curtea a arătat o disponibilitate crescută, de-a lungul timpului, de a recunoaște componentele de mediu în drepturile existente în Convenția Europeană a Drepturilor Omului, în special în cazurile legate de vătămări grave a mediului.

Noțiunea largă de „vătămare a mediului” sau de „daune aduse mediului” nu are o definiție unanim acceptată [95], explicația sa fiind mai degrabă limitată la daunele aduse mediului. Aceste daune se cauzează, de obicei, prin poluare. Poluarea reprezintă introducerea unui contaminant în mediu, realizată, în special, prin acțiuni umane. Cu toate acestea, poate fi și un rezultat al dezastrelor naturale. Poluarea mediului reprezintă o formă de vătămare a mediului și poate fi definită ca adăugarea la mediu a oricărei substanțe (solide, lichide sau gazoase), sau a oricărei forme de energie (căldură, sunet sau radioactivitate), cu o viteză mai mare decât pot fi acestea

dispersate, diluate, descompuse, reciclate sau depozitate într-o formă inofensivă. Principalele tipuri de poluare sunt: poluarea aerului, poluarea apei și a solului, alături de o serie de tipuri de poluare recunoscute recent, cum ar fi poluarea fonică, poluarea luminoasă și poluarea cu materiale plastice.

Principala caracteristică a unui drept autonom la un mediu sănătos este că acesta, pentru a fi invocat și exercitat, nu depinde de încălcarea drepturilor omului deja existente. În ceea ce privește subiecții de drept cărora li se recunoaște exercitarea dreptului la un mediu sănătos, după ani de relativă ignorare, dezbateră privind personalitatea juridică în dreptul internațional s-a confruntat cu un interes reînnoit, nu numai în jurisprudență, ci și în doctrina juridică și în teoria politică. Există, probabil, multe cauze ale acestei reveniri în vogă a unui subiect care a fost dezbătut de unii analiști cu pasiune cu aproape 100 de ani în urmă. O astfel de cauză poate fi legată de apariția biopoliticii. Pe fondul unei degradări ecologice ireversibile la nivel global și stimulată de apariția „ecologiei politice” [86], discursul biopoliticii a primit un sens „afirmativ”, în care „comunitatea de viață” de pe întreaga planetă este privită ca o posibilă motivație politică și de legiferare [96]. Dintre cele trei sisteme regionale de drepturi ale omului (sistemul ONU, sistemul CEDO și sistemul african), numai Carta africană a drepturilor omului și a popoarelor (ACHPR) [74] recunoaște, în mod expres, un drept substanțial al omului asupra mediului (articolul 24).

Carta africană a drepturilor omului și a popoarelor – ACHPR [74] este, de asemenea, singurul tratat regional privind drepturile omului care nu face o distincție între drepturile civile și politice și drepturile sociale și economice, protejând ambele categorii de drepturi și recunoscând, în mod egal și explicit, în preambulul său, că „satisfacția economică, socială și drepturile culturale sunt o garanție pentru a beneficia de drepturile civile și politice” [97].

În schimb, Convenția Europeană a Drepturilor Omului (CEDO) [5] protejează doar drepturile civile și politice. Drepturile sociale și economice sunt prevăzute separat, în Carta socială europeană (CES). Niciun instrument european nu recunoaște expres un drept substanțial asupra mediului. Deși aderarea la CEDO este o condiție de aderare la Consiliul Europei, aceasta nu implică și aderarea la CES, iar Curtea Europeană a Drepturilor Omului nu are competență asupra sistemului CES [98].

În cadrul sistemului interamerican, Convenția americană pentru drepturile omului (ACHR) se concentrează, în mod similar, pe drepturile civile și politice, în timp ce Protocolul de la San Salvador la Convenția americană prevede drepturi sociale și economice, inclusiv un drept la un

mediu sănătos (art. 11) [76]. Cu toate acestea, competența Comisiei Interamericane și a Curții pentru Drepturile Omului cu privire la drepturile protejate prin Protocolul de la San Salvador, inclusiv dreptul la un mediu sănătos, este limitată [99].

Imaginea care rezultă din acest scurt rezumat al celor trei sisteme principale care asigură cadrul global al drepturilor omului este una care sugerează o deconectare dintre drepturile civile și politice și drepturile sociale și economice, un acces limitat la reparațiile pentru daunele rezultate din încălcarea drepturilor sociale și economice și o lipsă de prevederi specifice referitoare la drepturile de mediu în raport cu drepturile omului. Doar sistemul african include, în mod explicit, prevederi care facilitează în mod clar o abordare bazată pe drepturile omului privind protecția mediului. Dar aceasta este, desigur, o perspectivă mult prea limitată a funcționării sistemelor regionale de drepturi ale omului și a judecării drepturilor omului în general.

Sensul și domeniul de aplicare a dreptului nu sunt determinate, în mod abstract, de tratatele privind drepturile omului, ci de interpretarea, elaborarea și aplicarea normelor de către instituțiile pentru drepturile omului. Astfel, măsura în care daunele aduse mediului pot fi redresate prin normele de drepturile omului, depinde, în mod crucial, de măsura în care aceste instituții recunosc interdependența dintre drepturile omului și mediu și de modalitățile complexe în care această interdependență se realizează în practică.

Astfel, conectarea dintre mediu, drepturi ale omului și comunități este una dificilă pe plan juridic. Criticile unei abordări a drepturilor omului în materie de protecție a mediului se concentrează pe o serie de obstacole particulare, care se limitează la măsura în care legislația privind drepturile omului poate oferi reparații pentru daunele de mediu. Unul dintre obstacolele menționate adesea este faptul că accesul la instanțele pentru drepturile omului este restricționat datorită normelor procesuale, care permit doar anumitor persoane să depună cereri la instituțiile pentru drepturile omului și care, prin urmare, exclud multe revendicări de mediu.

O altă limitare este aceea că revendicările privind drepturile omului oferă oportunități de revendicare a drepturilor individuale și că lipsa de recunoaștere a drepturilor colective sau comunitare înseamnă că nu poate fi luat în considerare impactul complet al daunelor asupra mediului și asupra comunităților, în ansamblul lor. O a treia problemă, evidențiată adesea în doctrină, vizează acele abordări din domeniul drepturilor omului care tind să individualizeze drepturile, nereușind să recunoască interdependența tuturor drepturilor omului și impactul cumulativ al degradării mediului asupra diverselor categorii de drepturi.

De exemplu, în cazul jurisprudenței CEDO, se oferă un sprijin redus pentru promovarea drepturilor de mediu, pentru că sfera de aplicare a cererilor de mediu este limitată. În legătură cu statutul reclamantului, de exemplu, Convenția (art. 34) precizează că, pentru ca solicitantul să aducă un caz în fața Curții, acesta trebuie să fie „victimă” a încălcării unuia dintre drepturile protejate în temeiul Convenției. Curtea a interpretat acest lucru în mod restrictiv, reținând că, pentru a formula o cerere, un solicitant sau un grup de solicitanți trebuie să fie „afecțați personal de o presupusă încălcare a unui drept al convenției” [100].

Thomas Berry (citad de P. Burdon) se opune „drepturilor inerente ale lumii naturale”, în contextul discuției despre drepturile corporațiilor din societatea industrială [96]. Ideea de „jurisprudență a Pământului” începe, încet, să ridice probleme în jurisprudența tradițională. Prin atingerea unei stări de conștientizare că oamenii, ca specie vie printre altele, împărtășesc interese „biologice” cu alte specii, sau, spus altfel, deoarece viețile și ecosistemele tuturor formelor de viață de pe Pământ sunt „afectate” de acțiunile speciei noastre (conform ipotezei antropocentriștilor), apare inevitabil întrebarea referitoare la ce „reprezentare” juridico-politică și ce „reprezentare” juridico-socială poate avea dreptul la un mediu sănătos [101].

Saltul de la recunoașterea unui concept de „comunitate de viață” transspecie, până la acordarea unor drepturi juridice componentelor naturii, a fost deja făcut de un set recent de inițiative legislative care recunosc unele forme naturale ca fiind viață sau comunități de viață, cum ar fi râul Whanganui din Noua Zeelandă [102]. Dar, ce fel de persoană juridică sau fizică este un râu? O astfel de persoană „naturală” are aceleași drepturi și îndatoriri ca și o persoană „fizică” umană sau, în schimb, este mai degrabă comparabilă cu o persoană juridică, care este o ficțiune juridică creată de om? Simpla acordare a statutului juridic unor forme de viață nonumane și, prin aceasta, încorporarea lor în sistemul juridic uman, nu înseamnă să le recunoaștem ca persoane juridice cu drepturi individuale, pe care ființele umane trebuie să le respecte, să le protejeze și să le pună în aplicare și nici nu este similară cu recunoașterea acelor drepturi care pot fi inerente naturii umane.

Astfel, dezideratul lui Berry cu privire la modul în care se pot reuni „legile omului și legile Pământului” rămâne o întrebare deschisă. Poate unul dintre principalele obstacole pentru a dezvolta o concepție a legii ca având fundament „ecologic” este discrepanța care există între teoria ecocentrică privind interconectivitatea întregii vieți de pe Pământ (care este, totuși, axiomatică în discursul despre sustenabilitatea ecologică și tendința prevalentă a tradițiilor juridice) și ideea de

a lega drepturile și îndatoririle umane cu conceptul de „personalitate” care poate fi aplicabil altor ființe vii, atât naturale, cât și artificiale [103]. Cu toate acestea, considerăm relevantă această dezbateră teoretică privind regimul juridic al drepturilor omului la un mediu sănătos, deoarece dimensiunea juridică a acestui drept pune în discuție problema personalității juridice a mediului. În acest sens, atribuirea pentru mediu a statutului de proprietate a întregii specii umane va determina, în mod cert, unele schimbări de optică a raporturilor ce se stabilesc între oameni și mediu și dreptul acestora la acest mediu, mai cu seamă unul sănătos.

Această teorie susține introducerea perspectivei biopoliticii contemporane pentru a stabili modul în care cerințele unei jurisprudențe a mediului ar putea stimula deconstrucția ipotezelor jurisprudențiale tradiționale în raport cu persoana juridică și pentru a reconstrui această ficțiune juridică care este persoana juridică într-un mod diferit. Că un astfel de exercițiu poate avea o anumită utilitate este sugerat de faptul că însăși jurisprudența complexă a drepturilor fluviale, cum este cea analizată în lucrarea recentă a lui Erin O'Donnell [104], încă adoptă o abordare tradițională a problemei modului în care trebuie să fie privite drepturile juridice acordate ființelor vii nonumane. De fapt, O'Donnell [104] răspunde la întrebare apelând la crearea de „ficțiuni juridice”, prin care un sistem juridic (uman) „creează o nouă persoană juridică identificabilă (persoana juridică) care include toate drepturile juridice (pentru a acorda entității nonumane propria personalitate)” [104]. Dar, făcând acest lucru, O'Donnell [104] presupune pur și simplu că viața biologică poate fi subsumată ideii „fictive” a personalității juridice. Cu alte cuvinte, O'Donnell [104] a deschis o cale nouă de interpretare a personalității juridice a mediului, care se traduce într-o obligație a tuturor oamenilor și, în special, a statelor, de a-i asigura protecția, cu scopul păstrării unui mediu sănătos, în interesul întregii umanități.

În acest sens, a avut loc o dezbateră între Gunther Teubner [105], sociolog al dreptului, și Bruno Latour [106], sociolog specializat în sociologie politică, cu privire la modalitatea de a recunoaște cel mai bine ființele nonumane în drept și politică. Abordarea lor a încercat să deschidă o a treia cale, care respinge atât abordarea tradițională antropocentrică a dreptului (bazată pe persoana umană „naturală” ca deținător de drepturi ontologice), cât și punctul de vedere ecocentric tradițional (adoptat de teoria „ecologiei profunde”, care se bazează pe recunoașterea naturii prin „ea însăși” ca fiind o „persoană” care se află în anumite relații similare cu cele „familiale” cu ființele umane și nonumane) [105]. Această a treia abordare a ecologiei, cea sociologică, constă în utilizarea / proiectarea dimensiunii juridice a „persoanei” asupra formelor de viață nonumane, dar

privându-le de toate atributele „umaniste” asociate cu conceptele de intenționalitate și responsabilitate a oamenilor. Această dezumanizare a persoanei se bazează pe asumarea ontologică a unei „alterități”, ceva care nu este nici obiect, nici subiect, ceva care separă de natură și în același timp reconectează natura și cultura, animalitatea și umanitatea, astfel încât să deconstruiască toate aceste concepte dualiste tradiționale.

Sociologii invocă o alteritate care se manifestă ca un „al treilea” și care joacă rolul mediatorului „absolut”, prin urmare, promovează ideea unui sistem autopoietic (Teubner [105]) sau ideea unei rețele (Latour [106]). Din această perspectivă sociologică, orice persoană care nu este umană poate interacționa într-o manieră asemănătoare omului (și astfel, în principiu, i se pot acorda drepturi și îndatoriri), atât timp cât este funcțională pentru comunicarea care are loc în sistem sau rețea cu mediul care îl înconjoară. În mod crucial, atât Teubner [105], cât și Latour [106] au propus definirea personalității juridice ca aparținând unei „persoane fictive”, care joacă rolul decisiv în extinderea comunității juridice și politice către entități nonumane. Teubner [105] subliniază diferența fundamentală dintre ființele umane „reale” și „persoanele” sistemice „fictive”: „prin cuplarea structurală, personalitățile fictive ale unor persoane umane, colective sau hibride stabilesc contactul de comunicare cu exteriorul, prin procese reale dinamice, pulsante, procese care apar în mediul de comunicare, fie că sunt oameni sau procese nonumane rezultate din natură sau tehnologie. Prin măștile personalităților sale, sistemele sociale stabilesc un contact eficient, deși indirect, cu oamenii și cu nonoamenii” [105]. În mod similar, întreaga „ecologie politică” a lui Latour se bazează pe ficțiunea persoanei juridice sau pe ceea ce el numește „purtătorii de cuvânt” care, literalmente, îi personifică pe actorii nonumani [107].

Politica ecologică este constituită dintr-un instrumentalism extrem și generalizat: „realitatea crește exact în aceeași măsură efortul depus în încercări experimentale, pentru a deveni sensibilă la diferențe” [96]. Cu cât instrumentele acestea proliferază, cu atât amenajarea este mai artificială, și cu atât devenim mai capabili să înregistrăm diferite dimensiuni ale lumii vii. Artificialul și realitatea fac parte din aceeași realitate [106]. Într-adevăr, din perspectiva unor ființe vii „reale”, relația experimentării reciproce, care caracterizează interacțiunile sistemice sau de rețea între „actori”, pare să indice mai mult o stare de dreptate naturală decât un caz de „extindere a personalității juridice și politice dincolo de sfera umană”, așa cum presupun Latour [106] și Teubner [105].

Din punctul de vedere al lui Teubner [105], sursa legii naturii este rețeaua sau sistemul care proiectează o personalitate artificială sau fictivă asupra ființelor care trăiesc în afara sistemului său, pentru a interacționa cu ele. Acest punct de vedere nu diferă, în cele din urmă, de ideea tradițională occidentală conform căreia personalitatea juridică este recunoscută pornind de la sistemul juridic uman propriu-zis, ceea ce sistemele juridice au extrapolat de mult timp, dând un statut juridic tuturor elementelor lumii înconjurătoare, de la părțile corpului la obiecte de diferite categorii. John Dewey a formulat, deja, în eseuul său clasic privind personalitatea juridică, principiul de bază conform căruia „persoana”, în drept, este doar o construcție juridică [108].

Practic, un sistem juridic poate transforma orice entitate, fie ea naturală sau artificială, într-o persoană juridică, dacă consideră că este necesar să îi ofere un statut distinct în drept. Principala problemă a acestui punct de vedere pentru dezvoltarea jurisprudenței este că modul artificial prin care ființele vii nonumane dobândesc autonomie juridică și personalitate juridică în cadrul sistemelor și rețelelor, în același timp, le neagă tocmai caracteristica care justifică recunoașterea lor legală și statutul politic, și anume comunitatea vieții, care transcende toate sistemele și rețelele. Această negare a comunității vieții în teoria sistemelor este vizibilă în identificarea, de către Teubner [105], a unui paradox al drepturilor animalelor.

Potrivit lui Teubner, drepturile animalelor sunt paradoxale, deoarece „încorporează animalele în societatea umană pentru a crea apărări împotriva tendințelor distructive ale societății umane împotriva animalelor” [105]. Cu alte cuvinte, pentru Teubner [105], este imposibil ca drepturile animalelor să fie drepturi ale naturii: ele trebuie să fie drepturi (umane) pentru animale și nu drepturi pentru om sau pentru corporații. Analizată dintr-o perspectivă biopolitică, ipoteza cheie a paradoxului drepturilor animalelor, formulată de Teubner [105], este aceea că societatea umană nu posedă caracteristici intrinseci ale unei societăți protectoare. Societatea este constituită pe imperativul de a fi protectoare într-o asemenea măsură încât ea protejează chiar și împotriva pagubelor generate de societate însăși, așa cum se întâmplă atunci când acordă animalelor statut legal și drepturi.

Adevărata problemă este că sistemele și rețelele umane sunt constituite ca și construcții autoprotectoare (autopoietice), care încearcă să controleze alteritatea găsită în mediul lor. Dar, din perspectiva comunității vieții, o societate umană nu este un aparat care să protejeze de distrugere, ci este, mai degrabă, un aparat care distruge prin protejare [109]. Aceste tipuri de considerente sugerează că obiectivele jurisprudenței mediului sunt urmărite mai bine prin adoptarea unui discurs

biopolitic, căci acesta din urmă oferă acces la sistemul de drept ca sursă de protecție. În dezvoltarea postfoucaultiană a biopoliticii, întâlnită la gânditori precum Giorgio Agamben, Antonio Negri și Roberto Esposito [110], sursa dreptului nu se reduce la un sistem sau la o rețea care proiectează personificarea pentru a face față alterității, ci este realitatea comună sau viața comună, care este presupusă de orice formă de alteritate.

Din această perspectivă biopolitică, sursa jurisprudenței mediului nu poate fi legea mediului. Drepturile naturii nu sunt drepturile „purtătorilor de cuvânt” a ființelor nonumane, care participă la un proces de comunicare „artificial” [111]. De la începuturile sale în dreptul roman, ideea de personalitate juridică (umană) poartă în cadrul ei o distincție între persoanele juridice „fizice” și persoanele „artificiale”, care implică distincția dintre indivizi și grupuri. Persoanele juridice artificiale sunt, de obicei, grupări de persoane fizice, cum ar fi corporațiile. Interdependența ființelor vii reprezintă, de altfel, motivul pentru o abordare individualistă a drepturilor [112].

Berry (citată de P. Burdon) susține că „râurile au drepturi de râuri. Păsările au drepturi de păsări. Insectele au drepturi de insecte. Oamenii au drepturile omului” [96]. Dar, cel puțin atunci când râurile au primit drepturi, ele au fost înțelese ca un grup (sau colectiv, sau un ansamblu) de ființe interrelaționate: apă, aer, pietre, pădure, faună și floră, oameni etc. Dacă drepturile naturii sunt drepturi de grupuri, atunci, în mod clar, jurisprudența mediului necesită punerea la îndoială a concepției juridice tradiționale potrivit căreia grupurile au statut juridic și personalitate juridică doar „prin ficțiune”, așa cum este aceasta aplicată entităților „artificiale”, precum corporațiile.

Întrucât susținătorii jurisprudenței mediului, precum Berry [96], tind să se opună drepturilor corporative asupra drepturilor naturii, este cu atât mai important să obținem o anumită claritate asupra caracterului personalității juridice a mediului. Lucrările actuale privind jurisprudența mediului au identificat unul dintre cele mai promițătoare instrumente conceptuale. Mary Christina Wood [113] a propus ideea „Nature’s Trust” și a susținut că guvernarea „sistemelor globale” trebuie să se bazeze pe ideea de „tutelă” [114]. Wood aduce în discuție „un principiu juridic care, într-o anumită formă, a fost testat prin nenumărate forme de guvernare încă din vremuri imemorabile”, potrivit căruia „guvernul este desemnat ca administrator al resurselor naturale cruciale, iar acest statut îl obligă să acționeze pe baza încrederii acordate de cetățeni pentru a proteja și restabili comunitatea naturală pentru beneficiarii trustului, care sunt generațiile prezente și viitoare de cetățeni” [113, p. 98]. Analog, în termenii lui Wood, în funcția sa de tutelă,

guvernul poate acționa ca „o contrapondere formidabilă la dreptul de proprietate privată - una care situează proprietatea în echilibru cu nevoile comunității (atât comunitatea naturală, cât și cea umană), în ciuda faptului că guvernul a fost creat, în esență, pentru a proteja dreptul de proprietate al cetățenilor [113, p. 110]”.

Două consecințe cruciale rezultă din teoria ficțiunii personalității corporațiilor. În primul rând, odată ce o grupare de indivizi devine „încorporată”, asocierea lor încetează să mai aibă o existență individuală în fapt. Viața naturală nu mai este sursa statutului lor juridic, ci, dimpotrivă, comunitatea primește o „personalitate” prin ficțiune, care presupune alocarea către grup a unei capacități de autonomie, deși nu are o capacitate de voință sau intenție proprie. În acest sens, încorporarea mai multor persoane fizice în cadrul unui grup face acest grup „fictiv” și, prin urmare, considerat a fi responsabil pentru acțiunile sale. Încorporarea este întotdeauna o concesiune pe care indivizii o fac statului suveran. În al doilea rând, încorporarea unui grup viu sau a unei comunități de viață obligă comunitatea să dobândească o organizare ierarhică, cu un lider (persoana fizică care reprezintă persoana juridică, adică organismul încorporat) care comandă entitatea (persoanele fizice care au fost încorporate în persoana juridică). Comunitatea vieții urmează să fie modelată pe un dualism corp-minte, în care unitatea de minte a reprezentantului exercită controlul asupra corpurilor plural reprezentate.

În Germania, acest tip de grupare era cunoscut cu numele de *Genossenschaft* („comunitate”) și teoreticianul acestor grupări a fost Otto von Gierke [115]. Existența grupării presupune responsabilitatea directă și nelimitată a tuturor membrilor unul față de celălalt. Pentru a înțelege viața comună a grupurilor fără reprezentanți, Gierke și pluraliștii englezi au vorbit despre ideea de „personalitate de grup” (*Gesamtpersönlichkeit* sau *Gemeinwesen*) [115]. Ideea de justiție a mediului este deosebit de proeminentă printre încercările occidentale de a proteja natura și este deosebit de promițătoare, ca concepție. Din punct de vedere conceptual, justiția de mediu dobândește, astfel, o dimensiune de recunoaștere a demnității naturii și de protejare a naturii însăși, ca entitate separată, împreună cu viața umană. Ideea centrală a acestui concept juridic este de justiție pentru oameni, dar și pentru mediu.

Principiile pe care le enunță această formă de justiție sunt încorporate într-o lume experiențială particulară, iar obiectivele de mediu sunt însoțite de o luptă pentru recunoaștere, respect și autonomizare. Justiția de mediu este distinctă de alte mișcări de mediu apărute în statele vestice. Pentru a clarifica această diferență, Harvey clasifică alte trei abordări occidentale de

mediu: „viziunea standard”, „modernizarea economică” și „utilizarea înțeleaptă” [98]. Această clasificare este utilă pentru a înțelege de ce abordările de mediu occidentale nu reușesc să se implice într-o abordare interculturală reală, nu sunt în măsură să protejeze ființele umane și, în același timp, nu sunt în măsură să protejeze natura, ca ființă vie.

„Viziunea standard” a managementului de mediu se caracterizează prin intervenție numai post-eveniment (poluare sau alte evenimente care dăunează grav mediului), pe presupunerea că problemele de mediu nu sunt ireversibile, că statul controlează siguranța unui mediu sănătos și corporațiile respectă standardele de mediu și vor oferi compensații dacă produc daune [43].

Drepturile convenționale ale omului nu intră în conflict cu acest punct de vedere, deoarece statul este identificat ca fiind subiectul executiv suprem, capabil să garanteze reparația pentru daunele aduse naturii. Combinată cu „viziunea standard” a managementului mediului, drepturile convenționale ale omului pot reprezenta chiar un obstacol în calea protecției mediului, deoarece la momentul luării oricărei decizii care încalcă protejarea naturii, asupra mediului s-au produs deja daune ireparabile, deși intervenția statului poate compensa consecințele negative ale comportamentului uman convențional. Cu toate acestea, dacă nu există o voință umană implicată în acțiunea de protecție a acestui mediu, este puțin probabil să intervină statul, prin autosesizare, pentru a proteja natura.

Paradigma „modernizării economice” se bazează mai degrabă pe ideea de prevenire și nu de vindecare, pe ideea că natura ar trebui protejată, în loc să trebuiască să se repare daunele produse sau, mai grav, degradarea să fie ignorată după producerea evenimentului prejudiciabil. În această privință, statul este sprijinit de organizațiile nonguvernamentale (ONG) în implementarea politicilor de mediu, care încearcă să transforme dezvoltarea economică într-una durabilă, atât pentru oameni, cât și pentru mediu. Cu toate acestea, această abordare își propune să identifice modalități de a transforma natura într-o entitate cu valoare economică și de a face profit din activele de mediu. În consecință, natura este încă identificată ca o resursă și nu ca o ființă vie. Natura este protejată, însă doar în calitatea sa de obiect și ca mijloc de realizare a bunăstării omului. Demnitatea naturii este neglijată.

Modelul de protecție a mediului bazat pe „utilizarea înțeleaptă” se referă la protejarea activității umane și a proprietății umane, ca un stimulent prin care să se protejeze mediul. În acest model, „dreptul la muncă” are prioritate asupra „drepturilor naturii”, iar deținerea de proprietăți descentralizate este protejată și favorizată. Abordarea este centrată pe dreptul omului la muncă și

își propune să optimizeze utilizarea naturii pentru a realiza cel mai bun compromis pentru nevoile umane. Ca și în cazul celorlalte abordări ecologiste discutate mai sus, abordarea „de utilizare înțeleaptă” nu recunoaște natura ca ființă vie și, prin urmare, și în acest cadru, drepturile ei sunt neglijate. Ca o alternativă la aceste trei modele, „justiția de mediu” contrastează cu modelul dominant al ecologiei politice și se opune inegalităților sociale. Important de menționat este faptul că justiția de mediu include adoptarea unui discurs biocentric (spre deosebire de unul antropocentric). Mișcarea justiției ecologice are obiective de justiție socială [116]. Nu numai că justiția de mediu este capabilă să combine drepturile omului cu grija pentru mediu, ci implică, de asemenea, un concept intercultural al drepturilor omului, care este mai larg decât conceptul convențional, care se circumscrie celorlalte trei modele de mediu discutate.

Abordarea drepturilor omului, ca o caracteristică a abordării justiției de mediu, este mai deschisă, în mod inerent, unei viziuni interculturale, deoarece se bazează pe interconectarea tuturor speciilor și pe recunoașterea demnității naturii și a „sacralității mediului” [117]. Acest lucru face posibilă utilizarea discursului drepturilor omului în sprijinul cererilor de protecție a mediului, deoarece interesele indivizilor sunt corelate cu exigențele unui mediu sănătos. În mod asemănător, o abordare cu adevărat interculturală a discursului drepturilor omului este un stimulent pentru protecția mediului, deoarece stimulează discuțiile explicite despre relațiile de putere și include în mod natural natura / mediul în aceste discuții. Cu alte cuvinte, dintr-o perspectivă interculturală și într-o abordare a justiției de mediu, protecția drepturilor omului asigură protejarea naturii și extinderea efectivă a viziunii drepturilor omului, pentru a cuprinde o gamă largă și importantă de preocupări contemporane presante, precum sărăcia și demnitatea umană, în special acolo unde problemele de mediu sunt cronice și la scară largă și, prin urmare, sunt considerate incompatibile cu cerințele drepturilor omului.

Observăm că, în epoca globalizării, discursul drepturilor omului este din ce în ce mai mult cel care stabilește termenii de referință în cadrul cărora sunt soluționate litigiile în fața instanțelor internaționale. Spre exemplu, Harvey consideră că: „asociațiile și activiștii care împărtășesc convingerea că justiția socială și de mediu ar trebui să acționeze împreună pentru a conlucra în anumite domenii și a genera o rețea de protecție a drepturilor omului la nivel global ar fi o soluție pentru implementarea unei justiții reale a mediului” [116, p. 161]. O astfel de viziune are, așadar, o dimensiune globală, implicând diversitatea culturală și schimbarea relațiilor de putere. Caracterul cosmopolit al mișcării de justiție ecologică, înțeles în acest fel, confirmă deschiderea sa către o

abordare interculturală a drepturilor omului. De asemenea, confirmă recunoașterea naturii ca ființă vie în toate contextele în care oamenii întrețin o relație de viață cu natura.

În concluzie, din relevarea acestor teorii rezultă clar statutul juridic internațional al dreptului omului la un mediu curat și sănătos, așa cum este conceput și practicat în prezent. În ciuda multor eforturi notabile, care susțin dreptul internațional, fie că este înțeles ca un drept derivat din alte drepturi substanțiale, ca un drept substanțial autonom în sine, sau ca un grup de drepturi procedurale, poziția sa în actualul sistem de suveranitate a statelor este limitată, în esență, la recunoașterea oficială și abilitatea jurisdicțională de a asigura dreptul omului la un mediu sănătos. Cu toate acestea, dreptul la mediu, la fel ca o mare parte din legislația mediului, în general, a avut un impact destul de puternic asupra aplicării procedurilor juridice în cauzele soluționate de CEDO și CJUE.

În absența unei revizuirii a cadrului de reglementare actual sau a unei schimbări radicale a acestuia, așa cum au precizat specialiștii în domeniul drepturilor de mediu și drepturile omului, care încep acum să se confrunte cu barierele sistemice, precum și jurisprudențiale ale schimbării de paradigmă pe care dreptul la un mediu sănătos o aduce, nicio abordare alternativă nu se va dovedi suficientă pe termen lung pentru protecția reală a dreptului la un mediu sănătos și curat, pentru beneficiul ființelor umane și a altor ființe vii. După cum susține în mod convingător Adelman [235], stabilirea limitelor de exploatare a naturii de către stat sau în baza nevoilor pieței de consum încetinește creșterea economică, diminuează profiturile și reduce veniturile fiscale. Credem, totuși, că un drept la mediu, calibrat pentru a promova și proteja guvernarea ecologică bazată pe drepturi comune, precum și drepturile de care depinde o astfel de guvernare oferă un mijloc eficient pentru a contesta limitările structurale ale statului / pieței, în special în acest moment critic, când necesitatea protecției mediului a devenit stringentă. Este universal acceptat faptul că toți oamenii merită să se bucure de drepturile fundamentale ale omului, chiar dacă aceste drepturi ar putea să nu fie consacrate în toate sistemele legislative naționale.

1.3.Tendințe privind recunoașterea dreptului omului la un mediu sănătos în legislațiile naționale și internaționale

Până în prezent, dreptul la un mediu sănătos nu a fost încorporat într-o convenție internațională, dar, la nivel global, s-a reflectat sub diferite forme, în numeroase constituții și acte normative naționale. Există un consens larg între state, potrivit căruia protecția mediului este o

parte importantă a doctrinei contemporane privind drepturile omului pentru o serie de drepturi tradiționale, cum ar fi dreptul la sănătate și dreptul la viață.

De-a lungul timpului au existat indicii privind recunoașterea și dezvoltarea acestui drept la nivel internațional - de exemplu, Convenția de la Stockholm din 1972 a recunoscut că „omul are dreptul fundamental la libertate, egalitate și condiții de viață adecvate, într-un mediu de calitate, care permite o viață în demnitate și bunăstare și poartă o responsabilitate solemnă de a proteja și de a îmbunătăți mediul pentru generațiile prezente și viitoare” [32]. Cu toate acestea, ONU nu și-a însușit acest nivel de recunoaștere a dreptului la un mediu sănătos [118] (Declarația de la Rio din 1992 prevede doar că „ființele umane sunt în centrul preocupărilor pentru dezvoltarea durabilă. Ele au dreptul la o viață sănătoasă și productivă, în armonie cu natura” [71]).

Un deosebit interes prezintă preocuparea legislatorilor europeni pentru dezvoltarea durabilă - concept care va influența întregul spectru al cadrului legislativ european. Acest concept al dezvoltării durabile, ca liant între drepturile omului și dreptul omului la un mediu sănătos, se încadrează în ideea de dezvoltare substanțială a cadrului normativ european. Însă jurisprudența europeană nu este singură în această tendință de includere a drepturilor omului în standardele de mediu. În afară de reacția la poluare și pericolele apărute pentru mediu, protecția acestuia pentru generațiile viitoare a fost văzută ca o problemă de importanță la nivel global.

La nivelul ONU, termenul de dezvoltare durabilă a început să fie vehiculat cu aproximativ 40 de ani în urmă. Conceptul a apărut ca urmare a mișcării de mediu creată după cel de-al Doilea Război Mondial, ca rezistență împotriva impactului negativ al dezvoltării societății asupra mediului și asupra sănătății indivizilor. Rădăcinile acestui concept pot fi găsite în Conferința de la Stockholm privind mediul uman, din 1972 [32], care a condus, în cele din urmă, la prima utilizare a termenului de către Comisia Brundtland a ONU [73] (1987), care a formulat o definiție a dezvoltării durabile ca fiind acel tip de dezvoltare care răspunde nevoilor prezente, fără a compromite capacitatea generațiilor viitoare de a-și satisface propriile nevoi. În timpul lucrărilor acestei comisii, Brundtland însuși a declarat: „Mediul nu există ca o sferă separată de acțiunea umană, ambiții și nevoi, iar încercările de a-l apăra izolat de preocupările umane au oferit aceluiași cuvânt, mediu, o conotație de naivitate în unele cercuri politice. Dar mediul este locul în care trăim, iar dezvoltarea este ceea ce facem cu toții pentru a încerca să ne îmbunătățim condițiile de viață în această locuință a umanității. Cele două sunt inseparabile” [118].

Conceptul de dezvoltare durabilă a fost ulterior introdus în Declarația de la Rio din 1992 [71], împreună cu alte principii importante ale dreptului mediului, cum ar fi principiul precauției, principiul poluatorului care plătește sau principiul participării publice. Într-o etapă ulterioară, în cadrul Summit-ului mondial privind dezvoltarea durabilă din 2002, conceptul a fost definit ca incluzând trei piloni independenți și care se consolidează reciproc: dezvoltarea economică, dezvoltarea socială și protecția mediului. În activitatea Grupului de experți în domeniul dreptului mediului al Comisiei Mondiale pentru Mediu și Dezvoltare (WCED) privind „Principiile legale pentru protecția mediului și dezvoltarea durabilă”, problema statutului juridic al acestor principii nu a fost abordată [72]. Principiul I al Declarației de la Rio proclamă că: „Ființele umane sunt în centrul preocupărilor pentru dezvoltarea durabilă. Ele au dreptul la o viață sănătoasă și productivă, în armonie cu natura” [119].

Prin urmare, acest principiu pune ființele umane în centrul preocupărilor pentru un mediu durabil. Acest concept este important în realizarea prezentei cercetări, datorită utilizării sale în jurisprudența celor două instanțe (CJUE și CEDO) ca element standard, atunci când decid dacă un prejudiciu pentru mediul înconjurător a atins pragul de gravitate pentru a fi considerat o amenințare pentru o comunitate sau pentru o persoană. CEDO a declarat, în cazul Taskin și alții c. Turciei [120, 121] că atunci când un stat trebuie să stabilească probleme complexe ale politicii de mediu și economice, procesul decizional trebuie să implice, în primul rând, investigații și studii adecvate pentru a-i permite să prezică și să evalueze, în prealabil, efectele acelor activități care ar putea dăuna mediului și să încalce drepturile persoanelor, pentru ca statul să edicteze norme care să îi permită să ajungă la un echilibru echitabil între diferitele interese aflate în conflict.

În plus, Principiul nr. 4 din Declarația de la Rio afirmă că „pentru a realiza o dezvoltare durabilă, protecția mediului trebuie să constituie o parte integrantă a procesului de dezvoltare și nu poate fi analizată izolat de acesta” [71]. Pentru a atinge aceste obiective, Declarația recomandă, în Principiul nr. 17 [71], ca evaluarea impactului asupra mediului să fie utilizată ca instrument folosit la nivel național pentru aprobarea sau respingerea proiectelor de dezvoltare, în situația în care activitățile propuse pot avea un impact negativ semnificativ asupra mediului. Aceste activități ar trebui să facă obiectul unei decizii a unei autorități naționale competente. Unii autori consideră că, în invocarea Principiului nr. 7 al Declarației de la Rio [71], țările dezvoltate au o responsabilitate majoră pentru atingerea dezvoltării durabile, „având în vedere presiunile pe care

societățile lor le pun pe mediul global, precum și tehnologiile și resursele financiare pe care le utilizează” [122].

Principiul nr. 7 prevede, de asemenea, că „statele vor coopera în spiritul parteneriatului global pentru conservarea, protejarea și restabilirea sănătății și integrității ecosistemului Pământului” [71]. Având în vedere că activitatea economică din state afectează diferit degradarea globală a mediului, statele au responsabilități comune pentru protecția acestuia, dar diferențiate. Țările dezvoltate recunosc responsabilitatea pe care o poartă în economia internațională față de dezvoltarea durabilă, având în vedere presiunile pe care societățile lor le pun asupra mediului la nivel global și a tehnologiilor și resurselor financiare pe care le folosesc. Toate categoriile de daune aduse mediului, pe care le-am analizat în capitolul precedent, sunt legate de evoluțiile recente ale societății noastre, atât în țările dezvoltate, cât și în cele aflate în curs de dezvoltare. Principiul dezvoltării durabile este enunțat și în articolul 2 din Protocolul de la Kyoto la Convenția-cadru a Națiunilor Unite privind schimbările climatice, din 1997, care declară că: „fiecare parte inclusă în anexa I răspunde, în realizarea angajamentelor sale specifice, de limitarea și reducerea emisiilor în temeiul articolului 3” [123].

În Hotărârea Fägerskiöld c. Suediei [124], s-a aplicat Codul de mediu suedez, care declară, în articolul 1 al capitolului 1, că scopul codului „este de a promova dezvoltarea durabilă, care să asigure un mediu sănătos pentru generațiile prezente și viitoare” [125], precum și să se asigure că „sănătatea umană și mediul sunt protejate împotriva daunelor, indiferent dacă sunt cauzate de poluanți sau de alte surse” [125]. În plus, Curtea însăși a considerat, în hotărârea din această cauză, că folosirea turbinei eoliene este o activitate de interes general, deoarece este o sursă de energie ecologică care contribuie la dezvoltarea durabilă a resurselor naturale. Curtea a observat că, deoarece o singură turbină eoliană era capabilă să producă suficientă energie pentru a susține încălzirea a aproximativ 50 de gospodării pe o perioadă de un an, turbina eoliană este benefică atât pentru mediu, cât și pentru societate. Aceasta este maniera în care Curtea face demarcația dintre încălcările drepturilor omului și dezvoltarea durabilă. [126].

La nivelul UE, principiul dezvoltării durabile a fost menționat în mai multe directive ale CE. Principiul este ilustrat, de obicei, în preambulul acestor directive. De exemplu, în preambulul Directivei Consiliului 96/61/CE privind prevenirea și controlul integrat al poluării se precizează următoarele: „prezenta directivă stabilește măsurile necesare pentru punerea în aplicare a prevenirii și controlului integrat al poluării pentru atingerea unui nivel ridicat de protecție a

mediului în ansamblu; aplicarea principiului dezvoltării durabile va fi promovată printr-o abordare integrată a controlului poluării” [127].

În plus, în preambulul Tratatului privind Uniunea Europeană se declară că „statele trebuie să promoveze progresul economic și social pentru popoarele lor, luând în considerare principiul dezvoltării durabile și în contextul realizării pieței interne, al coeziunii consolidate și al protecției mediului, punând în aplicare politici care să asigure că progresele în integrarea economică sunt însoțite de progrese similare în alte domenii” [128]. Preambulul unui tratat este utilizat, de obicei, în interpretarea textului tratatului respectiv, prin urmare, articolul 2 din CE declară că Comunitatea „are ca sarcină asigurarea unui nivel ridicat de protecție și îmbunătățirea calității mediului, creșterea nivelului de viață și a calității vieții, coeziunea economică și socială și solidaritatea între statele membre, prin instituirea unei piețe comune și a unei uniuni economice și monetare și prin punerea în aplicare a politicilor sau activităților comune menționate la articolele 3 și 4, pentru promovarea în întreaga Comunitate a unei dezvoltări armonioase, echilibrate și durabile a activităților economice, un nivel ridicat de ocupare a forței de muncă și de protecție socială, egalitate între bărbați și femei, creștere durabilă și noninflaționistă, precum și un grad ridicat de competitivitate și convergență a performanțelor economice” [128].

În plus, articolul 6 din CE prevede că „cerințele de protecție a mediului trebuie integrate în definirea și punerea în aplicare a politicilor și activităților comunitare menționate la articolul 3, în special în vederea promovării dezvoltării durabile” [128]. Ca și articolul 2, această așa-numită clauză de integrare a politicilor de mediu în preocupările UE se regăsește în capitolul „Principii”. Principiul precauției este foarte des utilizat în hotărârile CJUE privind asigurarea dezvoltării durabile și protecția mediului, pentru a fi menținut la standardul de „mediu sănătos” [129]. De exemplu, CJUE a invocat unul dintre principiile legislației de mediu din articolul 174 al CE, respectiv principiul precauției, pentru a interpreta articolul 6 alineatul (3) din HD, fără a menționa direct că o altă interpretare ar fi în contradicție cu articolul 174 CE: „în lumina, în special, a principiului precauției, care este unul dintre fundamentele nivelului ridicat de protecție urmărit de politica comunitară în domeniul mediului, în conformitate cu articolul 174 alineatul (2) paragraful 1 din CE și cu referire la Directiva privind habitatele, trebuie interpretat dacă există un risc pentru mediu și dacă acesta nu poate fi exclus pe baza informațiilor obiective conform cărora planul sau proiectul vor avea efecte semnificative asupra sitului în cauză” [130].

Principiul este menționat doar pe scurt în Carta Europeană a drepturilor fundamentale unde, în preambul, se declară că Uniunea Europeană „încearcă să promoveze o dezvoltare echilibrată și durabilă” [131]. CJUE este chemată să statueze, de la caz la caz, în aplicarea acestor principii, cu privire la echilibrul adecvat între politicile economice ale statelor membre și protecția mediului și a sănătății oamenilor. Procentul ridicat de cazuri privind legislația în domeniul protecției naturii poate fi explicat prin faptul că multe proiecte de dezvoltare de infrastructură propuse în statele membre, care duc la formularea de reclamații, sunt cele care afectează, într-un fel sau altul, regimul instituit de proiectul Natura 2000. Procesul de echilibrare a intereselor, între a sigura protecția unor astfel de situri și specii, pe de o parte, și a acorda statelor membre permisiunea de a continua neîngrădit proiectele de dezvoltare economică, pe de altă parte, este unul care necesită atenție și vigilență constantă. În mod similar, sunt necesare astfel de decizii pentru cazurile în care reclamații invocă Directiva privind evaluarea impactului asupra mediului. Aceste reclamații sunt așa-numitele cazuri NIMBY (*Not In My Back Yard*) [132].

Sănătatea publică europeană este una dintre prioritățile Strategiei de dezvoltare durabilă a UE. Calitatea mediului și legătura cu sănătatea umană sunt evidențiate în cel de-al șaselea program de acțiune al Mediului al UE [133], care are ca scop evaluarea impactului potențial al mediului asupra sănătății umane. Jurisprudența CEDO și CJUE ar putea fi considerată complementară atunci când vine vorba de dezvoltare durabilă și de componenta umană, în contextul în care prima instanță acționează pentru bunăstarea individului, iar celălaltă pentru o stare de bine generală. În textul WCED din 1987, s-a afirmat că: „conceptul de dezvoltare durabilă implică limite - nu limite absolute, ci limitări impuse de starea actuală a tehnologiei și organizării sociale asupra resurselor de mediu, prin capacitatea biosferei de a se absorbi efectele activității umane” [134].

Presiunile asupra mediului, aflate în continuă creștere, de la schimbările climatice, pierderea biodiversității, deficitul de apă, poluarea aerului și a apei, precum și degradarea solului, printre altele, au produs consecințe negative economice și sociale. Ele contribuie la sărăcie și la creșterea inegalităților sociale. Conflictele asupra resurselor naturale și infracțiunile de mediu agravează problema poluării. Cel puțin 40% dintre conflictele interne din statele membre UE din ultimii 60 de ani au o legătură cu resursele naturale [4]. Riscul de apariție a conflictelor violente crește atunci când exploatarea resurselor naturale provoacă daune mediului, pierderea mijloacelor de trai sau distribuirea inegală a beneficiilor. Cu toate acestea, resursele naturale gestionate durabil, transparent și pe baza drepturilor omului și a statului de drept pot fi motorul dezvoltării durabile,

precum și o bază de plecare pentru un climat de pace și justiție. Pentru a fi eficace, statul de drept care ia în considerare problemele de mediu presupune:

1. legi ale mediului corecte, clare și aplicabile;
2. participarea publicului la luarea deciziilor și accesul la justiție și informații în probleme de mediu, în conformitate cu principiul 10 al Declarației de la Rio [71];
3. responsabilitatea și integritatea instituțiilor și a factorilor de decizie, inclusiv prin executarea activă a auditului de mediu;
4. mecanisme accesibile de soluționare a litigiilor, corecte, imparțiale, în timp util și accesibile, incluzând dezvoltarea de expertiză specializată în evaluarea mediului și proceduri și remedii inovatoare pentru daunele de mediu;
5. recunoașterea relației de consolidare reciprocă dintre drepturile omului și mediu;
6. criteriile specifice pentru interpretarea dreptului mediului.

Agenda de dezvoltare durabilă 2030 [135] și Obiectivele de dezvoltare durabilă (ODD) [136] oferă o oportunitate unică de a promova statul de drept al mediului, prin asigurarea dezvoltării durabile, care se bazează pe drepturi și recunoaște egalitatea tuturor oamenilor în protecția mediului. De asemenea, acestea furnizează un mecanism pentru transpunerea în acțiune a sutelor de angajamente existente în domeniul mediului - inclusiv a multor dispoziții constituționale din întreaga lume.

O abordare bazată pe drepturi, pentru a ghida luarea deciziilor, va conduce la rezultate mai bune în implementarea Agendei de dezvoltare durabilă 2030 și a ODD, precum și în abordarea impactului degradării mediului în general și, în special, a impactului său asupra celor mai sărace și mai vulnerabile populații din lume. Aceasta va încuraja dezvoltarea economică, în contextul în care se recunoaște că ecosistemele sănătoase sunt o condiție prealabilă pentru reducerea sărăciei și o oportunitate de dezvoltare și creștere economică. În acest scop, vor fi necesare mijloace legale și practice pentru a crește transparența deciziilor de mediu, a consolida accesul la informații și a spori participarea publicului la procesele de luare a deciziilor de mediu [137]. Aceasta include, în special, accesul la instanțele judecătorești și alte foruri decizionale, crearea agențiilor de monitorizare a aplicării legislației de mediu, a instituțiilor de audit și altor structuri specifice la nivel național, subregional, regional și internațional.

Tendința de a separa concepțiile despre drepturile omului și protecția mediului în legislația internă a statelor este, probabil, un simptom al acelorași construcții ideologice care au dus la

degradarea semnificativă a mediului și la sănătatea precară care afectează lumea noastră de azi. Fundamental, legislația actuală reflectă foarte rar realitatea că suntem conectați, ca specie, la mediul nostru de viață, iar sănătatea mediului nostru este un factor important, dacă nu chiar cel mai important factor, al sănătății și bunăstării umane. Este adevărat și faptul că fără aer curat pentru a respira, apă curată pentru a bea și mâncare sigură, sănătoasă și curată, speranța de viață poate deveni substanțial mai scurtă și capacitatea indivizilor de a se bucura de alte drepturi fundamentale ale omului poate fi substanțial diminuată [138].

Recunoașterea dreptului omului la un mediu sănătos în legislație este un pas spre a căuta să recunoaștem în mod clar dependența propriei noastre sănătăți de sănătatea mediului nostru. Recunoașterea dreptului la un mediu sănătos a avut, de asemenea, multe alte avantaje pentru țările care au introdus acest drept în legile lor interne, avantaje care vor fi examinate detaliat în cele ce urmează. Dreptul la un mediu sănătos poate fi diferențiat de un alt concept care câștigă teren la nivel global - drepturile naturii. În timp ce dreptul uman la un mediu sănătos încearcă să ofere o recunoaștere centrată pe om, pentru că oamenii sunt dependenți de mediu și, prin urmare, merită dreptul la un mediu sănătos, conceptul de drepturi ale mediului sau ale naturii recunoaște că valorile de mediu au drepturi intrinseci.

Astfel este înțeleasă, în prezent, legislația care promovează măsuri de protecție a mediului fără referire la dreptul (și cerința) unui mediu sănătos pentru oameni, legislația centrându-se pe impactul oamenilor asupra mediului, cu scopul de a asigura protecția mediului. Cu toate acestea, în legile multor state nu există o recunoaștere explicită a faptului că alte specii sau ecosisteme merită și dețin dreptul legal de a exista și de a prospera. În timp ce conceptul de drepturi de mediu/natură câștigă susținători la nivel global într-un mod care duce la schimbări reale ale reglementării impactului activității umane asupra mediului, integrarea dreptului la un mediu sănătos în jurisdicțiile naționale dubândește și ea o acceptabilitate din ce în ce mai largă. Totuși, dacă este conceput ca fiind un simplu element sau component pentru viața și bunăstarea persoanelor umane, „mediul” poate fi protejat prin lege doar în măsura în care există oameni ale căror interese sunt afectate de daunele aduse mediului.

O problemă fundamentală (și înrudită) cu agenda principală a drepturilor omului privește importanța secundară a drepturilor sociale și economice. Aceasta este legată de natura eterogenă a modului în care se realizează drepturile specifice diferitelor generații de drepturi ale omului - în timp ce drepturile civile și politice sunt așteptate să fie respectate „aici și acum”, drepturile

economice, sociale și culturale sunt avute în vedere ca realizări progresive. Această eterogenitate reflectă o prioritizare a drepturilor civile și politice asupra drepturilor economice, sociale și culturale. Este de menționat că „ecologia și drepturile de subzistență sunt foarte strâns legate” [139]. Aceasta implică faptul că, dacă drepturile de subzistență ar deveni o prioritate pe agenda drepturilor omului, drepturile omului ar putea direcționa mai mult atenția asupra problemei ecologiei.

Dar, întrucât protejarea drepturilor economice, sociale și culturale (care conturează conceptul de drepturi de subzistență) presupune o complexitate sporită în realizarea lor concretă și are o prioritate mai mică în agenda principală a drepturilor omului decât în cazul drepturilor civile și politice, drepturile convenționale ale omului nu asigură în mod satisfăcător protecția mediului în acest sens. Din acest punct de vedere, protecția mediului este subordonată și, *de facto*, inhibată de prima generație de drepturi ale omului, care constituie cea mai importantă componentă a sistemului general al drepturilor omului. Este, de asemenea, adevărat, că protecția instrumentală a mediului pentru protejarea omului rămâne o problemă delicată și contestată - la fel ca și relația dintre drepturile omului și suferință: „natura convențională a discursului în domeniul drepturilor omului nu rezidă numai într-o anumită secundaritate complicată, între proclamarea abstractă a drepturilor omului și ignorarea încălcărilor lor sistematice, dar și, în principal, în banalizarea suferinței umane implicată de astfel de încălcări” [19].

Astfel de contradicții și contestații afectează inevitabil aspecte relevante pentru problema justiției de mediu. Refuzul Consiliului Europei, de exemplu, de a încorpora dreptul la un mediu curat și sănătos în Convenția Europeană a Drepturilor Omului [5] relevă cât de complicată este codificarea drepturilor omului într-un mod adecvat în concepția sistemică a drepturilor omului. Această dificultate este agravată de faptul că „nu există un interes pentru lumea nonumană, care nu este încorporată în filosofia drepturilor omului și în dreptul internațional al drepturilor omului, iar guvernele nu s-au preocupat de protecția mediului pornind de la un motiv bazat pe drepturile omului, pentru a nu se angaja în activități dăunătoare pentru viața nonumană, inclusiv pentru natură/mediu” [19]. Chiar dacă s-ar realiza recunoașterea dreptului ființelor umane la un mediu sănătos, nu s-ar permite, așadar, în mod natural, recunoașterea naturii ca ființă vie.

Obiectivul limitat al protecției drepturilor omului blochează, în principal, protecția adecvată a naturii, din cauza atenției prioritare acordată individului, mai degrabă decât vieții umane în sensul său cel mai larg, inclusiv în dimensiunea sa relațională, cu societatea, natura și

transcendentul. Popoarele indigene, care au diverse cosmoviziuni privind coexistența cu natura, recunosc expres o astfel de profunzime relațională a vieții, iar pornind de la o astfel de viziune se poate merge mult mai departe în protejarea naturii, care poate rezista, simultan, antropocentrismului și individualismului, care limitează, astfel, potențialul de protecție a mediului al drepturilor omului. Astfel de poziții critică deficiențele drepturilor omului în a realiza protecția mediului, pentru faptul că dreptul omului la un mediu sănătos neagă caracterul naturii ca subiect de drepturi și, prin urmare, supune natura/mediul medierii umane pentru recunoașterea existenței sale [140].

Unele ONG-uri analizează caracterul acestei existențe, propunând o viziune asupra naturii diferită de modul în care natura este conceptualizată în prezent, în sensul unei naturi recunoscută ca având propria raționalitate de a exista și drepturi care implică alternative transformatoare la modelul liniar de dezvoltare occidentală, adică de realizare a „progresului” [141]. În această privință, un model alternativ de dezvoltare ar trebui să fie caracterizat prin recunoașterea demnității și a vieții naturii însăși, care să se definească drepturile naturii. Simpla recunoaștere a drepturilor la mediu nu ar fi suficientă. Se remarcă existența a două concepții privind drepturile naturii. Prima consideră natura ca un subiect al drepturilor umane și îi atribuie multe elemente și atribute ale acestora. Aceasta este poziția antropomorfă a modului simbolic de a gândi. A doua este bazată pe necesitatea asigurării capacității de reproducere a vieții pe Pământ și adoptă o abordare analitică, recunoscând, totuși, că natura are propria viață și că este sursa vieții umane. În acest caz, cuvântul „drepturi” are o semnificație metaforică, deoarece, în concepția juridică clasică, numai persoanele fizice și morale au drepturi. Ambele concepte sunt opuse pentru logica capitalismului și a societății de consum, care recunoaște natura doar ca marfă sau ca mod de creare a mărfurilor pe piață. Totuși, în viitorul apropiat, problema va fi introducerea drepturilor naturii în dreptul internațional, pentru a defini infracțiunile ecologice și, în cele din urmă, pentru înființarea unei instanțe internaționale pentru „crimele împotriva naturii” [142].

Cu alte cuvinte, depășirea limitelor viziunii generale a naturii ca o unealtă de mediu pentru viața și bunăstarea oamenilor și contestarea viziunii antropocentrice legată de mediul ecologic, înseamnă că demnitatea naturii trebuie să fie pe deplin recunoscută în dreptul internațional, iar crimele ecologice să se regăsească incriminate separat în dreptul penal al fiecărui stat în parte, precum și a unei instituții supranaționale, care să investigheze daunele majore aduse mediului, atât pentru oameni, cât și pentru celelalte ființe vii. Din acest punct de vedere, conceptul de demnitate, ca

nucleu al drepturilor convenționale ale omului, ar trebui să fie deschis pentru a recunoaște demnitatea naturii, pentru a i se recunoaște acesteia dreptul la existență. În lumina acestei concepții, a activităților distructive asupra naturii și a urgenței contextului contemporan al schimbărilor climatice, este de o importanță fundamentală reconstrucția drepturilor omului printr-o reimaginare interculturală a acestora, care să includă demnitatea și drepturile naturii, printr-un exercițiu hermeneutic și ontologic, apelând la normele de drept internațional.

Acesta nu este un exercițiu ușor pentru tradiția occidentală eurocentrică [143], care consideră că drepturile omului sunt cel mai avansat set internațional de norme și instituții pentru protecția demnității vieții umane. Cu toate acestea, mișcări precum mișcarea justiției de mediu oferă alternative, iar exemplele bolivieni și ecuadoriene demonstrează că este cu adevărat posibil să se pună în aplicare această viziune în termeni legali. Chiar dacă pare greu de conceput în tradiția și mentalitatea europeană, în 2010, statul plurinațional și intercultural bolivian a promulgat „Legea drepturilor Mamei Pământ” [144]. Fără a afirma direct că Mama Pământ este o ființă vie, articolul 3 din această Lege prevede că: „Mama Pământ este sistemul viu conformat pentru comunitatea indivizibilă a tuturor sistemelor vii și a ființelor vii, interrelaționate, interdependente și complementare, care au un destin comun” [145]. Din formularea articolului rezultă că viața naturii este esențial diferită de viața ființelor umane, deoarece ea le include pe acestea. În timp ce articolul nu conceptualizează natura ca ființă vie, terminologia „sistemului viu” poate servi la simplificarea înțelegerii complexității vieții naturii în procesul de recunoaștere legală a naturii ca subiect demn de protecție în legislația internațională.

Ceea ce este fundamental în această inițiativă legislativă din Bolivia, însă, este tocmai recunoașterea juridică a vieții Pământului și în consecință, protecția la care este îndreptățit Pământul. Bolivia a creat această lege deoarece constituția sa nu prevede protecția naturii, așa cum o face Ecuadorul, unde protecția Naturii este încorporată direct în legea constituțională [146]. În pofida acestei diferențe, cel mai important fapt este că ambele state au adoptat o abordare interculturală, prin încorporarea cosmoviziunilor popoarelor indigene într-un tip de relație juridică / constituțională între viața oamenilor și a naturii. Aceste realizări sunt importante. Guvernele progresiste din America Latină (fără a ne limita la Bolivia și Ecuador), au fost deosebit de inovatoare în termeni interculturali teoretici, în ciuda contradicțiilor continue între teoria și practica dreptului, precum și între diferitele abordări politice ale problematicii în discuție. Însă, în opinia unor autori [140], aceste state, deși au îmbunătățit legislația interculturală, rămân reticente să

recunoască faptul că o abordare cu adevărat interculturală necesită conceptualizare și un mod de dezvoltare diferită a reglementării juridice a mediului ca „mediu sănătos”, deoarece dezvoltarea bazată pe creșterea economică pune în pericol natura.

Chiar și luând în considerare aceste limite sau neajunsuri, totuși, inițiativele boliviene și ecuatoriene demonstrează potențialul unei abordări interculturale, care să servească ca model și care să fie aplicată în alte contexte culturale, din alte state. Astfel de experiențe culturale pot fi împărtășite folosind ceea ce Santos definește drept „ecologia cunoștințelor”, care pornește de la presupunerea că toate practicile relațiilor dintre ființe umane, precum și dintre ființele umane și natură, implică mai multe forme de cunoaștere [147]. În cadrul unei ecologii a cunoștințelor, progresele realizate de Bolivia și Ecuador pot găsi un echilibru cu alte abordări culturale, care sunt capabile să depășească limitele întâlnite până acum în aceste două țări din America Latină. Implicațiile pozitive ale dialogului intercultural implicat într-o ecologie a cunoștințelor indică faptul că diferitele culturi contribuie la asigurarea dreptului la un mediu sănătos de viață pentru oameni, prin învățarea deschisă a experiențelor și a viziunilor vieții și fără impunerea de către o cultură a unei înțelegeri sau a alteia cu privire la modul în care umanitatea ar trebui să facă față protecției Naturii.

În același timp, diferite culturi, într-o astfel de ecologie epistemică, ar recunoaște limitele concepțiilor lor despre viață și ar rămâne deschise posibilității de a le îmbogăți prin învățarea din diversitate și diferențe de opinii privind înțelegerea mediului. Această abordare poate deschide calea către o concepție interculturală a drepturilor omului, care include natura ca factor esențial în asigurarea drepturilor fundamentale ale ființelor vii. Într-un astfel de context, ideea drepturilor omului și a mediului are doar un sens limitat, deoarece natura este protejată ca ființă vie, având o relevanță relațională fundamentală pentru viața umană, mai degrabă decât să fie conceptualizată aditiv, ca și cum ar exista o separare fundamentală între natură, om și alte ființe. O astfel de apreciere reînnoită a intimității dintre drepturile omului și natură are nevoie, acum, de recunoaștere și codificare internațională. Prin urmare, evoluția drepturilor omului în ultimul secol a coincis cu deteriorarea mediului, iar drepturile convenționale ale omului nu protejează mediul în mod activ - într-o măsură semnificativă, care să facă protecția sa semnificativ mai eficientă.

Necesitatea unei concepții alternative (om-natură), presupune o abordare interculturală privind drepturile omului, depășindu-se viziunea europeană în privința acestora. Exemplul popoarelor indigene din Bolivia și Ecuador și conceptul lor de viață într-un mediu sănătos este

relevant pentru inițierea unor discuții mai largi în ceea ce privește legislația de mediu în raport cu drepturile fundamentale ale omului la un mediu sănătos. În cadrul acestei abordări interculturale, Pământul este recunoscut ca ființă vie, în timp ce în discursul principal al drepturilor omului, mediul este protejat doar ca o modalitate de protejare a vieții umane și a condițiilor de viață. Pentru a pune în aplicare cele două cadre conceptuale pentru drepturile omului, mișcarea de justiție pentru mediu a inițiat diverse acțiuni în acest sens.

Astfel, nevoia de a recunoaște drepturile omului la un mediu sănătos (la nivelul generațiilor viitoare) și de a răspunde la solicitările din justiție care trebuie să asigure acest „mediu sănătos” generațiilor viitoare, devine tot mai accentuată pe măsură ce avansează criza climatică actuală. După cum s-a menționat deja, schimbările climatice agravează modelele de vulnerabilitate și axele de exploatare a mediului pe termen îndelungat. Încălzirea globală a sporit expunerea la boli infecțioase. Tipare similare de vulnerabilitate și expunere, neuniform distribuite, sunt la fel de clare în statele dezvoltate, ca și în țările cu o economie nefuncțională. Criza provocată de COVID-19 demonstrează acest aspect, iar avertizările OMS privind viitoarele epidemii sunt sumbre [148].

Este evident că din punct de vedere geografic, nedreptatea și vulnerabilitatea climatică rămân îndeaproape corelate cu tiparele istorice de nedreptate socio-economică, rasială și de gen. Efectele negative ale schimbărilor climatice afectează profund realizarea și protecția unei game largi de drepturi, iar dreptul fundamental al omului la un mediu sănătos este primul care se pretează la protecție, în condițiile actuale de poluare și de degradare a mediului de viață. Și celelalte drepturi incluse în sistemul drepturilor omului se asociază pe axa dată. Astfel, drepturile sociale și economice, cum ar fi drepturile la apă, alimente, salubritate, sănătate și locuințe sunt afectate de schimbările climatice, ceea ce agravează contextele prejudiciabile, care împiedică exercitarea lor. Astfel de efecte pot provoca instabilitate politică, amenință securitatea umană și afectează în mod negativ drepturile omului, inclusiv participarea politică și autodeterminarea. Aceste efecte asupra drepturilor sociale și economice intensifică discriminarea suferită de grupurile marginalizate, precum popoarele indigene și nu numai, și, pe anumite planuri, statele dezvoltate sunt expuse unui risc mai mare de a se confrunta cu astfel de probleme decât cele în curs de dezvoltare.

De aceea, primul argument în favoarea instituirii unei legislații active pentru asigurarea drepturilor omului la un mediu sănătos este cel al responsabilității umane față de natura vie și față de generațiile viitoare. Ideea administrării adecvate a resurselor naturii și responsabilității umane pentru ființele și entitățile vii nu este nouă. Acest concept este adânc înglobat în multe tradiții

religioase și filozofice. Acest lucru este valabil chiar și pentru etica religioasă, considerată în mod obișnuit ca occidental/europeană și care este una profund antropocentrică. John Passmore [149] susține că Geneza poate fi interpretată ca un mandat pentru ființele umane de a-și asuma responsabilitatea pentru restul lumii naturale. Passmore prezintă [149] astfel un argument puternic pentru schimbarea de atitudine față de mediu, care să ducă la acceptarea responsabilității pentru exploatarea biosferei.

Papa Francisc, în enciclica sa axată pe schimbările climatice, intitulată „Laudato Si: On Care for Our Common Home” [150], a scris că „odată ce începem să ne gândim la calitatea mediului pe care îl lăsăm generațiilor viitoare, privim lucrurile diferit, ne dăm seama că lumea este un dar pe care l-am primit în mod liber și pe care trebuie să-l împărtășim altora” [150]. Seyyed Hossein Nasr susține că Coranul conține referințe la nevoia de a proteja natura. Citând Coranul, Nasr susține că Allah alege omul drept *khalifa*, însemnând „viceregent”, făcându-l să fie păzitorul creației lui Dumnezeu [151]. Fiecare dintre aceste moduri alternative de prezentare a antropocentrismului pune un accent puternic pe noțiunea de om și responsabilitatea pentru lume ca spațiu comun și ca natură. Cosmologiile și culturile indigene merg chiar mai departe - în unele cazuri, spre ontologii în care ființele umane nu mai sunt de importanță centrală, chiar și ca agenți responsabili [152].

Deși responsabilitatea poate fi privită ca intrinsecă tuturor sistemelor de drepturi ale omului, responsabilitatea este neglijată în mod regulat. Sublinierea responsabilității arată că nu „adăugăm drepturi ale naturii la catalogul drepturilor omului” [153], ci concentrarea pe responsabilitate, care permite mișcarea către o nouă relație cu natura, care este esențială dacă se oprește distrugerea antropocentrică a fundamentului vieții. Apelul la drepturile omului ca răspuns la schimbările climatice nu face decât să reproducă impulsuri antropocentrice, dar s-a recunoscut deja că drepturile omului pot întemeia cererile de justiție de mediu în concordanță cu valori nonantropocentrice. O astfel de abordare ar re poziționa ființele umane ca o categorie de subiecți purtători de drepturi printre altel categorii, inclusiv animalele și mediul/natura. Acum, acest lucru pare fundamental pentru căutarea justiției climatice.

Identitatea subiectului uman dominant de drepturile omului a fost criticată în mod justificat pentru eurocentricitatea sa și natura abstractă a subiectivității juridice în ceea ce privește daunele climatice și degradarea mediului. Legea occidentală este bazată pe o serie de binoame și dihotomii, aproape imuabile: om / natură; persoană / proprietate; public / privat; rațional / irațional; rezonabil

/ nerezonabil și, la fel de important, om / animal, uman / nonuman etc. În aceste „sisteme binare” există întotdeauna un referent privilegiat, dar și un „obiect” sau o identitate marginalizată, care a fost obiectivată istoric ca atare. Referentul privilegiat reprezintă caracteristicile proiectate pe „omul rațional”, subiectul principal privilegiat al sistemului juridic și al naturii. Antropocentrismul „omului rațional” universal din centrul concepțiilor liberale ale drepturilor omului este din ce în ce mai expus criticilor [154].

Acest lucru indică necesitatea urgentă de a gândi în termeni incluzivi o serie întregă de subiecte potențial purtătoare de drepturi. În mod surprinzător, antropocentrismul legii este din ce în ce mai contestat, pretinzându-se să se extindă protecția legii la subiecții vii care nu sunt umani. Așa cum a fost menționat și în subcapitolul precedent, s-au adus suficiente argumente pentru poziția legală a drepturilor plantelor, a drepturilor animalelor și a Mamei Pământ (legislația din Bolivia [144]), pentru a numi doar câteva. Au existat cazuri de succes, în care au fost protejate drepturile naturii în fața activităților umane, poate cel mai cunoscut fiind cazul ecuadorian a râului Vilcabamba și a fluxului său natural [147]. Judecătorii ecuadorieni aplică din ce în ce mai mult drepturile constituționale ale Mamei Pământ în alte cazuri cu efect similar. Alte sisteme juridice acordă, de asemenea, personalitate juridică trăsăturilor naturale. În 2014, Parlamentul din Noua Zeelandă a acordat fostului parc național Te Urewera statutul de entitate juridică cu „toate drepturile, puterile, îndatoririle și obligațiile unei persoane juridice” [155].

Prin urmare, mai multe teorii filosofice contemporane promovează drepturile directe și independente ale entităților nonumane. Martha Nussbaum, de exemplu, susține drepturile animalelor folosind abordarea abilităților, citând drepturile la viață, sănătatea corporală, integritatea corporală, simțurile, imaginația și gândirea, emoția, rațiunea practică, afilierea, jocul și controlul asupra propriului mediu [156]. Robert Garner susține că o teorie completă a justiției trebuie să includă drepturile animalelor [157], accentuând că este important să dezvoltăm un raport juridic convingător al responsabilității pentru protejarea acestor drepturi și interesele lor. Christopher Stone este un promotor important al drepturilor mediului, dar nu dezvoltă un raport adecvat de responsabilitate pentru protejarea acestor drepturi [158]. Această problemă necesită o atenție deplină și nuanțată, mai exact dacă drepturile nonumane trebuie operaționalizate în mod adecvat și agenția umană resituată în cadrul unei lumi mai mult decât umane.

Glazewski remarcă faptul că bunăstarea mediului cuprinde un element de integritate a mediului și explică că „ar trebui să folosim mediul într-o manieră responsabilă moral și etic. Dacă

abuzăm de mediul înconjurător, simțim un sentiment de repulsie asemănător celui pe care îl avem atunci când un peisaj frumos și unic este distrus sau un animal este tratat cu cruzime” [159]. Această viziune subliniază legăturile emoționale pe care le putem avea cu spațiul biofizic în care ne regăsim și modalitățile prin care ne găsim identitatea ca parte a acestui mediu. După cum s-a menționat mai sus, de multe ori, comunitățile sărace sunt cele mai vulnerabile în ceea ce privește impactul unui mediu poluat, prin faptul că lucrătorii trăiesc în imediata apropiere a activităților poluante și sunt lipsiți de mijloacele financiare care le oferă mobilitatea față de factorii poluanți sau pentru a controla amploarea expunerii la aceștia. Desigur, nu se pot ignora dimensiunile spirituale și culturale ale bunăstării, care se corelează puternic cu identitatea locului unde acestea se dezvoltă. Această pierdere este puternic resimțită mai ales atunci când apare necesitatea strămutării comunităților indigene din cauza dezastrelor de mediu [152].

Responsabilitățile de atenuare și adaptare la schimbările climatice sunt astfel concepute, din punct de vedere teoretic, încât să respecte justiția și drepturile omului, care revin tuturor persoanelor, întreprinderilor și statelor, individual și colectiv. O abordare a drepturilor omului trebuie să insiste, în plus, pe faptul că obligațiile statelor nu pot fi limitate la ceea ce se întâmplă în interiorul frontierelor lor, ci este necesar să se extindă extraterritorial. Mai mult, o abordare a drepturilor omului trebuie să includă îndatoriri de cooperare internațională și asistență, concepute pentru a realiza deplină a drepturilor omului. Aceste cerințe sunt esențiale pentru a face față naturii transfrontaliere a schimbărilor climatice. Există o corelație clară între universalitatea drepturilor omului și natura globală a schimbărilor climatice.

Cooperarea internațională este esențială pentru a avea o speranță reală de a face față riscurilor legate de climă. Întrucât multe țări nu dispun de resurse suficiente pentru atenuare sau adaptare, cooperarea este o condiție prealabilă pentru protecția drepturilor și îndatoririlor din Declarația Universală a Drepturilor Omului. Statele sunt responsabile în primul rând pentru a stabili remedii eficiente și remedierea daunelor climatice. Acest lucru este relevant în special pentru persoanele strămutate din cauza schimbărilor climatice. Cei obligați să treacă frontierele din cauza dezastrelor de mediu sunt, în prezent, neprotejați, în temeiul legislației internaționale privind refugiații sau drepturile omului, care pune accentul pe cauzele politice sau generate de conflict armat, iar aceasta este o lacună legală care trebuie completată. Includerea întreprinderilor în protecția mediului recunoaște rolul important pe care acestea l-au jucat în emisia de gaze cu efect de seră și faptul că sunt în continuare implicate în încălzirea globală generată de activitatea

antropică. Actorii nestatali și, în special, întreprinderile au jucat un rol semnificativ în geneza crizei climatice prin extragerea, vânzarea și utilizarea combustibililor fosili și prin exercitarea de presiuni asupra statelor pentru a permite extracția și vânzarea acestora, precum și utilizarea în continuare a profitului.

Atunci când legislația națională oferă garanții privind drepturile omului, aceasta asigură, de asemenea, participarea publică incluzivă și semnificativă la elaborarea legilor de mediu. Garanțiile privind drepturile omului, atât în dreptul internațional, cât și în cel național, dau naștere drepturilor procedurale, inclusiv dreptul de acces la informații, precum și la drepturi de fond, inclusiv libertatea de exprimare. În același timp, informațiile privind starea reală a mediului de viață sunt extrem de importante. Cetățenii trebuie să aibă informații relevante despre deciziile de atenuare a daunelor de mediu și adaptare a mediului, precum și despre posibilitățile lor de a participa la protecția unui mediu sănătos, pe lângă cea efectuată de către state. Aceste drepturi sunt recunoscute prin UNFCCC [160], precum și prin Acordul de la Paris [9, 161], dar drepturile și îndatoririle procedurale trebuie dezvoltate în continuare.

Astfel, Acordul de la Paris [9] stabilește principiul potrivit căruia planurile naționale privind dezvoltarea viitoare nu vor fi mai puțin protective pentru mediu decât cele existente, un număr de 188 de planuri de acțiune climatică prezentate până în prezent servind drept bază pentru progres [162]. Raportorul special al Națiunilor Unite pentru drepturile omului și al mediului, John Knox [163], susține că justiția procedurală are nevoie de informații despre riscurile și efectele schimbărilor climatice, de evaluări ale GES și a opțiunilor detaliate pentru atenuare și adaptare.

Curtea Europeană a Drepturilor Omului a examinat problema participării publice la procesul de luare a deciziilor în mai multe hotărâri ale sale și, în general, a concluzionat că statul are obligația pozitivă de a asigura participarea publicului la procesul de luare a deciziilor legate de mediu. Curtea Europeană a elaborat detaliat această problemă în cazul lui *Hatton și alții c. Regatul Unit*, subliniind că „procesul guvernamental de luare a deciziilor referitoare la probleme complexe de politică ecologică, precum în cazul de față, trebuie să implice, în mod necesar, investigații și studii adecvate, pentru a permite statului să ajungă la un echilibru echitabil între diferitele interese aflate în conflict” [164]. Prin urmare, concluziile generate de decizia din cazul *Hatton și alții c. Regatul Unit* și din cauze similare sunt următoarele:

1. înainte de a lua o decizie în materie de mediu, statul are o obligație pozitivă de a efectua investigații și studii adecvate pentru a prezice și evalua riscurile unui proiect de dezvoltare asupra mediului, în avans;
2. statul are datoria pozitivă de a permite publicului să participe la procesul decizional, cu alte cuvinte, de a permite publicului să își exprime opinia și atitudinea;
3. dreptul la un remediu eficient în cazurile de poluare a mediului implică faptul că statul are datoria de a furniza remedii eficiente atunci când o persoană are o pretenție fondată cu privire la încălcarea unui drept al omului prevăzut de Convenția Europeană.

Astfel, articolul 13 din CEDO își propune să ofere „un mijloc prin care indivizii pot obține o satisfacție adecvată, la nivel național, pentru încălcarea drepturilor convenite lor, înainte de a pune în mișcare mecanismul internațional de plângere în fața Curții” [5]. În plus, statul are o marjă largă de apreciere în stabilirea modului de organizare a sistemului juridic național și de a oferi remedii legale. Pe de altă parte, statul ar trebui să urmeze anumite principii ale dreptului la un remediu eficient, ridicate în jurisprudența Curții Europene. În cazurile de mediu cu consecințe mortale, cum ar fi *Oneryildiz c. Turciei* [165, 166], statul are datoria de a efectua o anchetă a cauzelor pierderii de vieții. Acest lucru se datorează faptului că, fără o astfel de investigație, persoanele afectate nu pot fi în măsură să dovedească dreptul lor la un remediu. În plus, în aceste cazuri, statul are datoria de a furniza un mecanism pentru stabilirea responsabilității autorităților interne pentru daune aduse mediului și, desigur, familiile victimelor trebuie să primească anumite compensații pentru pierderea unuia dintre membrii familiei lor. Important de subliniat este faptul că CEDO nu garantează solicitanților dreptul de a solicita urmărirea penală și condamnarea celor responsabili [167].

Protejarea drepturilor strâns legate de libertatea de exprimare și de asociere este, de asemenea, importantă, în special pentru activiștii de mediu, a căror activitate este combătută de marile companii, care se bazează pe resursele naturale în activitatea lor economică. De exemplu, Knox [161] susține că cei care suferă încălcări ale drepturilor omului au dreptul să acceseze căi de atac eficiente, inclusiv pentru încălcarea drepturilor omului legate de schimbările climatice [163]. Prin urmare, comunitățile ar trebui să poată cere de la marile companii, mai ales de la cele multinaționale, remedii pentru pierderi și daune cauzate de schimbările climatice, inclusiv compensații. Acestea pot fi solicitate chiar de țările în curs de dezvoltare, iar remedierea va necesita măsuri administrative, legislative și judiciare adecvate la nivel național și internațional.

Libertatea de exprimare în cazurile de mediu, conform jurisprudenței consacrate a Curții Europene a Drepturilor Omului, este fundamentală într-o societate democratică și este una dintre condițiile de bază pentru progresul acesteia. Libertatea de exprimare constituie unul dintre fundamentele esențiale ale unei societăți democratice, prin urmare, este o garanție a tuturor celorlalte drepturi și libertăți ale omului. Libertatea de exprimare include libertatea de a organiza dezbateri, libertatea de a primi informații, libertatea de a transmite informații, libertatea presei, radioului și televiziunii. Restricția libertății de exprimare este permisă numai dacă interferența este prevăzută de lege, urmărește un scop legitim și este necesară într-o societate democratică. Jurisprudența pe care o vom analiza în continuare este legată de dreptul persoanelor de a primi informații despre mediu.

Indivizii au dreptul să primească informații cu privire la problemele de mediu, dar asta ridică întrebarea dacă statul are obligația pozitivă de a colecta și disemina informații cu privire la problemele de mediu. Această întrebare a fost examinată de Curte în cauza Guerra c. Italiei [168]. Reclamantii, care au locuit în apropierea unei fabrici de produse chimice dăunătoare pentru mediu, au pretins că Italia le-a încălcat libertatea de exprimare din cauza eșecului autorităților publice de a lua măsuri pentru a se asigura că publicul a fost informat despre riscuri și despre ce trebuia făcut în caz de accidente generate de exploatarea desfășurată în fabrică. În acest caz, Comisia și Curtea Europeană au avut o opinie diferită cu privire la obligația pozitivă a statului de a informa publicul despre posibilele pericole prezentate de funcționarea fabricii. Comisia a declarat că „articolul 10 a impus statelor nu doar o datorie de a pune la dispoziția publicului informații cu privire la problemele de mediu, ci și o obligație pozitivă de a colecta, prelucra și disemina astfel de informații, care prin natura lor nu ar putea ajunge altfel la cunoștința publicului” [168].

Pe de altă parte, Curtea Europeană a subliniat că publicul are dreptul de a primi informații în chestiuni de interes public, astfel cum statuase în jurisprudența sa referitoare la libertatea presei. Cu toate acestea, Curtea Europeană a considerat că particularitățile acestei cauze nu erau similare cu cazurile referitoare la libertatea presei. În consecință, a ajuns la concluzia că libertatea de a primi informații cu privire la problemele de mediu „interzice, practic, guvernului, să restricționeze dreptul unei persoane să primească informații pe care nu le poate obține din alte surse sau pe care sursele existente ar putea să nu fie dispuse să le transmită” [168]. Această libertate nu poate fi interpretată ca impunând unui stat, în circumstanțe precum cele din speță, obligații pozitive de

colectare și difuzare a informațiilor din oficiu. În consecință, Curtea Europeană a constatat că articolul 10 nu se aplică în acest caz.

Mai mult, cazurile de mediu care au vizat libertatea de exprimare sunt în mare parte legate de libertatea de exprimare a diferitelor grupuri de mediu sau de protecție a animalelor. Astfel, grupurile de mediu sau activiștii doresc, de obicei, să distribuie informații despre problemele de mediu sau doresc să atragă atenția asupra unei probleme de mediu sensibile. Problema libertății de exprimare a grupurilor ecologiste poate fi analizată cu referire la cauza Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (VgT) c. Elveției [169], în care un grup de protecție a animalelor a difuzat un material publicitar televizat despre industria cărnii de porc. În acel material au menționat că animalele fuseseră tratate intensiv cu medicamente și fuseseră crescute în condiții inumane. Mesajul reclamei a fost „Mănâncă mai puțină carne, de dragul sănătății tale, al animalelor și al mediului!” [169]. Autoritățile naționale au interzis difuzarea materialului, motivând că are implicații politice. Reclamanții au atacat decizia autorităților în fața instanței federale, care a respins cererea motivat de faptul că reclama era incompatibilă cu Legea Federală pentru Radio și Televiziune, din cauza naturii politice a mesajului transmis. Pe de altă parte, Curtea Europeană a avut o opinie diferită. În primul rând, Curtea Europeană a constatat că refuzul autorităților de a autoriza difuzarea reclamei era în conformitate cu legea națională și cu obiectivul legitim al acelui act normativ. Cu toate acestea, a considerat că solicitanții nu au făcut decât să invite la o dezbatere publică despre industria cărnii. Prin urmare, reclama nu a promovat interesul personal al solicitanților, ci a deschis o dezbatere despre un subiect de interes public. În consecință, Curtea Europeană a considerat măsurile luate de statul elvețian ca fiind disproporționate.

Dreptul fundamental al omului la mediu sănătos este recunoscut deja sub diferite forme într-un număr din ce în ce mai mare de jurisdicții naționale, iar la nivel internațional există, de asemenea, suficiente instrumente pentru a fi implementat. Acest drept este o precondiție pentru toate celelalte drepturi ale omului, inclusiv drepturile la viață, hrană și apă. Deși un astfel de drept nu a fost încă recunoscut formal în dreptul internațional, este tot mai evident că ar trebui să fie. Există o necesitate clară de a stabili o protecție a capacității umane de susținere a vieții Pământului, ca drept al omului și de a conferi și drepturi separate naturii, în același sens.

1.4. Concluzii pentru Capitolul I

În acest capitol introductiv s-a explicat conexiunea dintre schimbările climatice și drepturile omului, datorită faptului că este necesară o abordare complexă, bazată pe drepturile omului, pentru conturarea drepturilor la un mediu sănătos. În primul rând, este important să conștientizăm schimbările climatice și încălzirea globală și conexiunea cauzală cu comportamentul uman și drepturile omului. Discuția trebuie purtată din perspectiva interrelațiilor dintre cele două regimuri particulare, cel al dreptului internațional de mediu și cel de drepturile omului. Având în vedere dezbaterile despre fragmentarea dreptului internațional, relația intimă dintre aceste două regimuri poate atenua numeroase conflicte sau divergențe privind încorporarea conceptuală în drepturile omului a dreptului la un mediu sănătos.

În acest capitol s-a utilizat un cadru de analiză specific TEL, care permite vizualizarea dreptului mediului în termeni progresivi, care sunt mai largi decât cei naționali și internaționali. De asemenea, permite globalizarea drepturilor asupra mediului. Prin procesele juridice transnaționale identificate în subcapitolul 1.1., s-ar putea susține că drepturile asupra mediului au devenit într-adevăr transnaționale. În ciuda absenței unui tratat la nivel global privind drepturile de mediu și drepturile omului, este evident că drepturile constituționale de mediu s-au dezvoltat progresiv, dar separat, în întreaga lume. Cu toate acestea, această recunoaștere globală a drepturilor constituționale și legale de mediu este doar o parte a ecuației, deoarece interpretarea drepturilor de mediu necesită mai mult decât o simplă acceptare teoretică. Valoarea practică a acestor drepturi va fi determinată de modul în care factorii politici infuzează principiile privind drepturile de mediu în luarea deciziilor și de modul în care instanțele valorifică drepturile de mediu în soluționarea cauzelor care sunt deduse judecății. În ciuda unor diferențe notabile, regimul drepturilor omului și al protecției mediului împărtășesc numeroase caracteristici teoretice comune.

În acest capitol am examinat, de asemenea, rolul și impactul normelor din domeniul drepturilor omului asupra protecției mediului. Am început analiza cu o examinare generală a importanței drepturilor omului în dreptul internațional, în special în domeniul protecției mediului. Acest capitol a arătat cum interacțiunile și legăturile dintre regimurile de drepturi ale omului și protecția mediului facilitează o ordine juridică internațională. O abordare a drepturilor omului pentru protecția mediului reafirmă unitatea și convergența dreptului internațional. În general, acest

capitol reflectă modul în care relația dintre drepturile omului și protecția mediului poate fi asigurată ca un bun exemplu de convergență și unitate a dreptului internațional.

CAPITOLUL II. DREPTURI ȘI OBLIGAȚII CU PRIVIRE LA UN MEDIU SĂNĂTOS DE VIAȚĂ LA NIVELUL UE

2.1. Reglementări juridice privind asigurarea unui mediu sănătos de viață la nivelul UE din perspectiva dezvoltării durabile

În prezent, Uniunea Europeană are o legislație bine dezvoltată pe diferite domenii referitoare la mediu și, prin urmare, Curtea Europeană de Justiție are o jurisprudență extinsă în materie de mediu [170]. Actul Unic European (1986) [171] include articolele 174-176 și articolul 95, care prevăd dispoziții explicite în ceea ce privește competențele instituțiilor UE de elaborare a politicilor în ceea ce privește protecția mediului. Tratatul de la Maastricht (1992) [128] recunoaște, de asemenea, în articolele 2 și 3, evoluția dreptului înspre sfera protecției mediului și afirmă un nou obiectiv pentru promovarea dezvoltării economice și a creșterii durabile care respectă mediul înconjurător. Tratatul de la Amsterdam (1997) [172], în articolul 6, prevede că cerințele de protecție a mediului trebuie integrate în definirea și punerea în aplicare a politicilor comunitare, pentru a promova dezvoltarea durabilă.

Există o gamă foarte largă de legislație în cadrul UE cu privire la mediu. O sinteză a domeniilor de reglementare cuprinse în legislația de mediu este sintetizată grafic în figura 2.1.

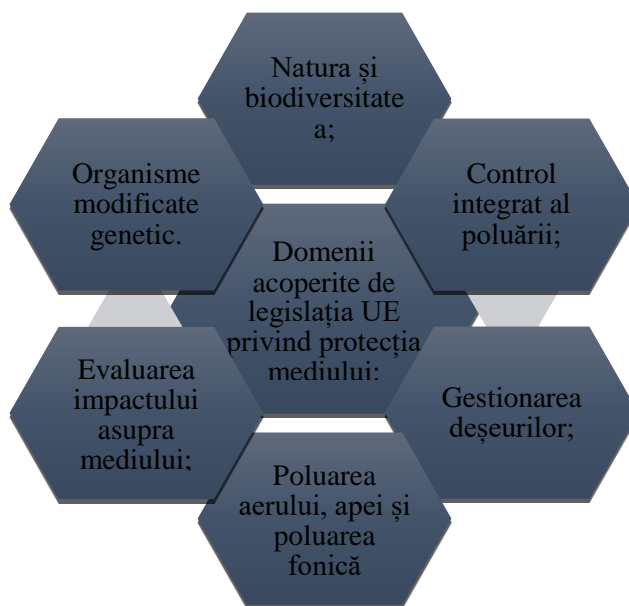

Figura 2.1. Principalele domenii acoperite de legislația UE privind păstrarea unui mediu sănătos.
Sursa: Concepția autorului

Cea mai mare parte a legislației UE pentru protejarea mediului este destul de tehnică, deoarece stabilește standarde tehnice și științifice detaliate. Dispozițiile legislative ale UE acoperă toate sectoarele de mediu, care se referă la apă, aer, natură, deșeuri, zgomot și produse chimice și pot viza aspecte precum evaluarea impactului asupra mediului, accesul la informații despre mediu, participarea publicului la luarea deciziilor de mediu și răspunderea pentru daune aduse mediului. Acest corp de drept este parte a acquis-ului european de mediu, un domeniu în care legislația UE a crescut semnificativ și se îmbunătățește constant [83].

Legislația de mediu a UE este aplicată în același mod ca și alte norme ale UE. Comisia Europeană este instituția care monitorizează punerea în aplicare a legislației și poate formula proceduri judiciare împotriva statelor membre la Curtea Europeană de Justiție (CJUE), ca urmare a neimplementării corecte a legislației UE. Este responsabilitatea Comisiei, în conformitate cu articolul 17 alineatul (1) din Tratatul privind Uniunea Europeană [128], să se asigure că atât Tratatul privind Uniunea Europeană, cât și Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene, precum și măsurile luate prin legislația conexă acestora corespund standardelor de protecție a unui mediu sănătos.

Mai mult, UE a ratificat și implementat o serie de convenții internaționale privind protecția mediului, care au contribuit la formarea legislației UE, creându-se, astfel, unul dintre cele mai vaste corpuri normative privind drepturile de mediu la nivel internațional. Prin urmare, Comisia este considerată tutorele tratatelor [173] inclusiv în ceea ce privește drepturile de mediu. Comunitatea Europeană și-a îndreptat atenția cu precădere către drepturile procedurale asupra mediului, decât către un drept substanțial al mediului (așa cum s-a menționat în Capitolul I al prezentei teze). În cazurile în care UE a încercat să promoveze un drept uman substanțial la mediu, aceasta a luat forma unei declarații de politică legislativă, mai degrabă decât a unui drept cu un anume specific la nivel regional, așa cum este încorporat în jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului, a Convenției de la Aarhus [78], sau chiar a politicii privind dreptul mediului în cadrul CE [174].

Cu toate acestea, s-au înregistrat puține progrese internaționale în direcția unui drept uman la un mediu sănătos în sensul unui drept de fond (substanțial), însă, la nivel regional, în Europa, recunoașterea unui drept uman substanțial la mediu progresează într-un ritm destul de constant [175]. De exemplu, într-un caz recent al CJUE, față de cererea de pronunțare a unei hotărâri preliminare, formulată de Curtea Supremă Slovacă, CJUE a concluzionat că articolul 9 alineatul

(3) din Convenția de la Aarhus [78] nu are efect direct în dreptul UE. UE s-a alăturat Convenției de la Aarhus printr-o decizie a Consiliului. Convenția este organizată pe trei piloni: accesul la informații, participarea publicului la luarea deciziilor și accesul la justiție.

Primii doi piloni sunt clar reglementați în legislația UE. Cu toate acestea, al treilea pilon, accesul la justiție în probleme de mediu, nu este bine formulat. În acest caz, Curtea a subliniat că instanțele naționale trebuie să țină seama, „în măsura în care este posibil”, de cerințele Convenției de la Aarhus [78]. Astfel, rămâne la latitudinea interpretărilor care vor fi date de diferitele instanțe naționale [176] în ce măsură se va realiza din punct de vedere procedural dreptul de acces la o instanță din perspectiva drepturilor de mediu. În plus, într-un alt caz recent, CJUE a decis că un ONG are capacitatea de a contesta proiecte care ar putea avea un efect semnificativ asupra mediului, decizie în care s-a folosit de interpretarea și aplicarea Convenției de la Aarhus din 1998 și a Directivei de evaluare a impactului asupra mediului (EIA) (85/337 / CEE) [177], astfel cum a fost modificată în 2003 pentru a implementa Convenția de la Aarhus [78].

O Convenție comună a Consiliului Europei și a Uniunii Europene privind Răspunderea civilă pentru daune rezultate din activități periculoase pentru mediu - denumită și Convenția de la Lugano [35] -, elaborată în 1993, a fost încă un pas în implementarea drepturilor de mediu. Convenția privind protecția mediului prin dreptul penal (denumită și Convenția de la Strasbourg), din 1998 [178], are scopul de a proteja mediul, folosind, în ultimă instanță, dreptul penal pentru a pedepsi pe cei care produc daune mediului. Convenția are ca obiectiv principal răspunderea bazată pe principiul „poluatorul plătește”. Astfel, Convenția stabilește ca infracțiuni o serie de fapte „săvârșite intenționat sau din culpă, în cazul în care acestea provoacă sau sunt susceptibile de a provoca daune durabile calității aerului, solului, apei, animalelor sau plantelor sau pot duce la decesul sau vătămarea gravă a oricărei persoane” [178].

Cu toate acestea, progresele în domeniul legislației de mediu la nivelul UE au continuat în mod constant. UE a abordat, în mai multe directive, probleme de mediu. Natura unei directive nu lasă statului membru nicio alegere în ceea ce privește forma sau metodele de aplicare a directivelor de mediu și leagă statul membru de obiectivul acestora. Articolul 288 din TFUE (fostul articol 249 din TCE) afirmă că „o directivă este obligatorie, în ceea ce privește rezultatul care trebuie obținut, pentru fiecare stat membru căruia i se adresează, dar lasă autorităților naționale alegerea formei și metodei” [128] de implementare concretă a dispozițiilor directivei. Există mai multe directive privind problemele de mediu la nivelul UE. În continuare le vom analiza pe cele mai importante

pentru cercetarea în cauză, datorită relevanței lor pentru preocupările de mediu din diferitele sectoare pe care le abordează și, în plus, deoarece sunt abordate în jurisprudența CJUE, pe care o vom analiza în capitolul 3 din această teză.

Directiva CE 2004/35 [179] stabilește cadrul răspunderii pentru mediu în ceea ce privește prevenirea și remedierea daunelor aduse mediului. Aceasta implementează unul dintre principiile de bază ale dreptului mediului, care este, de asemenea, menționat la articolul 191 alineatul (2) din TFUE [128]. Acest tip de răspundere privește daunele ecologice și pune în discuție drepturile și îndatoririle autorităților publice, în comparație cu sistemul obișnuit de răspundere civilă, care se referă la așa-numitul „prejudiciu tradițional, care implică daune aduse proprietății, pierderi economice sau produce vătămări ale drepturilor personale” [128]. În cazurile reunite C-379/08 și C-380/08 [180], CJUE a afirmat, în primul rând, importanța juridică a acestui principiu: prevenirea și remedierea daunelor de mediu ar trebui puse în aplicare în sensul în care „poluatorului plătește”. Acesta este un principiu indicat în TFUE și este în concordanță cu principiul dezvoltării durabile.

Mai mult, este important să menționăm și articolul 7 din această directivă [179], care subliniază că este necesar să se facă o EIA atunci când sunt aduse daune calității solului printr-un proiect de dezvoltare, pentru a evalua, mai apoi, efectele adverse pe care le-ar putea avea, în termeni de prejudiciu adus sănătății umane, acel proiect de dezvoltare. Cu toate acestea, redactarea textului nu implică faptul că aceasta este o cerință obligatorie, întrucât afirmă doar că este de dorit să se facă.

În textul directivei, se poate observa, de asemenea, instaurarea unei obligații similare cu obligația pozitivă prevăzută în articolul 8 din CEDO, potrivit căruia statele membre au responsabilitatea de a supraveghea activitatea industrială a operatorilor privați, pentru a asigura respectarea cerințelor legislației naționale în domeniul protecției mediului. Prin urmare, articolul 24 din Directiva 2004/35 prevede că: „este necesar să se asigure că sunt disponibile mijloace eficiente de punere în aplicare” [179] a directivei la nivelul statelor, asigurându-se, în același timp, interesele legitime ale operatorilor relevanți și ale altor părți interesate. Autoritățile competente ar trebui să fie investite cu sarcini specifice, care implică un drept de decizie administrativă adecvat, și anume datoria de a evalua importanța prejudiciului de mediu și de a determina ce măsuri de remediere ar trebui luate.

De asemenea, articolul 6 din directivă face referire la sănătatea umană, prin enumerarea măsurilor care trebuie luate atunci când s-au produs daune mediului, de către operatorul

responsabil pentru daune sau de către autoritatea competentă, în cazul în care aceasta are atribuții de supraveghere în legătură cu acțiunile operatorului economic: „controlează imediat, limitează efectele, înlătură sau gestionează contaminanții și / sau alți factori dăunători, pentru a limita sau a preveni prejudiciile aduse mediului și efectele negative asupra sănătății umane” [179].

Conform jurisprudenței Curții Europene, dreptul de a pune în executare deciziile definitive ale instanțelor naționale este una dintre garanțiile dreptului la un proces echitabil, ca parte integrantă a dreptului de acces la o instanță imparțială (liberul acces la justiție). Fără dreptul de a pune în executare hotărârile cu caracter definitiv pronunțate de instanțe, s-ar goli de conținut dreptul la un proces echitabil. Una dintre cele mai importante cauze referitoare la acest drept este cauza *Okay c. Turciei* [181], în care autoritățile turce nu au pus în aplicare deciziile instanțelor interne de a închide trei centrale termice care poluau mediul în provincia Muğla, în sud-vestul Turciei. Acțiunea în fața instanțelor naționale a fost promovată de locuitorii din provincia Izmir, care locuiau la 250 de km distanță de aceste centrale. Într-o primă etapă, reclamantii au sesizat ministerele Sănătății, Mediului și Ministerul Energiei și Resurselor Naturale (TEAŞ), precum și guvernatorul provinciei Muğla, aducând la cunoștința autorităților naționale faptul că aceste centrale puneau în pericol sănătatea publică și mediul înconjurător.

Autoritățile administrative nu au răspuns solicitanților, ceea ce, în conformitate cu legea turcă privind procedura de contencios administrativ însemna respingerea cererii. În faza de judecată, instanța de contencios administrativ a administrat probe cu expertize tehnice în silvicultură și mediu pentru a examina impactul activității centralelor electrice asupra mediului. În concluziile la expertizele administrate în cauză s-a menționat că centralele eliberau în atmosferă dioxid de azot și dioxid de sulf peste nivelul permis de legislația națională. Instanța de contencios administrativ a luat act de faptul că activitatea centralelor deja produsese un efect poluator asupra mediului, care dăuna sănătății umane și mediului, precum și că funcționarea continuă a acestora putea provoca daune ireparabile populației din zonă. În consecință, instanța a decis suspendarea funcționării centralelor electrice.

Contrar acestor decizii, Consiliul de Miniștri al Turciei a decis că centralele termice trebuie să continue să funcționeze, deoarece o decizie contrară ar pune în pericol economia regiunii și ar reduce nivelul de ocupare a forței de muncă. De asemenea, reclamantii au depus plângeri penale la Parchetul din Ankara, dar în cauză a fost dată o decizie de neurmărire penală. Reclamantii au susținut în fața CEDO că dreptul lor de liber acces la justiție a fost încălcat din cauza neîndeplinirii

de către stat a obligației de punere în executare a hotărârilor instanței de contencios administrativ. Ei au susținut că nu au fost afectați personal, dar că sunt preocupați de problemele de mediu ale țării lor și au dorit să trăiască într-un mediu sănătos. Pe de altă parte, Turcia, în calitate de intimat, a susținut că nu există nicio legătură între condițiile de funcționare ale centralelor electrice și presupusa încălcare a drepturilor civile ale reclamanților.

În cadrul evaluării unei posibile încălcări a drepturilor prevăzute de Convenție, Curtea Europeană a examinat trei întrebări: dacă articolul 6 din CEDO este aplicabil în cazul reclamanților, dacă dreptul litigios era un drept recunoscut de legislația civilă a statului intimat, precum și dacă s-a încălcat dreptul de liber acces la justiție. În ceea ce privește aplicabilitatea articolului 6 alineat 1, pentru ca acesta să fie aplicabil, trebuie să existe o solicitare, din partea reclamanților, privind un drept civil recunoscut de legislația națională. Desigur, litigiul trebuie să se bazeze pe un interes serios și legitim și trebuie să se refere nu numai la existența reală a unui drept, dar și la scopul său și la modul de exercitare a acestuia. Ținând cont de circumstanțele de fapt ale cauzei, Curtea Europeană a notat că solicitanții „s-au bazat pe dreptul lor constituțional de a trăi într-un mediu sănătos. Un astfel de drept este recunoscut în sistemul de drept turc, așa cum reiese din dispozițiile articolului 56 din Constituția turcă, și a fost recunoscut inclusiv prin deciziile instanțelor de contencios administrativ” [173]. Conform acestei constatări, s-a concluzionat că articolul 6 alineatul 1 este aplicabil în situațiile în care legislația internă garantează dreptul de a trăi într-un mediu sănătos, curat și echilibrat sau, cu alte cuvinte, când dreptul intern garantează orice formă de protecție împotriva daunelor aduse mediului cauzate de diferite tipuri de activități dăunătoare mediului.

În ceea ce privește al doilea aspect, referitor la calificarea dreptului în litigiu ca fiind un drept de natură civilă, Curtea Europeană a ținut cont de faptul că poluarea mediului și riscul pentru sănătatea publică au fost stabilite de instanța de contencios administrativ pe baza unui raport de expertiză. În plus, Curtea Europeană a luat în considerare dreptul la protecția integrității fizice a reclamanților, în ciuda faptului că riscul nu era grav, direct și iminent. În consecință, s-a ajuns la concluzia că „rezultatul procedurii în fața instanțelor de contencios administrativ, analizate în ansamblu, poate fi considerat că se referă la drepturile civile ale reclamanților” [181].

După aceste constatări, Curtea Europeană a constatat că Turcia a încălcat articolul 6, deoarece autoritățile administrative nu au respectat decizia instanței de contencios administrativ în termenele prevăzute în decizia respectivă. În schimb, Consiliul de Miniștri a avut o atitudine

contrară și a decis că centralele electrice trebuie să funcționeze în continuare. Curtea Europeană a mai subliniat că neexecutarea deciziilor instanțelor de contencios administrativ este incompatibilă cu principiul precum statul de drept și principiul securității juridice. Concluzia care se poate trage din această hotărâre este faptul că puterea executivă nu are dreptul să se opună la punerea în executare a deciziilor instanțelor, indiferent de motive, întrucât o astfel de atitudine nu este compatibilă cu garanțiile instituite de articolul 6 din CEDO sau cu fundamentele statului de drept.

În contextul analizării dreptului de acces la o instanță imparțială, este important să menționăm că asociațiile de mediu se bucură și ele de acest drept. În hotărârea dată în cauza *Gorraiz Lizarraga și alții c. Spaniei* [182], instanța a subliniat că organizațiile de mediu care demarează proceduri judiciare în dreptul intern, au dreptul de acces la o instanță, dacă vor apăra interesul economic al membrilor lor. Opțiunile de remediere au fost, de asemenea, analizate și puse în aplicare în funcție de efectele pe care le-ar putea avea asupra sănătății și siguranței publice, a posibilității unei preveniri viitoare a daunelor și a evitării daunelor colaterale aduse mediului și sănătății umane.

Este interesant de observat că la luarea deciziei referitoare la opțiunea de remediere optimă sunt luate în considerare și problemele sociale, economice și culturale relevante și alți factori relevanți specifici zonei afectate, conform Directivei 82/501/CEE a Consiliului Comunităților Europene (directiva Seveso) [183] privind pericolele majore de accidente ale anumitor activități industriale periculoase pentru mediu și bunăstarea populației locale. În plus, articolul 11 din directivă prevede „obligația de a stabili care operator a provocat dauna sau amenințarea iminentă cu prejudicierea mediului, de a evalua importanța prejudiciului și de a determina ce măsuri de remediere trebuie luate” [179].

Directiva 2006/12/CE privind deșeurile [184] a făcut obiectul a numeroase încălcări. Problemele au avut în vedere, în principal, încălcarea articolului 4 (privind eliminarea deșeurilor fără a pune în pericol sănătatea umană și mediul) și a articolului 5 (privind înființarea instalațiilor de eliminare). În jurisprudența sa, Curtea a stabilit că articolul 4 alineatul (1) din Directiva 2006/12 [184] nu specifică conținutul real al măsurilor care trebuie luate pentru a asigura eliminarea deșeurilor, fără a pune în pericol sănătatea umană și fără a aduce atingere mediului înconjurător. Cu toate acestea, statele membre au obligația de a atinge acest obiectiv, dar, în același timp, pot invoca marja de apreciere pentru a evalua necesitatea unor astfel de măsuri. Curtea analizează încălcările din directivă în raport cu durata situației și gravitatea deteriorării, în situația în care nu

s-ar lua nicio măsură de către autoritățile competente. În plus, Comisia Europeană a afirmat că rolul articolului 4 alineatul (1) din Directiva 2006/12 [184] este preventiv, întrucât statele membre trebuie să se asigure că operațiunile de eliminare sau valorificare a deșeurilor nu pun în pericol sănătatea umană.

Mai mult decât atât, în conformitate cu articolul 5 alineatul (1) din Directiva 2006/12 [184], statele membre au obligația de a lua măsurile adecvate pentru a stabili o rețea integrată și adecvată de instalații de eliminare a deșeurilor, luând în considerare circumstanțele geografice sau necesitatea construirii unor instalații specializate pentru anumite tipuri de deșeuri. Curtea a decis că criteriile care reglementează amplasarea siturilor de eliminare a deșeurilor trebuie stabilite în funcție de obiectivele directivei, care includ protecția sănătății și a mediului și instituirea unei rețele integrate și adecvate de colectare a deșeurilor, care trebuie, în special, să permită eliminarea deșeurilor într-una dintre cele mai apropiate instalații adecvate. La stabilirea locațiilor trebuie luate în considerare „distanța acestor situri față de zonele locuite în care sunt produse deșeurile, interdicția de a plasa instalații în vecinătatea zonelor sensibile și existența unei infrastructuri adecvate pentru transportul deșeurilor, cum ar fi conexiunile la rețelele de transport” [182].

O altă directivă relevantă pentru subiectul acestei cercetări este Directiva CE 2002/49 a Parlamentului European și a Consiliului din 25 iunie 2002 privind evaluarea și gestionarea zgomotului de mediu. Scopul directivei este punerea în aplicare a legislației de mediu pentru a „evita, a preveni sau a reduce prioritar efectele nocive, inclusiv disconfortul psihic datorat expunerii la zgomotul mediului” [185].

Directiva CE 2002/30 [186] privind stabilirea de reguli și proceduri cu privire la introducerea de restricții de operare legate de zgomot pe aeroporturile Uniunii Europene are, ca obiective principale: „stabilirea normelor comunitare pentru a facilita introducerea restricțiilor de operare în mod coerent la nivel aeroportuar, astfel încât să se limiteze sau să se reducă numărul de persoane afectate în mod semnificativ de daunele produse de efectele zgomotului” [186]. Conform articolului 2, dispozițiile directivei se aplică „zgomotului de mediu la care oamenii sunt expuși în special în zonele construite, în parcurile publice sau în alte spații de recreere dintr-o zonă urbană, în spațiile deschise, în apropiere de școli, spitale și alte clădiri și zone sensibile la zgomot” [186] și „să promoveze dezvoltarea funcționării aeroportului în armonie cu mediul” [186]. În ceea ce privește îndeplinirea obligațiilor statelor membre în temeiul acestei directive, articolul 4 alineatul (1) prevede că „statele membre trebuie să adopte o abordare echilibrată în rezolvarea problemelor

cu zgomotul pe aeroporturile de pe teritoriul lor. De asemenea, acestea pot lua în considerare stimulentele economice, ca o măsură de gestionare a zgomotului” [186].

O directivă foarte importantă, care este adesea analizată de CJUE, este Directiva 85/337 a Consiliului privind evaluarea efectelor anumitor proiecte publice și private asupra mediului [177]. Articolul 3 prezintă obiectul evaluării impactului asupra mediului: „evaluarea impactului asupra mediului va identifica, descrie și evalua într-o manieră adecvată, în lumina fiecărui caz în parte și în conformitate cu articolele 4-11, efectele indirecte ale unui proiect asupra următorilor factori: ființe umane, faună și floră, sol, apă, aer, climă și peisaj, precum și interacțiunea dintre factorii menționați anterior, bunurile materiale și patrimoniul cultural” [177]. Conform acestei directive, în primul rând ar trebui să se efectueze verificări pentru a se stabili dacă lucrările planificate pot avea efecte semnificative asupra mediului și, în al doilea rând, aceste efecte ar trebui evaluate în conformitate cu dispozițiile din articolele 5-10 din directivă.

Pe lângă directivele UE, Carta privind drepturile fundamentale ale Uniunii Europene (CFREU) [131] a intrat în vigoare și, astfel, a devenit obligatorie pentru toate statele membre. Carta include reguli importante privind protecția mediului și arată, prin maniera sa de elaborare, preocuparea tot mai mare a statelor Europei de a crea un mediu sigur pentru respectarea drepturilor omului. Acest lucru este prevăzut, de asemenea, în Principiul 17 al Declarației de la Rio: „evaluarea impactului asupra mediului, ca instrument național, se realizează pentru activitățile propuse care ar putea avea un impact negativ semnificativ asupra mediului și sunt supuse unei decizii adoptate de o autoritate națională competentă” [91]. În primul rând, articolul 52 alineatul (3) din Cartă precizează că „în măsura în care Carta conține drepturi care corespund drepturilor garantate de Convenția Europeană a Drepturilor Omului, sensul și sfera acestor drepturi trebuie să fie identice cu cele stabilite prin Convenție” [131]. Conform explicației acestei dispoziții, „sensul și sfera de aplicare a drepturilor garantate sunt determinate nu numai de textul acestor instrumente, ci și de jurisprudența CEDO” [187].

În al doilea rând, articolul 37 din Cartă [131] impune necesitatea de a proteja mediul prin realizarea dezvoltării durabile. Ca atare, această dispoziție nu conferă un drept individual locuitorilor UE. Redactarea sa este destul de generală și pare, mai degrabă, un obiectiv de politică a Uniunii Europene, decât un drept. Acest drept este exprimat ca principiu și, în plus, răspunde la un proces recent de recunoaștere constituțională în ceea ce privește protecția mediului, în care au contat tradițiile constituționale ale statelor membre. Suplimentar, același articol prevede că

protecția conferită de convenție nu ar trebui să împiedice Uniunea Europeană să ofere o protecție mai extinsă în conformitate cu legislația sa. Uniunea Europeană și-a dorit un nivel ridicat de protecție a mediului și se așteaptă ca Uniunea să dezvolte politici care vizează acest obiectiv. Explicațiile referitoare la Cartă, întocmite de Prezidiul Convenției, afirmă că articolul 37 se bazează pe articolul 3 alineatul (3) din TUE, articolele 11 și 191 din TFUE [128], precum și pe unele dispoziții constituționale naționale.

În al treilea rând, articolul 7 din Cartă prevede, în aceiași termeni ca articolul 8 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului, că „fiecare persoană are dreptul la respectarea vieții sale private și de familie, a locuinței și a corespondenței” [131]. Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, când analizează progresele înregistrate în ceea ce privește aplicarea fiecăruia dintre drepturile și „revendicările” din conținutul său, nu face nicio referire la articolul 37 din TUE și la mediu, în afară de menționarea sa în tabelul de conținut. Normele UE expuse în acest subcapitol demonstrează că progresele înregistrate la nivel regional în Europa sunt mai mari decât cele internaționale. Cu toate acestea, aceste dispoziții arată, de asemenea, că acest progres se realizează destul de lent. În plus, aceste dispoziții legale sunt relevante pentru dezbaterile ulterioare a jurisprudenței CJUE, iar scopul prezentării lor a fost de a oferi baza de comparație cu dispozițiile CEDO expuse anterior în acest capitol.

2.2. Rolul CEDO și CJUE în stabilirea cadrului legal privind dreptul omului la un mediu sănătos

Curtea Europeană a Drepturilor Omului este o instanță internațională înființată în 1959 de Consiliul European, fondat în 1949. Curtea are competența de a se pronunța în conformitate cu Convenția Europeană a Drepturilor Omului [5]. CEDO se pronunță asupra cererilor persoanelor fizice contra statelor, atunci când acestea invocă încălcări ale drepturilor civile și politice prevăzute în Convenție. Curtea este o instanță permanentă începând cu anul 1998, când a intrat în vigoare Protocolul nr. 11 la Convenția Europeană a Drepturilor Omului [188], și care a oferit, de asemenea, posibilitatea persoanelor fizice de a se sesiza în mod direct Curtea.

Curtea Europeană a Drepturilor Omului are jurisdicție asupra celor 47 de state membre ale sistemului CEDO. În peste 50 de ani, Curtea a pronunțat peste 10.000 de hotărâri, care sunt obligatorii pentru țările în cauză [189]. Convenția europeană a drepturilor omului [5] este un tratat

internațional semnat de statele membre ale Consiliului Europei în 1950, la Roma, și care a intrat în vigoare în 1953. Plângerile individuale sunt examinate de prima cameră și sunt evaluate sub aspectul admisibilității. Deciziile de mare importanță pot fi atacate la Marea Cameră. O decizie a Curții este obligatorie pentru statele membre și trebuie respectată [190]. Comitetul de Miniștri al Consiliului Europei are funcția de a supraveghea executarea hotărârilor Curții de Justiție a Uniunii Europene. Cu toate acestea, acest organism nu poate obliga statele să se conformeze deciziilor Curții, dar, ca o soluție finală, un stat poate fi sancționat pentru nerespectarea hotărârilor Curții prin expulzarea sa din Consiliul Europei [191].

Membrii Comitetului de Miniștri au rolul de a da avize motivate cu privire la cazurile aflate pe rolul Curții. Opiniile lor trebuie să fie publice și imparțiale. În plus, Tribunalul de Primă Instanță a fost înființat în 1998, pentru a ajuta CJUE în procesul de judecare a cauzelor. Această instanță are rolul de a se pronunța în acțiuni formulate de persoane private, companii și unele organizații, precum și în cazurile referitoare la dreptul concurenței. CJUE, în hotărârile sale, se referă, uneori, la jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului și tratează Convenția europeană a drepturilor omului ca și cum ar face parte din sistemul juridic al UE. CJUE conferă o semnificație specială Convenției Europene a Drepturilor Omului, ca principiu orientativ în jurisprudența sa. Curtea Europeană de Justiție folosește un set de principii generale ale dreptului pentru a se ghida în procesul decizional. Un astfel de principiu este respectarea drepturilor fundamentale ale omului.

Curtea de Justiție este obligată să respecte precedentele judiciare ale Curții Europene a Drepturilor Omului și, prin urmare, este supusă deciziilor acesteia privind drepturile omului: „Uniunea respectă drepturile fundamentale, garantate de Convenția Europeană pentru Protecția Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, semnată la Roma la 4 noiembrie 1950 și care rezultă din tradițiile constituționale comune statelor membre, ca principii generale de drept comunitar” [192]. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a declarat, în toată jurisprudența sa, că această Convenție este un instrument viu, care trebuie interpretat în lumina condițiilor actuale. Această interpretare a Curții cu privire la mai multe cerințe ale Convenției a fost, în general, progresivă, „în sensul că acestea s-au extins treptat și au crescut nivelul de protecție acordat drepturilor și libertăților garantate de Convenție pentru dezvoltarea ordinii publice europene” [193]. Curtea reiterează faptul că prin Convenție se dorește să se garanteze drepturi „practice și eficace”, nu „teoretice sau iluzorii”.

Cu toate acestea, în anii '50, când a fost adoptată Convenția, nevoia universală de protecție a mediului nu era, încă, evidentă. Din acest motiv, Comisia și Curtea au reinterpretat unele dispoziții în lumina noilor cerințe cu privire la drepturile omului asupra mediului. Convenția protejează în mod normal individul împotriva abuzurilor directe de putere din partea autorităților statului, iar „în mod normal, aspectul de mediu al drepturilor individului nu ar trebui să fie amenințat de acțiunile directe ale guvernului” [194].

Statul are, totuși, obligația pozitivă de a lua măsurile necesare pentru a proteja drepturile individuale, prin controlul și punerea în aplicare a măsurilor privind actorii privați. În acest context, problema care trebuie rezolvată de CEDO este dacă „statul a făcut vreun demers sau dacă a făcut un demers suficient” [195] pentru a proteja un drept. Cazurile de încălcări pot viza lipsa de acțiune a autorităților, prin faptul că nu au luat măsuri sau nu au luat măsurile adecvate pentru a pune capăt încălcărilor dreptului (drepturilor) invocate de către părți. În plus, procesul de luare a deciziilor guvernamentale cu privire la probleme complexe de politică economică și de mediu trebuie să implice investigații și studii adecvate, astfel încât efectele activităților care ar putea dăuna mediului și ar fi de natură să încalce drepturile persoanelor să poată fi prezise și evaluate în avans. Se discută despre un echilibru „echitabil” între diferitele interese aflate în conflict.

În jurisprudența CEDO [196], până în prezent, protecția mediului a fost decisă mai ales în cazurile privind circumstanțele grave ale încălcărilor de către statele membre a drepturilor de mediu în ceea ce privește poluarea mediului în apropierea locuinței reclamantilor. Cazurile au implicat următoarele tipuri de poluare: poluare industrială, poluare fonică, defrișare și dezvoltare urbană, forme de poluare care vor fi avute în vedere ca subiecte principale în analiza jurisprudenței, în capitolul următor al acestei teze. Acest lucru a fost obținut prin extinderea dispozițiilor deja existente ale Convenției Europene a Drepturilor Omului, deoarece nu există o menționare directă a dreptului la un mediu sănătos în Convenție.

Poziția adoptată de CEDO a fost o abordare bazată pe drepturile omului pentru protecția mediului, deoarece aceasta este, în esență, „o Curte pentru drepturile omului” [194]. O încălcare a drepturilor asupra mediului poate fi asociată cu articolul 2 (dreptul la viață), articolul 3 (interzicerea torturii sau a tratamentelor inumane), articolul 6 (dreptul la un proces echitabil), articolul 8 (dreptul la viață privată, viața de familie și locuință), articolul 10 (libertatea de exprimare) [5]. Consiliul Europei a publicat, în 2001, un manual al Convenției cu privire la articolul 1 (dreptul de proprietate) din Protocolul I al Convenției privind drepturile omului și

mediul [197], unde descrie principiile care decurg din jurisprudența CEDO în legătură cu drepturile asupra mediului.

De exemplu, Curtea a stabilit în jurisprudența sa [26] că dreptul de dispoziție asupra bunurilor (articolul 1 din Protocolul 1 [198]) poate fi limitat, dacă acest lucru este considerat necesar pentru protecția mediului. Cea mai importantă dispoziție în materie de mediu, potrivit jurisprudenței instanței, este considerat a fi articolul 8 din Convenție [5], care protejează dreptul individului la respectarea vieții sale private și de familie, a locuinței sale și a corespondenței sale. O locuință înseamnă, potrivit interpretării instanței, locul sau zona definită fizic unde se dezvoltă viața privată și de familie. Individul are dreptul la respectarea locuinței sale, ceea ce înseamnă nu doar dreptul la zona fizică propriu-zisă, ci și dreptul de a se bucura netulburat de acel spațiu. Încălcările dreptului la respectarea locuinței nu se limitează la încălcările concrete sau fizice, cum ar fi intrarea neautorizată în casa unei persoane, ci includ și cele care nu sunt concrete sau fizice, precum zgomotul, emisiile, mirosurile sau alte forme de interferență. Într-una dintre hotărârile CEDO s-a afirmat că articolul 8 protejează implicit dreptul la un mediu sănătos și, prin urmare, poate fi invocat pentru protecția împotriva poluării și a problemelor cauzate de substanțele chimice nocive, mirosurile deranjante, agenții care favorizează afecțiunile respiratorii, zgomotul și așa mai departe [199].

CEDO a amintit și a subliniat în jurisprudența sa că în Convenție nu există un drept explicit la un mediu curat și liniștit [200], dar dacă orice tip de poluare afectează în mod direct și grav o persoană, ar putea apărea o încălcare a articolului 8 din Convenție. De asemenea, Curtea a explicat că articolul 8 din Convenție ar putea fi invocat în cazul unei poluări severe de mediu, care afectează bunăstarea individuală și care îi împiedică pe oameni să se bucure de locuințele lor, într-o măsură în care să le afecteze viața privată și de familie. Aceste efecte nu trebuie să se extindă pentru a pune în pericol sănătatea într-un mod grav, pentru ca CEDO să constate o încălcare.

În prezent, pentru ca o problemă de mediu să reprezinte o încălcare a Convenției în conformitate cu articolul 8, factorii de mediu trebuie să afecteze în mod direct și serios viața privată și de familie sau locuința reclamanților. Mai precis, efectele adverse trebuie să atingă un anumit nivel minim pentru a se solicita protecția din partea Curții. Evaluarea ingerinței minime trebuie analizată ținând cont de toate circumstanțele cauzei, cum ar fi intensitatea și durata problemei și efectele sale psihice sau fizice, precum și contextul general de mediu.

Cu toate acestea, acest lucru s-ar putea schimba odată ce Curtea începe să se pronunțe asupra cauzelor în conformitate cu Protocolul nr. 14 al Convenției, care stabilește un nou cadru privind hotărârile Curții. Conform Protocolului nr. 14 [201], drepturile solicitanților trebuie să fie încălcate în mod substanțial pentru ca Curtea să constate o încălcare a unuia dintre drepturile prevăzute în Convenție. De asemenea, Curtea afirmă că, pentru a formula o cerere admisibilă în temeiul articolului 8, ingerința reclamată nu trebuie să fie neglijabilă și nici comparabilă cu pericolele de mediu inerente vieții în fiecare mediu modern. De exemplu, în cauza *Hatton și alții c. Regatul Unit*, Curtea a declarat că „o încălcare gravă poate duce la încălcarea dreptului unei persoane la respectarea locuinței sale, dacă aceasta o împiedică să se bucure de facilitățile casei sale” [164].

De obicei, obiectul articolului 8 are scopul de a proteja individul împotriva imixtiunilor arbitrare ale autorităților publice în viața privată și poate implica adoptarea de măsuri menite să asigure respectarea vieții private chiar și în sfera relațiilor dintre persoane. În conformitate cu articolul 8 paragraf 2 [5], restricțiile sunt permise, printre altele, în interesul bunăstării economice a țării și pentru protecția drepturilor și libertăților celorlalți. Prin urmare, poate fi legitim pentru stat să ia în considerare interesele economice atunci când își modelează politica de mediu. Domeniul de aplicare al marjei de apreciere nu este identic în fiecare caz, dar variază în funcție de context. Factorii relevanți pot include natura dreptului într-o situație dată, importanța acestuia pentru individ și natura activității în cauză. Chiar și în situația în care actorii privați ar fi responsabili pentru poluare, statul are, în continuare, obligația pozitivă de a garanta dreptul solicitantului la respectarea vieții private și a locuinței [202].

Articolul 1 din Protocolul nr. 1 al Convenției [198], referitor la dreptul de proprietate, este dispoziția cea mai invocată după articolul 8, iar solicitanții fac apel la această dispoziție în situația în care există o diminuare a valorii proprietății lor din cauza problemelor de mediu apărute în vecinătatea proprietății lor. Articolul 2 (dreptul la viață) și articolul 3 (interzicerea torturii și a tratamentelor degradante) din Convenție [5] sunt foarte rar invocate în fața Curții în cazurile de mediu și, în majoritatea cazurilor, Curtea nu a identificat o încălcare a acestor dispoziții prin corelație cu drepturile de mediu. În ceea ce privește aspectul substanțial al articolului 2, obligația pozitivă care decurge din aceasta implică obligația statului de a stabili un cadru legislativ și administrativ pentru a asigura descurajarea eficientă a oricăror ingerințe împotriva amenințărilor la adresa dreptului la viață. În ceea ce privește aspectul procedural al articolului 2, sistemul judiciar

național trebuie să elaboreze o procedură de anchetă independentă și imparțială, care să satisfacă anumite standarde minime privind eficacitatea cercetării încălcării drepturilor apărute de Convenție. În plus, sistemul judiciar național ar trebui să fie capabil să asigure aplicarea de sancțiuni penale în cazul în care se pierd vieți ca urmare a unei activități periculoase, dacă și în măsura în care acest lucru este justificat de concluziile anchetei.

Articolul 10 din Convenție (libertatea de exprimare) [5] poate fi invocat în situații în care unei persoane i s-a limitat sau i s-a interzis accesul la informații cu privire la problemele de mediu care ar putea afecta zona în care locuiește. Este important să precizăm că această teză nu va analiza cazurile și încălcările cu privire la articolul 6 alineatul (1) (dreptul la un proces echitabil) din Convenție [5], chiar dacă există o serie de hotărâri ale CEDO referitoare la articolul menționat, deoarece aceasta depășește scopul acestei lucrări. Dispozițiile CEDO ilustrate mai sus indică faptul că statul trebuie să furnizeze informațiile referitoare la proiectele de mediu, iar această analiză a fost necesară pentru analiza ulterioară din capitolul 3 al prezentei lucrări, care va ilustra modul în care Curtea tinde să interpreteze dispozițiile CEDO în lumina posibilelor drepturi asupra mediului.

Curtea a subliniat, de asemenea, într-o serie de cazuri, că prin Convenție nu oferă protecție mediului ca entitate și că cererile privind daunele de mediu de interes public, care doresc să protejeze mediul ca un bun comun, dar nu prin corelație cu drepturile omului, nu fac obiectul competenței Curții. În ciuda abordării sale restrictive, Curtea a fost din ce în ce mai dispusă să examineze plângerile conform cărora daunele aduse mediului au avut un impact negativ asupra anumitor drepturi, protejate ca drepturi ale unei comunități, și să ia în considerare argumente pentru lărgirea domeniului de aplicare a mai multor drepturi din Convenție, pentru a cuprinde și problemele de mediu. Astfel, Curtea a recunoscut că impactul pagubelor asupra mediului poate duce la încălcarea unui număr de drepturi specifice, inclusiv dreptul la viață (art. 2), dreptul la viață privată și de familie (art. 8) și dreptul la un proces echitabil (art. 6) [5].

Deși nu este recunoscut în mod explicit de către Curte, jurisprudența sa relevă o corelație între vătămarea mediului și o serie de drepturi protejate de Convenție, în special cu referire la dreptul la viață privată și de familie, dreptul la sănătate și dreptul la un mediu sănătos. Cu toate acestea, jurisprudența CEDO rămâne concentrată destul de strict pe drepturile reclamantilor individuali. Pentru a fi aplicabil articolul 8 (dreptul la viața privată și de familie), întrebarea cheie pentru CEDO este dacă se poate stabili o legătură de cauzalitate directă între vătămarea mediului reclamată și capacitatea reclamantului de a se bucura de locuința sa. În *Kyrtatos c. Greciei* [203],

de exemplu, reclamanții au susținut că drepturile care le sunt recunoscute în temeiul articolului 8 au fost încălcate, deoarece autoritățile elene nu au reușit să împiedice distrugerea unei zone umede situate aproape de proprietatea lor, prin urmare stabilitatea locuinței lor a fost afectată negativ. Curtea a respins cererea, argumentând că nu s-a dovedit că pagubele din zona umedă și afectarea faunei sălbatice care trăiește acolo au avut un impact direct asupra bunăstării reclamanților și asupra capacității lor de a se bucura de locuința lor. În mod cert, această decizie demonstrează limitele unei abordări restrânse a drepturilor de mediu de către Curte, care se concentrează exclusiv pe măsura în care se poate demonstra că un anumit drept al unei anumite persoane a fost afectat și nu recunoaște impactul deplin al distrugerii mediului asupra drepturilor omului. Cu toate acestea, chiar și în *Kyrtatos c. Greciei* [203], hotărârea a indicat că, dacă, de exemplu, argumentul a fi fost că distrugerea unei păduri a afectat calitatea vieții reclamanților, ar fi fost posibil ca reclamanții să fi avut câștig de cauză. Acest lucru sugerează că, dacă solicitanții și-ar fi formulat plângerea mai clar în ceea ce privește impactul deteriorării mediului asupra calității vieții lor, mai degrabă decât în ceea ce privește protecția mediului în sine, aceasta ar fi putut fi admisă.

În ciuda abordării restrictive adoptate în *Kyrtatos c. Greciei*, Curtea a continuat să lărgescă domeniul de aplicare al articolului 8 în cazurile de mediu, așa cum a demonstrat cazul *Taşkin c. Turciei* [121]. Reclamanții din această cauză și-au exprimat îngrijorarea cu privire la riscul pentru mediu prezentat de utilizarea cianurii de sodiu în timpul procesului de extracție la o mină de aur situată în vecinătatea proprietăților lor, argumentând că acest lucru reprezintă un risc pentru dreptul lor la viață privată și de familie (art. 8), precum și pentru dreptul lor la viață (art. 2). Înainte de acordarea autorizațiilor pentru exploatarea minei s-a întocmit un raport de impact asupra mediului, solicitat de guvernul turc, care identifica riscuri potențiale grave pentru mediu și sănătatea umană. În ciuda acestui raport, Ministerul Mediului a acordat permisiunea ca mina să înceapă să funcționeze. Ulterior, autoritățile turce au ignorat hotărârile judecătorești care puneau în evidență riscurile de mediu și anulau pe cale judiciară decizia de eliberare a autorizației de funcționare a minei.

Guvernul turc a susținut că articolul 8 nu este aplicabil în cauză, întrucât nu s-a dovedit că procesul de cianidare a afectat în mod direct dreptul reclamanților la respectarea vieții private și de familie și că, în absența unui risc grav și iminent, nu s-a încălcat articolul 8. Curtea a respins aceste susțineri, considerând că articolul 8 se aplică deoarece o evaluare a impactului asupra mediului a stabilit că exista un risc grav asupra mediului, care ar putea afecta reclamanții, astfel

încât să reprezinte o ingerință asupra viații lor private și de familie. Curtea a motivat că această concluzie este în concordanță cu deciziile sale anterioare, care susțin că articolul 8 se aplică situațiilor în care poluarea mediului afectează bunăstarea persoanelor și a locuințelor, chiar dacă nu există dovezi de existență a unui pericol grav pentru sănătatea lor.

Cauza *Taşkin c. Turciei* [120] modifică jurisprudența Curții, prevădește stabilește că riscurile pentru mediu sunt luate în considerare în contextul articolului 8, fără să se solicite reclamanților să aștepte pentru a sesiza Curtea până după producerea daunelor reale. Cu toate acestea, instanța este, în mod clar, reticentă să ia în considerare efectul potențial al riscurilor de mediu, cum ar fi cele implicate în cauza *Taşkin c. Turciei*, în absența unei evaluări a riscului de impact a unui proiect de dezvoltare asupra drepturilor unei anumite persoane sau a unui grup de persoane. Deși, după cum am menționat anterior, Curtea a afirmat în mod explicit că nu sunt admisibile cererile care să vizeze protejarea unor interese publice în temeiul Convenției, există un domeniu în care Curtea a demonstrat totuși că înțelegerea protecției mediului este o problemă de interes general și anume în cazurile care pune în discuție consecințele pe care poluarea asupra mediului o are asupra dezvoltării proprietății private. În timp ce dreptul de proprietate beneficiază de protecție în temeiul CEDO, este limitat de dreptului autorităților publice de a „pune în aplicare acele legi pe care le consideră necesare pentru a controla utilizarea proprietății în conformitate cu interesul general” (art. 1 din Protocolul nr. 1 la CEDO [198]).

În *Hamer c. Belgiei* [204], de exemplu, Curtea a confirmat o decizie a autorităților belgiene de a dispune demolarea casei de vacanță a reclamantei, care fusese construită într-o pădure, fără autorizație de construire. Guvernul belgian a susținut că ordinul de demolare a fost dat pentru a proteja mediul, motivare care a fost acceptată de instanță ca reprezentând un scop legitim. Pe această bază, instanța a concluzionat că ingerința asupra dreptului de proprietate a reclamantei a fost justificată și că, prin urmare, nu a existat nicio încălcare a Convenției. În cuprinsul hotărârii, Curtea a remarcat că, deși CEDO nu oferă o protecție specifică pentru mediu, importanța protecției mediului a devenit o problemă din ce în ce mai importantă în punerea în aplicare a drepturilor din Convenție. Mai important, Curtea a indicat fără echivoc că, în contextul în care aspectele de mediu justifică restricțiile asupra dreptului de proprietate, interesul colectiv al publicului în protejarea mediului poate avea prioritate în fața drepturilor individuale.

De aici rezultă că mediul este o problemă a cărei rezolvare trezește interesul constant și susținut al publicului și, prin urmare, al autorităților publice. Imperativele financiare și chiar

anumite drepturi fundamentale, cum ar fi dreptul de proprietate, nu ar trebui să aibă prioritate prin comparație cu protecția mediului, în special atunci când statul a legiferat protecția mediului luând în calcul și aspectele legate de proprietatea individuală. În timp ce Curtea a făcut progrese importante în „ecologizarea” drepturilor omului [205], în special în lărgirea domeniului de aplicare al dreptului la viață privată și de familie și recunoașterea preocupărilor de mediu în contrabalansarea drepturilor de proprietate privată, evaluarea generală a jurisprudenței de mediu a Curții este aceea că acordă o atenție deosebită criticilor abordării drepturilor omului din perspectiva protecției mediului.

Curtea nu poate, totuși, să ignore interdependența dintre drepturile omului și mediu. În schimb, hotărârile pronunțate în cauzele soluționate atât de instituțiile africane pentru drepturile omului, cât și de cele interamericane, demonstrează o corelare mult mai amplă a drepturilor omului cu aspectele care țin de mediul înconjurător în jurisprudența acestor instanțe, depășind accentul pus pe drepturile individuale ale solicitanților individuali [206]. Una dintre caracteristicile semnificative ale jurisprudenței de mediu a instanțelor internaționale africane și interamericane este recunoașterea revendicărilor de grup. Acesta este un factor important în dezvoltarea unei abordări mai largi a drepturilor omului asupra mediului, care recunoaște că majoritatea revendicărilor de mediu privesc comunități întregi, mai degrabă decât persoane izolate, și că relația dintre drepturile omului și mediu este mult mai complexă decât situația unui singur reclamant sau exercitarea unui singur drept. Comisia Africană pentru Drepturile Omului a confirmat că existența unor revendicări din partea unor victime individuale nu exclude revendicările de grup, atât timp cât grupul este clar definit și drepturile membrilor individuali ai grupului sunt afectate [207]. Care este rolul CJUE în tot acest proces? Trebuie menționat, de la bun început, că absența unei baze legale explicite în tratatele UE nu a constituit un obstacol insurmontabil pentru CJUE în afirmarea drepturilor de mediu.

Astfel, în februarie 1985, cu doi ani înainte de intrarea în vigoare a Actului unic european, CJUE a pronunțat hotărârea din cauza ADBHU [208, 209]. În această cauză, instanța națională a trebuit să stabilească, între altele, dacă o directivă comunitară care reglementează eliminarea uleiurilor uzate era compatibilă cu principiile libertății comerțului, liberei circulații a mărfurilor și libertatea de concurență stabilită prin Tratatul de la Roma [210]. CJUE a răspuns că principiile liberei circulații a mărfurilor și libertății de concurență, împreună cu libertatea comerțului, ca drept fundamental, nu trebuie „privite în termeni absoluți, ci sunt supuse unor limite justificate de

obiectivele de interes general urmărite de Comunitate, cu condiția ca drepturile în cauză să nu fie afectate în mod substanțial” [211].

Protecția mediului a fost descrisă de CJUE drept „unul dintre obiectivele esențiale ale Comunității”, prin ceea ce s-ar putea numi un proces de anticipare judiciară [212]. Din această perspectivă, CJUE a decis că restricțiile privind comerțul și concurența pe care le-ar putea provoca directiva în cauză, nu trebuie, totuși, să fie discriminatorii și nici nu trebuie să depășească restricțiile inevitabile, care sunt justificate de îndeplinirea obiectivului de protecție a mediului. Acesta a constatat că directiva respectă principiile proporționalității și nediscriminării și, prin urmare, nu era contrară principiilor liberei circulații a mărfurilor, care stă la baza Tratatului de la Roma [210]. Această abordare, mai flexibilă în ceea ce privește aspectele de protecție a mediului, constituie o îndepărtare de la abordarea generală susținută anterior de CJUE, care a subliniat natura imperativă a obiectivului integrării economice.

Este, într-adevăr, de remarcat faptul că, în hotărârea din cauza ADBHU [208], CJUE, fără niciun temei juridic explicit în vreunul dintre tratatele UE, a declarat protecția mediului drept unul dintre obiectivele esențiale ale Comunității. De asemenea, CJUE nu a considerat necesar să justifice introducerea unui astfel de obiectiv esențial nici prin referire la vreo sursă externă dreptului comunitar (cum ar fi tradițiile constituționale naționale sau dreptul internațional). În acest context și prin comparație cu jurisprudența CEDO, este interesant de menționat că recunoașterea de către CJUE a drepturilor omului ca principii generale ale dreptului comunitar necesită mult mai multă elaborare și ar trebuit să fie susținută prin trimiterea la constituțiile și tradițiile constituționale ale statelor membre și la tratatele pentru drepturile omului. În schimb, CJUE a considerat că protecția mediului era atât de importantă pentru interesul public, încât nu a fost necesară nicio justificare explicită.

Trei ani mai târziu, în 1988, CJUE a pronunțat o hotărârea din cauza Danish Bottles [213]. Spre deosebire de decizia din cauza ADBHU [208], care privea validitatea unei măsuri comunitare față de un principiu stabilit printr-unul dintre tratatele UE, cauza Danish Bottles a fost introdusă pe rolul Curții de o acțiune directă a Comisiei împotriva unui regulament național din Danemarca. În conformitate cu regulamentul respectiv, comercializarea berii și a băuturilor răcoritoare în Danemarca era autorizată numai în containere reutilizabile și a impus producătorilor și importatorilor, deopotrivă, să instituie un sistem de depozitare și retur pentru containerele goale. CJUE a examinat măsura națională în temeiul articolului 28 din CE [210] și în conformitate cu

hotărârea din cauza Cassis de Dijon, din 1979 [214], care a introdus așa-numita condiție a cerințelor obligatorii.

Potrivit acestei cerințe, în absența unor norme comune la nivel comunitar privind comercializarea produselor, mărfurile produse în mod legal în orice stat membru ar putea fi, în general, importate în oricare alt stat. Cu toate acestea, trebuie acceptate obstacolele în calea liberei circulații care rezultă din disparități între legile naționale, cu condiția ca aceste norme să fie în primul rând aplicabile produselor naționale, în al doilea rând, să fie necesare pentru a satisface anumite cerințe obligatorii recunoscute de dreptul comunitar - dar, de fapt, identificate de CJUE pentru prima dată în hotărârea din cauza Cassis de Dijon [214] și, în al treilea rând, să fie proporționale cu obiectivul vizat, dacă constituie o măsură care restricționează libera circulație a mărfurilor. Cerințele obligatorii identificate de CJUE la acea vreme erau cele referitoare la eficacitatea supravegherii fiscale, protecția sănătății publice, corectitudinea tranzacțiilor comerciale și protecția consumatorului.

În ceea ce privește măsurile naționale, în jurisprudența sa privind protecția mediului ca o cerință obligatorie, se poate concluziona cu siguranță că CJUE nu s-a îndepărtat de constrângerile impuse de analiza tradițională a cerințelor obligatorii din hotărârea Cassis de Dijon [214] pentru a evalua și, în cele mai multe cazuri, a susține măsurile naționale care urmăresc obiective de protecție a mediului, care au fost cel puțin indirect discriminatorii [215]. Aceasta indică faptul că protecția mediului este supusă unui tratament diferit de cel rezervat altor cerințe obligatorii. În elaborarea jurisprudenței sale, CJUE nu a reușit să ofere raționamente coerente pentru o abordare atât de diferențiată.

În ceea ce privește măsurile naționale, în absența armonizării prin norme comunitare, CJUE a lăsat statelor membre o marjă de apreciere în a alege nivelul standardelor de protecție a mediului. În plus, articolul 176 din CE [210] prevede că și atunci când se adoptă măsuri de protecție la nivel comunitar în conformitate cu articolul 175 din CE [210], statele membre nu trebuie împiedicate să mențină sau să introducă măsuri de protecție mai stricte [216]. Aceste măsuri trebuie să fie compatibile cu tratatul și trebuie notificate Comisiei. Rezultă că, în absența armonizării prin norme comunitare a legislațiilor naționale, CJUE va accepta standardele naționale ca alegeri legitime de politică legislativă. Această viziune deschide o nouă dimensiune a analizei noastre, legată de problema proporționalității [128]. Această problemă este examinată cel mai bine în lumina jurisprudenței CJUE privind măsurile naționale, deoarece, în primul rând, există puține cazuri în

care CJUE a aplicat standardul de proporționalitate la măsurile comunitare de protecție a mediului și, în al doilea rând, standardul de proporționalitate se aplică atât măsurilor naționale, cât și celor comunitare, în cazul protecției mediului.

Durata de timp la care se raportează CJUE atunci când aplică standardul de proporționalitate la măsurile naționale depinde de modul în care a fost sesizată Curtea, adică printr-o acțiune de încălcare directă a obligațiilor din tratatele UE de către unul dintre statele membre, inițiată de Comisie în temeiul articolului 226 din CE [210], sau printr-o cerere introdusă de o instanță națională, în temeiul articolului 234 din CE [210]. După cum știm, CJUE poate analiza ansamblul măsurilor naționale pentru problema aflată în litigiu și să se pronunțe asupra compatibilității acestora cu dreptul comunitar în cadrul acțiunilor de încălcare directă depuse de Comisie. În contextul art. 234 [210], chestiunile preliminare, bazate pe interpretarea dreptului CE de către CJUE, și judecarea cauzei propriu-zise, care este de competența instanței naționale, presupune că CJUE trebuie să se limiteze la interpretarea relevantă a normelor de drept comunitar și să lase instanțelor naționale aplicarea acestor norme față de situația din acțiunea propriu-zisă. Aceasta înseamnă că instanțele naționale aplică decizia de principiu a CJUE atunci când decid asupra circumstanțelor de fapt ale cauzei cu care au fost sesizate, urmând ca în funcție de interpretarea dată de CJUE să decidă dacă măsurile contestate de reclamantii din acțiunea propriu-zisă sunt proporționale sau nu cu dreptul comunitar.

Dar, chiar dacă acest lucru este valabil în teorie, în practică, CJUE s-a angajat adesea într-o analiză detaliată a măsurilor luate de instituțiile naționale în cauză, chiar și atunci când a decis în cadrul procedurii prealabile, lăsând puțină marjă de apreciere instanțelor naționale, astfel cum reiese din hotărâri ca cea din cauza Aher-Waggon [217]. În ceea ce privește natura analizei făcută de CJUE, se pare că profunzimea și coerența analizei, atunci când CJUE aplică standardul de proporționalitate la măsurile naționale, a variat de la un caz la altul. În ceea ce privește măsurile naționale, în afară de cauza Aher-Waggon [217], în care legislația germană privind controlul zgomotului a fost considerată a fi proporțională cu scopul urmărit, în cauza Toolex [218], o măsură națională care impunea o interdicție totală a utilizării industriale a unei substanțe cancerigene a fost, de asemenea, considerată a fi proporțională cu scopul privind protejarea sănătății publice și, implicit, a mediului. În cauza Albinele [219], măsurile naționale care impuneau o interdicție totală a importului unei anumite specii de albine au fost considerate proporționale cu scopul protejării biodiversității.

O abordare similară este aplicată la examinarea unei măsuri comunitare, de exemplu în cauza Safety Hi-Tech [220], care viza un regulament comunitar care interzicea utilizarea hidroclorofluorocarburilor. Măsurile naționale sunt de natură să perturbe schimburile comerciale, în procesul de afirmare a intereselor naționale, în timp ce măsurile comunitare sunt deseori destinate armonizării legislative sau, altfel spus, au ca scop să înlăture obstacolele existente pe piața internă și să deschidă căi de corelare a legislațiilor statelor, în interesul Comunității. Prin urmare, pot exista motive pertinente pentru examinarea măsurilor naționale, atunci când se aplică principiul proporționalității, într-o manieră mai riguroasă decât pentru măsurile comunitare. Prin urmare, în evaluarea justificărilor de mediu pentru restricțiile de comerț în conformitate cu principiul proporționalității, CJUE pare să aplice la măsurile naționale un standard care este mai strict decât standardul aplicat măsurilor comunitare.

Rezumând, întrucât standardul de protecție a mediului stabilit fie la nivel comunitar, fie la nivel național, este puțin probabil să facă obiectul controlului judiciar, cu excepția cazului în care instanțele sunt sesizate expres cu o cerere, problema esențială pare să fie aplicarea standardului de proporționalitate. Chiar dacă niciun model complet și consecvent nu poate fi disociat de jurisprudența existentă, întrucât soluția pare să difere în funcție de circumstanțele fiecărui caz, tendința generală a CJUE este de a trata în mod favorabil măsurile respective, fie că sunt adoptate la nivel național sau comunitar, dar care au, într-adevăr, un scop de mediu (sau se orientează către protecția sănătății publice).

Într-adevăr, în ceea ce privește măsurile naționale de mediu care, conform articolului 176 din CE, sunt mai stricte decât măsurile de protecție comunitară, CJUE, acceptând în același timp că măsurile naționale de punere în aplicare a măsurii comunitare în cauză ar trebui să fie adecvate și necesare în raport cu obiectivele urmărite și cu condiția să nu fie încălcate alte dispoziții din tratat, „principiul dreptului comunitar al proporționalității nu se aplică în ceea ce privește măsurile de protecție mai stricte ale dreptului intern, adoptate în temeiul articolului 176 din CE” [221]. Statele membre sunt libere să stabilească standarde de protecție a mediului mai ridicate decât cele prevăzute în măsurile de armonizare comunitare, dar ar trebui, totuși, să coopereze activ unul cu celălalt și cu Comisia pentru a preveni pe cât posibil perturbarea principiului liberei circulații a mărfurilor. Același lucru este valabil și pentru măsurile comunitare, care ar trebui, în mod ideal, să reprezinte un compromis rezonabil între preocupările de mediu și libertatea comerțului.

2.3. Particularități de punere în aplicare a politicii comunitare de mediu privind asigurarea dreptului la un mediu sănătos

Sistemul judiciar al UE este unic în eficacitatea sa, comparativ cu toate instanțele internaționale și transnaționale. În primul rând, acest lucru se datorează efectului direct al dreptului comunitar, care permite persoanelor afectate – sau organizațiilor de mediu, deși acestea se supun normelor naționale, având în vedere că locul înregistrării statutului lor determină legea națională care le este aplicabilă - să fie despăgubite pentru daunele de mediu de către propriile lor instanțe naționale, datorită efectului direct al unor norme comunitare în legislațiile naționale ale statelor membre la UE. În cele mai multe cazuri, atunci când o hotărâre este pronunțată de o instanță internațională - Curtea Internațională de Justiție, Curtea Europeană a Drepturilor Omului sau altele -, va fi necesar ca statului în cauză să i se acorde o perioadă de timp pentru a lua toate măsurile necesare, inclusiv adoptarea oricărei legislații necesare pentru a putea să respecte hotărârea instanței. Persoanele ale căror pretenții au fost valorificate pe calea procedurii în fața instanțelor internaționale ar putea să nu beneficieze de remedii în legislația lor națională și orice legislație de punere în aplicare a deciziilor acestor instanțe poate fi considerată a avea un caracter prospectiv. Acest lucru nu se întâmplă, de obicei, în cazul CJUE.

Hotărârile pronunțate prin hotărâri preliminare devin imediat executorii, în cazul în care, așa cum se întâmplă în numeroase cauze, măsura comunitară are la bază o normă comunitară cu efect direct în legislația națională, și vor fi de aplicabilitate imediată, chiar în baza procedurii desfășurate în fața CJUE. Mai mult, hotărârea CJUE va fi obligatorie pentru toate instanțele din UE în care se ridică aceeași chestiune de drept. Chiar și în cazul în care dispoziția comunitară nu are efect direct, instanța națională va fi obligată să facă toate demersurile pentru a interpreta propria legislație națională, astfel încât să dea efect deplin dispoziției comunitare. În cazul în care acest lucru nu este posibil, statul membru va fi obligat să își modifice legislația, dar, în plus, persoana care dorește să se bazeze pe dispoziția comunitară va beneficia de un remediu care anticipează această modificare: ea poate, imediat, în conformitate cu jurisprudența CJUE, să solicite daune statului membru pentru orice pierdere suferită.

Un procent ridicat dintre cazurile de încălcare a normelor comunitare, care se apropie în prezent de o treime din toate aceste cazuri, se referă sub o formă sau alta la mediu. Mai mult decât atât, cauzele de mediu au determinat inclusiv o evoluție a procedurii în fața CJUE. Curtea a acceptat recent că Comisia poate sesiza Curtea cu o cerere cu caracter general, fără a fi necesar să

stabilească fiecare încălcare specifică [215]. În cazul în care se adoptă hotărâri împotriva statelor membre în cadrul procedurilor de încălcare a obligațiilor din tratate, la nivel comunitar există și un sistem unic de executare a hotărârilor judecătorești, deoarece tratatele cuprind prevederi referitoare la sancțiunile aplicabile în caz că nu se respectă hotărârile CJUE. Acest lucru se datorează faptului că Tratatul de la Maastricht [128] - care răspunde preocupărilor comunitare de a asigura respectarea hotărârilor CJUE - a introdus dispoziții privind amenzile și plata de penalități de întârziere, care vor fi impuse statelor membre în astfel de circumstanțe.

Prima astfel de sancțiune a fost, de fapt, impusă într-o cauză de mediu împotriva Greciei [222], privind dejecția deșeurilor în Creta. Comisia a sesizat Curtea deoarece Grecia nu respectase o hotărâre pronunțată cinci ani mai devreme, în care CJUE condamnase Grecia pentru că nu a aplicat în mod corespunzător două directive din anii '70 în ceea ce privește protejarea sănătății umane și protejarea mediului împotriva efectelor nocive cauzate de colectarea, transportul, tratarea, depozitarea și dejecția deșeurilor și, în al doilea rând, nu respectase prevederea din hotărârea Curții care impunea Greciei să plătească Comisiei o penalitate de 24.600 ECU pentru fiecare zi de întârziere în punerea în aplicare a măsurilor necesare pentru respectarea hotărârii menționate. CJUE a constatat că nerespectarea obligației care rezultă din directivele privind eliminarea deșeurilor ar putea, prin însăși natura acestei obligații, să pună în pericol sănătatea umană în mod direct și să dăuneze mediului și trebuie considerată ca fiind deosebit de gravă. Prin urmare, a condamnat Grecia la o penalitate de 20.000 EUR pentru fiecare zi de întârziere în punerea în aplicare a măsurilor necesare pentru a se conforma hotărârii din 1992, de la pronunțarea noii hotărâri și până la conformarea efectivă cu dispozițiile primei hotărâri.

Procedura privind impunerea de amenzi și penalități s-a dovedit atât de eficientă încât, deși procedura a fost folosită rar, au existat și mai puține cazuri în care amenzile au fost efectiv aplicate. Poate cea mai remarcabilă a fost recenta hotărâre împotriva Franței pentru excesul de pescuit [223], în care CJUE pare să fi adoptat măsuri stricte, ca răspuns la încălcări grave și de lungă durată ale dreptului comunitar. Ne întoarcem, astfel, la hotărârea din 13 septembrie 2005 [224], prin care Comisia, susținută de Parlamentul European, a contestat temeiul legal pe care Consiliul și-a bazat decizia-cadru privind protecția mediului prin norme de drept penal.

Situația de fapt poate fi rezumată după cum urmează: în 2001, Comisia a propus o directivă bazată pe dispozițiile de mediu din Tratatul CE [225], în special articolul 175 alineatul (1) din Tratatul CE, adică în cadrul așa-numitului prim pilon (sau „pilonul comunitar”). Directiva ar fi

impus statelor membre să se asigure că o serie de activități dăunătoare pentru mediu - declarate deja ilegale de legislația comunitară existentă - ar fi considerate infracțiuni atunci când sunt comise intenționat sau din culpă cu prevedere.

Cu toate acestea, Consiliul nu a fost în măsură să adopte această propunere. Nu s-a putut atinge majoritatea calificată necesară prin procedura de codecizie în temeiul articolului 251 din CE, care este procedura decizională la care se referă articolul 175 alineatul (1) din CE. După cum știm, procedura de codecizie necesită, în cele din urmă, un acord între Consiliu și Parlamentul European. Dar, pentru ca procedura să fie eficientă, propunerea Comisiei trebuie să fie aprobată de Consiliu, cu o majoritate calificată. Majoritatea statelor membre au considerat că propunerea depășește puterile atribuite Comunității prin Tratatul de instituire a Comunității Europene. În schimb, Consiliul a pronunțat o decizie-cadru în conformitate cu articolul 34 din titlul VI din Tratatul privind Uniunea Europeană, în considerarea competențelor oferite prin așa-numitul al treilea pilon al Tratatului UE, care reglementează cooperarea polițienească și judiciară în materie penală. Contrar caracterului supranațional al primului pilon, cel de-al treilea pilon funcționează în conformitate cu principiul cooperării interguvernamentale, iar deciziile adoptate în temeiul acestuia necesită unanimitate și doar o participare limitată a instituțiilor comunitare.

Împotriva acestei alegeri a temeiului juridic, menită să pună decizia-cadru în sfera de aplicare a Tratatului CE, Comisia a introdus o acțiune în anulare împotriva Consiliului. Decizia-cadru a constituit, potrivit preambulului său, instrumentul prin care Uniunea Europeană intenționează să răspundă printr-o acțiune concertată la „creșterea tulburătoare a infracțiunilor care reprezintă o amenințare pentru mediu” [224]. Decizia încorporează o serie de dispoziții de conținut cuprinse în propunerea de directivă a cărei adoptare eșuase, în special a celor care defineau infracțiunile de mediu pe care li s-a solicitat statelor membre să le incrimineze drept infracțiuni care fac obiectul unor sancțiuni penale în conformitate cu dreptul lor intern. Sancțiunile astfel prevăzute trebuiau să fie „eficiente și proporționale”, iar cel puțin în cazuri grave, să fie vorba de „sancțiuni care privesc privarea de libertate, care pot da naștere la extrădare” [224]. Sancțiunile penale puteau fi „însoțite de alte pedepse sau măsuri” [226].

În primul rând, trebuie menționat că decizia Curții s-a bazat pe jurisprudența sa anterioară cu privire la principiul eficacității dreptului comunitar, în general și, în special, pe jurisprudența sa anterioară care impunea statelor membre să aplice sancțiuni eficiente, care să aibă ca scop descurajarea unor fapte antisociale, dar care să fie proporționale, pentru încălcarea măsurilor

care pun în aplicare dreptul comunitar. Sancțiunile respective trebuie, de asemenea, să fie echivalente cu cele prin care statele membre prevăd încălcări comparabile ale dreptului lor național. Această obligație a statelor membre, deja impusă în materie de drept penal, presupune că statele trebuie să-și modifice legislația penală în consecință.

Chiar dacă hotărârea poate avea repercusiuni mai largi, poate nu este surprinzător faptul că decizia Curții a fost legată de domeniul protecției mediului. Nu este necesar să subliniem importanța acordată acum protecției mediului, din cauza dovezilor evidente ale deteriorării acestuia. O astfel de preocupare socială s-a transferat în instituțiile juridice și s-a concretizat în necesitatea asigurării unor mijloace eficiente de prevenire și combatere a poluării, ceea ce, la rândul său, înseamnă adoptarea de sancțiuni. Într-adevăr, măsurile care constituie sancțiuni de fond, indiferent de forma lor precisă, sunt singurele mijloace de impunere a legislației de mediu susceptibile de a fi eficiente [227]. Pentru a ajunge la această concluzie, Curtea a acordat în mod just importanță faptului că sancțiunile penale au fost considerate mijloace necesare pentru a asigura o protecție eficientă a mediului. Astfel, Curtea a subliniat faptul că, în adoptarea deciziei-cadru [224], statele membre au acceptat în mod explicit necesitatea sancțiunilor penale pentru a asigura respectarea normelor de protecție a mediului.

În fața unei astfel de recunoașteri generale, nu putem să nu concluzionăm că sancțiunile penale au devenit un aspect necesar, sau cel puțin instrumental, al politicii de protecție a mediului, și, în consecință, și un aspect al politicii comunitare de mediu. În orice caz, hotărârea confirmă natura largă a competențelor Comunității în ceea ce privește politica de mediu. Aceste competențe acoperă nu numai competența de a defini și de a stabili un standard ridicat de protecție a mediului, care rezultă din dispozițiile Tratatului CE [128] în sine, dar, de asemenea, și competența de a pune în aplicare Tratatul, prin posibilitatea de a solicita adoptarea de sancțiuni penale din partea statelor membre. Curtea a subliniat [224] că, deși decizia-cadru a stabilit care conduite trebuie să fie incriminate prin norme de drept penal, statelor membre le-a rămas în continuare alegerea sancțiunilor penale pe care să le aplice, cu condiția ca sancțiunile să fie eficiente, proporționale și descurajante. Astfel, Curtea a acordat o anumită importanță faptului că armonizarea comunitară a fost limitată la definiția conduitei care poate fi calificată drept cauză de incriminare, dar nu s-a extins la a redacta incriminarea propriu-zisă și nici la stabilirea sancțiunii penale.

Cu toate acestea, hotărârea Curții a generat ceea ce ar putea fi numit drept un eșec democratic la nivel comunitar. Orice măsură ar trebui să fie adoptată de o majoritate calificată a

statelor membre, care acționează prin guvernele alese în mod democratic, responsabile în fața parlamentelor lor naționale și cu acordul Parlamentului European, de asemenea ales democratic. Mediul este un exemplu bun pentru a implementa acțiuni eficiente, care sunt adesea posibile numai la nivelul UE, deoarece amenințările la adresa mediului nu respectă frontierele naționale. Și la nivel global, amenințări precum schimbările climatice, care riscă să devină o criză cu adevărat globală, nu pot fi abordate decât cu acțiuni concertate din partea actorilor globali, cum ar fi UE.

Cu toate acestea, unii autori [228] au încercat să teoretizeze binomul national-global în ceea ce privește rolul CJUE în stabilirea unor precedente. De exemplu, Turner susține că „însăși modul cum normele actuale sunt concepute predisune în mod fundamental la degradarea mediului și face parte dintr-o arhitectură juridică globală disfuncțională, care nu poate atinge sustenabilitatea mediului” [229]. În argumentarea sa, Turner identifică o caracteristică cheie a arhitecturii juridice globale: centralitatea formelor de organizare corporatiste și interesele acestora. El indică [229] explicit structura juridică și evoluția istorică a întreprinderilor, argumentând că, chiar și în timpul constituirii lor formative, anumite caracteristici au fost implementate în designul lor, care ar avea, în cele din urmă, un impact major asupra mediului în epoca modernă. Turner concluzionează [229] că personalitatea juridică separată, răspunderea limitată, separarea între proprietatea și controlul corporațiilor și atribuțiile directorilor companiilor de a urmări interesele întreprinderii în calitate de entitate profitabilă sunt motive juridice structurale principale pentru care răspunsurile juridice de mediu nu reușesc să fie explicite în ceea ce privește îndeplinirea obiectivelor de responsabilitate importante pentru modurile de degradare a mediului. Mai mult, componentele structurale ale formei de organizare corporatiste sunt, în prezent, globalizate. Anticipând argumentul precum că există noi forme de „corporații cu orientare ecologică” [230], Turner contraargumentează că „și într-o corporație care are anumite standarde de mediu, aceasta este concepută pentru crearea de profit și, prin urmare, aceste standarde interferează cu protecția mediului” [229].

Sinden [19] subliniază că în fața întregii ecologizări corporative, este ușor să se piardă din vedere vastul dezechilibru al puterii care constituie, încă, fundalul dezbaterii politice privind schimbările climatice. Din ce în ce mai mult, situațiile de corporații care devin verzi sunt transformate într-o relatare culturală ca o formă fără fond, în care fondul este acțiunea. Spre exemplu, recente concesiuni ale multora dintre corporațiile din industria combustibililor fosili în ceea ce privește încălzirea globală nu înseamnă că corporațiile au început să reprezinte interesele publicului larg. Corporațiile sunt încă structurate, prin modul cum sunt concepute juridic, pentru a

pune pe primul loc profiturile pe termen scurt ale acționarilor lor, sacrificând mediul. Chiar dacă își abandonează poziția de opoziție la deciziile de mediu și devin cooperante, recunoscând existența schimbărilor climatice și necesitatea reglementării pentru a le reduce, corporațiile își vor menține scopul principal și datoria de a proteja valoarea acțiunilor pe termen scurt și afacerile pe care le desfășoară [231].

Este clar de ce corporațiile au exercitat și continuă să exercite o influență considerabilă atât asupra statelor în sine, cât și asupra arhitecturii juridice specializate (inclusiv instituțiile internaționale cheie) înființate de state pentru a răspunde provocărilor rezultate din schimbările climatice. Într-adevăr, corporațiile domină întreaga ordine globală, acest fapt fiind acceptat pe scară largă de teoreticienii globalizării [232], ca fenomen definitoriu al epocii globale. Corporațiile transnaționale (TNC) exercită o putere aproape inimaginabilă, susținute fiind de instituții economice puternice, cum ar fi Fondul Monetar Internațional (FMI), Organizația Mondială a Comerțului (OMC) și Banca Europeană (BCE). Gardienii ordinii globale neoliberale - pe care mulți îi văd ca fiind gardienii unei elite economice globale - promovează o ideologie cu aspecte sociale și de mediu demonstrative. Gill a susținut, de exemplu, că modificarea la nivel mondial a constituțiilor vechi și formarea altora noi, sub influența FMI, a Băncii Mondiale și a altor agenții instituționale ale neoliberalismului, echivalează cu construirea unei constituții *de facto* pentru capitalul global, „care funcționează într-o serie de contexte: internațional, regional și național” [233].

Woods afirmă că puterea afacerilor globale este angajată într-o meta-luptă cu statele națiuni - o realitate în lumina căreia „globalizarea trebuie decodificată”-, ca „o transformare epocală înfiorătoare, postrevoluționară a sistemului național și internațional dominat de stat, care guvernează echilibrul și regulile puterii” [234]. Analiza acestei lupte este mult mai complexă, prin forme de complicitate politică, prin indispensabilitatea puterii statului în condițiile acumulării capitalului și prin faptul că statul însuși este cel care a oferit „condițiile care permit capitalului global capacitatea de-a supraviețui și a naviga prin lume” [234]. În acest sens, devine relativ evident că globalizarea contemporană este, în cuvintele lui Woods, „una dintre cele mai importante schimbări înregistrate în istoria puterii” [234], care nu va ceda în fața unor presiuni internaționale de salvare a mediului.

Această putere se exercită în (și este facilitată de) condiții structurale mai largi, în care, după cum a susținut Woods, puterea economică s-a desprins de coerciția directă - ceea ce înseamnă

că „hegemonia economică a capitalului se poate extinde mult dincolo de limitele dominației politice directe” [234]. De fapt, susține Woods, „capitalismul este distinct între toate formele sociale tocmai prin capacitatea sa de a-și afirma dominația prin mijloace pur economice” [234], iar „impulsul capitalului spre o extindere continuă de sine” [234] depinde de această capacitate unică, care se aplică nu numai în relațiile de clasă între capital și muncă, dar și în relațiile dintre statele imperiale și statele subordonate. În ordinea globalizată contemporană, aceste realități creează „o relație foarte complexă între stat și puterea economică” [234].

Prin urmare, a lăsa la latitudinea statelor naționale rezolvarea problemelor de mediu este inoportun. În acest sens, organismele internaționale pot influența și schimba traiectoria privind asigurarea unui mediu sănătos, ca drept fundamental al omului, atât în prezent, dar și pentru generațiile viitoare. Din acest punct de vedere, rolul organismelor internaționale este de a se implica în inițiativele juridice privind protecția mediului de viață la nivel global, în contextul schimbărilor climatice generate de dezvoltarea marilor corporații, a căror activitate este bazată pe exploatarea resurselor naturale.

Numeroase astfel de analize, în mod surprinzător, implică o aprofundare a acțiunii ideologiei capitaliste neoliberale asupra strategiilor legale internaționale de abordare a crizei climatice. Teza deranjantă a lui Turner [229] este susținută în mare măsură de astfel de critici privind transmutarea politicii și legii în favoarea puterii corporative globale, susținută și de accentul contemporan pus pe „ecologizarea” creșterii pieței, ca strategie de reducere a emisiilor cu efect asupra schimbărilor climatice. Astfel de strategii, deși sunt importante, cu toate acestea, prezintă riscul că, prin aducerea „valorii serviciilor ecosistemice” și a „capitalului natural” în calculele economice și juridice, piața este confirmată, pur și simplu, ca meta-structura care domină toate celelalte structuri, în timp ce neoliberalismul pur și simplu se redistribuie în moduri de „reducționism de mediu” [229].

Abordările bazate pe piață se sustrag de la întrebări mai profunde cu privire la dominanța pieței. De asemenea, răspunsurile tind să fie impuse de corporații. Aceasta este o critică adusă de Adelman [235] la rezultatul demersului Rio + 20, care „nu a reușit să ofere nimic dincolo de un monoculturalism de piață ecologic” [235]. Legăturile profunde dintre capitalism și distrugerea mediului sunt acum bine stabilite, precum și legătura dintre capitalism și schimbările climatice, aceasta însemnând, pur și simplu, că natura devine și mai profund comercializată, un element de marfă global cu valoare de schimb, care trebuie tranzacționat și exploatat. Nimic din toate acestea

nu oferă o mare speranță în ceea ce privește responsabilitatea pentru mediu sau pentru justiția climatică.

Din acest punct de vedere este important să relevăm Recomandările de la Maastricht privind promovarea participării publice eficiente la luarea deciziilor în probleme de mediu [236]. Recomandările abordează problema unei implementări eficiente și semnificative a celui de-al doilea pilon al democrației de mediu, care presupune participarea publicului. Altfel spus, se încurajează interferența publicului în relațiile de piață stabilite de marile corporații, în raport cu exploatarea resurselor de mediu. Recomandările se bazează pe bune practici și se doresc a fi un instrument practic și un ghid util pentru îmbunătățirea implementării dispozițiilor tratatelor internaționale referitoare la problemele de mediu, cum ar fi Convenția privind accesul la informații, participarea publicului la luarea deciziilor și accesul la justiție în probleme de mediu (Convenția Aarhus) [78].

Recomandările oferă abordări inovatoare pentru gestionarea problemelor legate de îmbunătățirea calității participării publice. Acestea abordează implementarea eficientă a deciziilor care privesc mediul și afectează publicul. Recomandările de la Maastricht [236] conțin atât aranjamente ideologice (principii de bună practică), cât și aranjamente practice (instrumente și tehnici participative) pentru participarea publicului la evaluările de mediu. Ele cuprind corelarea Convenției de la Aarhus [78] cu alte tratate internaționale și recomandări orientative în cauzele legate de jurisprudența problemelor de mediu. Cu toate acestea, în sensul acestui capitol, accentul se va pune pe instrumentele și tehnicile participative, subliniind Recomandările de la Maastricht ca parte a unui set de orientări globale aplicabile la nivel național în problemele de mediu.

Înainte de a apela la instrumentele și tehnicile participative specifice de participare a publicului, este util să prezentăm cadrul legal în care participă publicul la evaluarea de mediu. Pe lângă cadrele juridice naționale, care prevăd dispozițiile referitoare la participarea publicului la evaluările de mediu, există mai multe tratate internaționale și regionale care se referă la această participare. Printre acestea, un „exemplu global semnificativ de consolidare legală a măsurilor de sporire a participării publice” [236] și, în cuvintele fostului secretar general al ONU, Kofi Annan, „cea mai ambițioasă activitate în democrația de mediu întreprinsă în cadrul Națiunilor Unite”, este Convenția de la Aarhus. Convenția de la Aarhus [78] prezintă și include în mod clar, trei piloni interrelaționali ai drepturilor procedurale de mediu: accesul la informații despre mediu (dreptul la

informație), participarea la procesele de luare a deciziilor (dreptul la participare) și accesul la instanțe (dreptul la un proces echitabil).

Convenția de la Aarhus [78] este plasată în contextul unei discuții privind participarea publicului la procedura de evaluare a mediului, cu argumente care susțin că dreptul de participare se extinde dincolo de respectarea formală a cerințelor procedurale, dar înseamnă și realizarea semnificativă a dreptului de exprima o opinie și dreptul de a influența deciziile. Interacțiunea dintre cadrele juridice naționale și convenție este dublă. Implementarea eficientă a dispozițiilor acesteia depinde nu numai de un nivel ridicat de conștientizare a Convenției, ci și de instrumentele naționale care sunt adoptate pentru a o adopta. Până în prezent, Convenția de la Aarhus are 47 de membri (inclusiv Uniunea Europeană (UE), reprezentate de statele membre ale Comisiei Economice pentru Europa (UNECE), cu unele absențe notabile, și anume Federația Rusă și Turcia [237]. Convenția este deschisă aderării pentru statele din afara regiunii UNECE. Deși niciun stat din afara acestei regiuni nu a aderat încă la Convenție, legislația de mediu din multe țări de pe glob a fost inspirată pe larg de această Convenție (de exemplu, în Nigeria, Brazilia, și Mauritius, pentru a menționa doar câteva; a se vedea, de asemenea, Strategia de participare publică a Organizației Statelor Americane [238]).

Ocazional, legile și practicile de participare publică în țările care nu sunt părți la Convenția de la Aarhus s-ar putea alinia și chiar ar depăși cele mai bune practici impuse de Convenția de la Aarhus. În alte cazuri, acestea însă lipsesc. De exemplu, Legea națională de mediu a Africii de Sud (1998) [239] enumeră principii specifice participării publice care sunt „comparabile cu cele mai bune practici din Țările membre OCDE [Organizația pentru Dezvoltare Economică] și cu Convenția de la Aarhus” [240]. Ele au „multe caracteristici în comun cu principiile de gestionare a mediului acceptate la nivel internațional, care pot fi evidențiate când se compară aceste principii cu principiile de la Rio” [241]. În plus, în 2010, Recomandările de la Bali ale Programului Națiunilor Unite pentru Mediu (UNEP) [242] au fost adoptate cu scopul de a oferi o „orientare generală statelor, în primul rând țărilor în curs de dezvoltare, pentru promovarea implementării efective a angajamentelor lor la principiul 10 al Declarației de la Rio din 1992 privind mediul și dezvoltarea în cadrul legislației și proceselor lor naționale” [91].

Obiectivul Recomandărilor de la Maastricht, conceput în noiembrie 2015, este de a îmbunătăți punerea în aplicare a dispozițiilor Convenției de la Aarhus privind participarea publicului la luarea deciziilor, oferind idei pentru abordări mai inovatoare în practică [243].

Recomandările de la Maastricht [236] vizează atât aranjamentele ideologice/teoretice, cât și aranjamentele practice pentru public, orientând participarea spre procedura de evaluare a mediului. Aranjamentele ideologice ale Recomandărilor ar putea reprezenta principii de bune practici ale participării publicului (de exemplu, neutralitatea persoanelor sau organismelor cărora le este delegată organizarea participării publice, datoria autorităților publice de a se consulta cu specialiștii în științe sociale etc.). Multe dintre aceste aranjamente corespund și ar putea fi derivate din principiile stabilite de organizațiile profesionale, precum Asociația Internațională pentru Participarea Publică și Asociația Internațională pentru Evaluarea Impactului, enumerate în Ghidul de punere în aplicare a Convenției de la Aarhus [244].

Deși aceste principii au o importanță incontestabilă, ele se concentrează asupra tehnicilor participative (de exemplu, discuții și seminarii publice informale, consultări bilaterale, procese de grup, conferințe de consens, mese rotunde, dialoguri ale părților interesate, participarea cetățenilor și luarea deciziilor multiopționale, etc). Dacă aderarea statelor de pe alte continente la Convenția de la Aarhus [78] va deveni o realitate politică rămâne de văzut. Cu toate acestea, chiar dacă se încheie o convenție separată (globală) sau mai multe convenții regionale pe probleme de mediu - contrapartide la Convenția de la Aarhus - este aproape sigur că sistemul Convenției de la Aarhus [78] (și Recomandările de la Bali [242]) ar forma cadrul principal în jurul căruia un astfel de tratat va fi construit. Însă, în etapa actuală, împreună cu Recomandările de la Bali, Recomandările de la Maastricht [236] fac parte dintr-un set de orientări globale aplicabile în toate țările din întreaga lume.

În ciuda realizărilor Convenției de la Aarhus, există și multe critici potrivit cărora „Convenția de la Aarhus încearcă să atenueze dominanța intereselor economice prin implicarea ONG-urilor, dar nu face prea mult pentru a încuraja o implicare mai generală a publicului” [245]. În mod eficient, „Convenția Aarhus oferă un cadru util pentru participarea publicului pe linia modelului liberal-democratic” [245]. La rândul lor, unele dintre tehnicile participative oferite de Recomandările de la Maastricht [236] nu se încadrează în cadrul actual stabilit prin articolele 6 și 7 din Convenție. De exemplu, „tipul de participare descris prin articolul 6 al Convenției se încadrează la un nivel particular pe scara de participare 1 – mai mult decât o consultare, dar mai puțin decât o codecizie” [246].

Tehnicile participative oferite de Recomandările de la Maastricht [236] creează oportunitatea unui dialog direct între public, organismele publice (agenții) și sectorul privat, în

spiritul democrației participative sau deliberative [247]. Conform unor autori, tehnicile participative necesită mecanisme mai extinse decât consultarea tradițională și „implică atât participarea, cât și crearea de mecanisme pentru dialog informat” [91].

Tehnicile participative indirecte sunt tehnici care nu sunt instrumente participative propriu-zise, ci, mai degrabă, mecanisme care pot declanșa aplicarea tehnicilor participative directe. Tehnicile participative directe pot fi aplicate direct pentru a facilita și organiza participarea publicului. Tehnicile participative pot fi aplicate simultan în ambele tipuri de participare (directă sau indirectă). De exemplu, utilizarea instrumentelor și tehnicilor care sunt proporționale cu complexitatea și impactul potențial (tehnica participativă corectivă) implică faptul că „pentru activitățile supuse Convenției, cu potențial ridicat de mediu sau care afectează un număr mare de oameni, se recomandă folosirea unor proceduri mai elaborate, care pot asigura o participare eficientă a publicului” [237]. Pentru activitățile cu efecte mai puțin semnificative asupra mediului, ar fi suficient să se ofere acces la informații relevante și posibilitatea de a trimite comentarii scrise. De exemplu, unele Statele membre ale UE (precum Austria, Danemarca, Suedia, Italia, Grecia și Olanda) au adoptat proceduri de mediu „simplificate” pentru proiecte cu efecte limitate asupra mediului și proceduri „cu drepturi depline”, pentru cazuri mai complexe [240].

Tehnica participativă directă - puterea de codecizie (sub forma unor referendumuri la nivel național, regional sau local, după caz) - este, poate, cea mai complexă sugestie a Recomandărilor de la Maastricht. Există, totuși, unele forme mai moderate, de exemplu, prin „a permite membrilor societății în cauză să participe la procesul de generare a setului de opțiuni care vor fi luate în considerare în procesul de luare a deciziilor și, ulterior, să își exprime preferințele, cu respectarea opțiunilor respective” [248] (în stadiul de „screening” al deciziilor de mediu), sau folosind referendumuri consultative (fără caracter obligatoriu). În acest sens, Elveția oferă un exemplu notabil și relevant de stat care asigură cetățenilor dreptul de a decide anumite chestiuni semnificative pentru mediu, prin referendumuri [137].

Însă, în majoritatea țărilor cu un sistem politic bazat pe o democrație reprezentativă, ideea de a acorda cetățenilor dreptul de a vota asupra problemelor de mediu ar putea fi o problemă dificilă de pus în practică. În Letonia, de exemplu, proiectul pentru „Legea referendumului în municipalitățile locale” [249] a fost discutat ani la rând. Cu toate acestea, propunerea mai ambițioasă privind acordarea unui drept la referendum pentru proiectele inițiate pe terenuri municipale și modificările acestora a fost eliminată prina amendamentele aduse acestei legi. Totuși,

alegerea formei de codecizie depinde, în mare măsură, de alegerea instrumentelor și tehnicilor care sunt proporționale cu complexitatea și impactul potențial al unui proiect. Ocazional, s-ar putea să fie suficient să se implice acea parte a publicului (inclusiv ONG-uri și / sau alți membri ai publicului) cu expertiză relevantă în organele consultative pentru procedura de luare a deciziilor (prin comisii specializate pentru evaluarea mediului - comisii EIA). O tehnică participativă de implicare a publicului, asemănătoare cu așa-numitele comitete naționale de calitate, este folosită, de exemplu, prin crearea de agenții independente, cum ar fi Comisia olandeză de evaluare a mediului sau comitetele interne din Franța, Italia și Grecia) [248]. Cu toate acestea, această practică nu este în conformitate cu Recomandările de la Maastricht [236].

În continuare, ne vom referi la implicațiile Recomandărilor de la Maastricht asupra regimurilor juridice naționale ale statelor membre UE. Nu este posibil să se creeze un consens asupra unei abordări unice pentru participarea publicului din toate statele membre, în toate contextele. Chiar și la nivel de stat membru al UE, contextele în care operează drepturile procedurale ale Convenției de la Aarhus [78] și ale legislației supranaționale ale UE sunt diverse și reflectă diferențele de tradiții legale și democratice. Referitor la referendumuri, răspunsul la întrebarea despre ce formă ar putea lua acest mecanism în contexte constituționale diferite este lăsat la latitudinea statelor membre. Un punct de plecare evident este evaluarea, reflecția și, după caz, elaborarea, în continuare, a normelor și standardelor existente în legătură cu participarea publicului la evaluările de mediu.

Chiar dacă mai multe principii și elemente de bune practici „pot fi identificate și ar trebui reflectate în procesele participative” [250], Recomandările de la Maastricht nu sunt „nici obligatorii, nici exhaustive” [250]. Este posibil să se dezvolte și să se utilizeze și alte tehnici (de exemplu, rolul activ al publicului în monitorizare, așa cum se vede în „Proiectul Linth 2000” pentru protecția împotriva inundațiilor în Elveția [251]). În acest context, cadrulul juridic național trebuie interpretat pe scară largă, incluzând toate sursele de drept național: dispoziții constituționale, legislative, de reglementare și administrative, precum și jurisprudență și practică administrativă. De asemenea, recomandările de bune practici sunt considerate a fi un element constitutiv al izvoarelor teoriei juridice moderne. În unele cazuri, mediul politic și reglementările naționale inflexibile ar putea îngreuna participarea publicului, atunci când se folosesc abordări noi și interactive și se solicită informații șde mediu sau autorizații fără a exista un suport legislativ clar

(astfel de cazuri au fost raportate în Olanda (bazinul Meuse), Anglia și Țara Galilor (bazinul Ribble)).

Utilizarea recomandărilor de bune practici și necesitatea elaborării dispozițiilor legale în acest sens sunt direct corelate. Statele nu trebuie să se limiteze la simpla transpunere a dispozițiilor procedurale formale în cadrele lor juridice naționale, ci este necesar să ia în considerare cele mai potrivite mecanisme, în conformitate cu recomandările de bune practici. Primii pași spre îndeplinirea agendei de adoptare a Recomandărilor de la Maastricht în cadrele juridice naționale sunt traducerea Recomandărilor în limbile naționale și organizarea de cursuri de instruire pentru funcționari în aplicarea Recomandărilor. În urma acestor demersuri, va fi posibilă introducerea de tehnici participative inovatoare și îmbinarea acestora cu dimensiunile politice (votare și alegeri) și organizaționale ale participării publicului la procesul legislativ. Dispozițiile acestor tehnici trebuie completate și pot fi elaborate prin intermediul constituțiilor (de exemplu, utilizarea referendumurilor) și a dispozițiilor legale. Cu toate acestea, este posibil să fie necesar ca unele dintre aceste tehnici să fie reglementate expres, în timp ce altele (de exemplu, alegerea tipului de referendum) pot fi lăsate ca orientări generale, în funcție de context.

În concluzie, dreptul de a participa la procedura de evaluare a mediului se extinde dincolo de respectarea formală a cerințelor procedurale. Aceasta presupune respectarea a dreptului la opinie și a dreptului de a participa la deciziile referitoare la mediu și care afectează viața oamenilor. Tehnicile participative din Recomandările de la Maastricht [236] oferă oportunitatea unui dialog direct între public, organisme publice (agenții) și sectorul privat, în spiritul democrației deliberative. Acestea se extind dincolo de cadrul dispozițiilor relevante din Convenția de la Aarhus și, ocazional, a constatărilor din literatura de specialitate privind participarea publicului [243]. Cu toate acestea, la nivel național, alegerea celor mai bune tehnici participative se bazează pe luarea deciziilor comune (și nu pe acțiuni unilaterale), având în vedere o gamă largă de particularități geografice, culturale, istorice și instituționale.

2.4. Concluzii pentru Capitolul 2

Acest capitol urmărește să clarifice relația dintre drepturile omului și mediu, așa cum rezultă din jurisprudența celor două instituții supranaționale la nivelul UE (CEDO și CJUE). Au fost analizate principiile cele mai importante pe care ambele instanțe le-au aplicat în jurisprudența

lor privind mediul. Pe de o parte, drepturile omului protejate de CEDO pot fi afectate direct de factori nocivi de mediu, ceea ce poate duce la o încălcare substanțială a acestor drepturi. Pe de altă parte, factorii nocivi de mediu pot conduce la încălcări procedurale ale acestor drepturi. Este important de menționat că aspectele procedurale ale acestor drepturi, în ceea ce privește obiectul prezentei teze, se referă la îndatoririle de informare și comunicare pe care autoritățile naționale le au în caz de daune aduse mediului. În sfârșit, autoritățile naționale pot utiliza, de asemenea, protecția mediului ca un scop legitim pentru a justifica o posibilă interferență în anumite drepturi individuale ale omului.

În ceea ce privește Curtea Europeană a Drepturilor Omului, aceasta a încercat limitarea efectelor prejudiciului asupra mediului, în contextul analizei drepturilor fundamentale ale omului. Pe de altă parte, jurisprudența CJUE a favorizat procedurile de combatere a acestor efecte, prin limitarea dezvoltării, în special în ceea ce privește sustenabilitatea unor proiecte de mediu. Din jurisprudența CJUE se poate deduce că extinderea dezvoltării ar trebui limitată numai atunci când atinge pragul impus de legislația UE privind daunele aduse mediului. În prezent se pare că ne aflăm într-o etapă în care protecția mediului se poate realiza mai eficient prin mijloacele procedurale legate de drepturile omului, decât prin cele legate de protecția mediului. Acest lucru se realizează prin recurgerea la instrumentele juridice de protecție în caz de încălcare a normelor privind drepturile omului, cu scopul de a rezolva problemele ridicate de daunele aduse mediului, ceea ce se poate observa din jurisprudența CEDO și CJUE.

Prin urmare, se observă trei direcții de bază în corelarea drepturilor omului cu dreptul la un mediu sănătos. În primul rând, Curtea Europeană a Drepturilor Omului îndeplinește o sarcină dificilă în încercarea sa de a extinde drepturile prevăzute în Convenție asupra mediului, și chiar dacă deciziile sale nu sunt întotdeauna corelate, sunt totuși imaginative, îndrăznețe și au rezultate în mare măsură satisfăcătoare. În al doilea rând, jurisprudența celeilalte instanțe europene, CJUE, este eficace în mod excepțional și poate unic, în ceea ce privește executarea hotărârilor sale, aspect important pentru că protecția mediului poate fi realizată mai eficient prin acțiuni întreprinse la nivelul UE.

În concluzie, accentul este pus pe protecția mediului în raport cu drepturile omului. Importanța crescândă pentru o mai bună salvagardare a mediului impune aplicarea unei protecții legale superioare, care depășește nivelul național, iar punerea în aplicare a acestor considerente este foarte importantă, în special prin recomandări și ghiduri.

CAPITOLUL III. JURISPRUDENȚA CURȚII DE JUSTIȚIE A UNIUNII EUROPENE PRIVIND DREPTURILE OMULUI LA UN MEDIU SĂNĂTOS

3.1. Dialogul judiciar între Curtea Europeană de Justiție și Curtea Europeană a Drepturilor Omului privind stabilirea regimului juridic al drepturilor omului la un mediu sănătos

Atunci când abordăm problema dialogului judiciar dintre Curtea Europeană a Drepturilor Omului și Curtea de Justiție a Uniunii Europene, este important să determinăm trăsăturile comune dintre cele două jurisdicții. Ambele instanțe sunt jurisdicții supranaționale sau internaționale obligatorii. Crearea lor a vizat controlul judiciar extern asupra statelor membre. Mai mult, ambele instanțe au fost înființate pentru a asigura respectarea legislației tratatelor care le instituie. În același timp, ar trebui să analizăm și diferențele cruciale dintre cele două instituții judiciare [252]. Este importantă redarea evoluției interrelației dintre instanțele de la Strasbourg și Luxemburg, înainte și după intrarea în vigoare a Tratatului de la Lisabona [253].

Astfel, este util să reamintim că cele două instanțe au fost învestite, la început, cu misiuni distincte: Curtea de la Strasbourg a fost creată pentru a garanta respectarea drepturilor consacrate în Convenția Europeană a Drepturilor Omului, adică „să asigure respectarea angajamentelor asumate de Înaltele Părți Contractante la Convenție și protocoalele acesteia” [5], așa cum este prevăzut de articolul 19 din Convenție. În temeiul articolului 32 al Convenției, „competența Curții se va extinde la toate problemele referitoare la interpretarea și aplicarea Convenției și a protocoalelor sale” [5]. Curtea din Luxemburg nu este și nu a fost niciodată o instanță pentru drepturile omului. Sarcina sa este de a asigura, în conformitate cu articolul 19, alineatul (1) din TUE [128], că *lex terrae* este respectată în interpretarea și aplicarea tratatelor comunitare. O diferență crucială între cele două instanțe constă în relația respectivelor instanțe cu statele membre, care se reflectă în natura misiunii lor judiciare. În special, Curtea de la Strasbourg, în conformitate cu articolul 53 din Convenție [5], urmărește să stabilească un nivel minim de protecție a drepturilor omului în toate statele membre. Convenția nu aspiră la armonizarea diferitelor sisteme de protecție a drepturilor fundamentale dezvoltate la nivel național, ci la asigurarea unei baze comune la care legislațiile naționale să se raporteze.

Hotărârile pronunțate de Curtea de la Strasbourg impun statelor pârâte o obligație legală de a adopta măsuri individuale sau generale pentru a asigura încălcarea drepturilor care le este

imputată. Supravegherea statelor membre în ceea ce privește respectarea obligațiilor care decurg din Convenție are caracter subsidiar. Acest lucru se reflectă în mod special în principiul epuizării căilor de atac interne, care este o condiție necesară pentru depunerea unei cereri la CEDO. Acest principiu presupune că nu poate fi sesizată Curtea de la Strasbourg înainte de utilizarea de către solicitant a tuturor căilor de atac la nivel național, inclusiv a instanțelor constituționale, după caz, care trebuie să fi examinat problemele de drepturile omului ridicate în discuție și în fața CEDO.

UE a fost înființată ca o entitate economică și, ca atare, a oferit persoanelor fizice și întreprinderilor drepturi economice, fără a prevedea un regim explicit și complet de protecție a drepturilor omului. Astfel, pentru CJUE, protecția drepturilor fundamentale în dreptul UE a fost întotdeauna privită cu referire la atingerea obiectivelor tratatelor UE. Spre deosebire de Curtea de la Strasbourg, Curtea de la Luxemburg este interpretul final al unui corp de drept separat, care este guvernat de principiul atribuirii de competențe. Dreptul Uniunii Europene are prioritate în dreptul intern al statelor membre și se bucură de efect direct. Astfel, Curtea de la Luxemburg joacă rolul unei instanțe supreme generale a Uniunii Europene, a cărei sarcină principală este procedura de pronunțare a unei hotărâri preliminare, care să garanteze primatul dreptului UE în fața dreptului național. Justiția UE nu este menită să asigure o protecție minimă a drepturilor fundamentale în Europa, ci o uniformitate a dreptului UE, bazată pe principiul egalității statelor membre. De aici, importanța principiului promovării recunoașterii reciproce în dreptul UE, pe baza valorilor comune din statele membre.

Cu alte cuvinte, Curtea din Luxemburg asigură condiții de concurență echitabile între toate statele membre. Exemple recente de jurisprudență a CJUE, inclusiv cauza Melloni [254], demonstrează că protecția drepturilor fundamentale este urmărită numai în măsura în care nu subminează unitatea și eficacitatea dreptului UE [255]. Cu toate acestea, o caracteristică inerentă a drepturilor omului este capacitatea sa de a trece frontierele și de a influența sistemele juridice ale statelor membre, dar și pe cele transnaționale, prin stabilirea principiilor și standardelor de interpretare a dreptului internațional, comune mai multor state pe baza valorilor lor comune.

Caracterul separat al regimului juridic de drepturile omului instituit de CEDO și cel al UE, într-o primă fază, derivă, așa cum s-a menționat deja, în mod esențial, din conținutul tratatelor care le-au instituit, însă procesul s-a dovedit a fi reversibil. Acest lucru s-a datorat, în principal, permeabilității treptate a dreptului comunitar către principiile drepturilor fundamentale ale omului, precum și apartenența dublă a statelor membre ale Comunității Europene la sistemul CEDO. Două

reperे au marcat dialogul judiciar dintre instanțele de la Strasbourg și Luxemburg: prima dintre ele fiind intrarea în vigoare a Tratatului de la Lisabona din decembrie 2009 [253], prin care Carta drepturilor fundamentale [131] devenea obligatorie pentru Uniunea Europeană. Al doilea este prezentarea avizului nr. 2/13, în decembrie 2014, de către CJUE [256], care a susținut că aderarea UE la CEDO pe baza proiectului de acord negociat de Consiliul Europei și UE ar fi incompatibilă cu art. 6 (2) și Protocolul nr. 8 din TUE.

Cele 6 principii generale ale dreptului UE reflectă tradițiile legale ale statelor membre, prin urmare între cele două sisteme juridice internaționale a existat o „fertilizare reciprocă” [252]. Referindu-se la drepturile fundamentale ale omului prin jurisprudența sa, CJUE a stabilit o punte între ordinea juridică comunitară, pe de o parte, sistemele constituționale naționale deja existente și tratatele internaționale ratificate de statele sale membre, în special CEDO, pe de altă parte [252].

Baza protecției drepturilor omului în UE rezidă în principiile generale ale dreptului CE, mai degrabă decât în dreptul național sau internațional, dar aceste principii au ajutat CJUE în afirmarea propriei sale autonomii instituționale în fața instanțelor naționale și în consolidarea supremației normative a dreptului comunitar. În cauza din 1970 al Internationale Handelsgesellschaft [257], CJUE a proclamat că drepturile fundamentale, ca principii generale ale dreptului comunitar, sunt „inspirate de tradițiile constituționale comune statelor membre” [257], subliniind simultan că protecția lor „trebuie asigurată în cadrul structurii și obiectivelor Comunității” [257]. În 1974, în cauza Nold [258], Curtea a adăugat că, în afară de tradițiile constituționale naționale, drepturile fundamentale ale Comunității s-ar putea baza pe acordurile internaționale la care statele membre sunt părți. În anul următor, în cauza Rutili [259], Curtea de la Luxemburg s-a referit în mod explicit la CEDO.

CEDO a făcut, pentru prima dată, o trimitere explicită la jurisprudența CJCE în celebrul caz Marckx c. Belgiei, în 1979 [260]. Prima citare de către CJUE a jurisprudenței CEDO a venit în 1996 (P v S and Cornwall County Council [261]). În anii premergători intrării în vigoare a Tratatului de la Lisabona [253], referințele la jurisprudența CEDO au devenit o rutină. În acest fel, în epoca premergătoare adoptării Cartei europene, conștientizarea de către CJUE a dezvoltării jurisprudenței drepturilor omului de către CEDO i-a permis primei instanțe să recunoască o serie de drepturi fundamentale ca principii generale ale dreptului UE. Printre exemple se numără dreptul la protecția demnității umane și a integrității personale, dreptul la libertatea de exprimare, a egalității în fața legii, principiile procedurilor administrative contradictorii [262].

În ciuda acestor evoluții, recunoscând drepturile fundamentale de la caz la caz, CJUE nu a reușit, totuși, să dezvolte un sistem complet de protecție a drepturilor fundamentale, care să acopere toate domeniile dreptului comunitar și, ulterior, acțiunile UE. În plus, din cauza lipsei de referințe specifice la drepturile fundamentale din legislația UE, cetățenii UE au apelat în continuare la sistemul de protecție oferit de CEDO. De cealaltă parte, CEDO s-a referit mai rar la jurisprudența CJUE, ceea ce nu a fost total neașteptat. De fapt, citarea de către CEDO a hotărârilor CJUE nu a rezultat dintr-o necesitate de legitimare a propriei sale jurisprudențe în raport cu statele contractante. În cazul CEDO, mai degrabă s-a dovedit că există un consens la nivel european care ar putea justifica fie o inversare a jurisprudenței, fie o interpretare evolutivă a unui drept garantat de Convenție. Numai în cazuri foarte specifice, Curtea Europeană a Drepturilor Omului a fost invitată să se pronunțe indirect asupra compatibilității dreptului UE cu Convenția sau asupra situațiilor care intră în domeniul de aplicare a legislației UE. În aceste cazuri, citarea jurisprudenței CJUE a fost transformată într-o alegere impusă, întrucât obiectivul CEDO era de a demonstra aprobarea sau deferirea față de CJUE în cazul judecării cauzelor care implică aplicarea legislației UE.

Interrelația continuă între jurisprudența de la Strasbourg și cea de la Luxemburg, precum și impunerea treptată a Uniunii Europene în domeniile libertății și bunăstării individuale, a determinat CEDO să-și clarifice poziția față de standardul de protecție a drepturilor fundamentale oferit de dreptul UE. În hotărârea din cauza *Bosphorus* [263], Marea Cameră a CEDO a abordat problema responsabilității statelor membre în contextul măsurilor luate de acestea pentru a respecta obligațiile legale față de organizațiile internaționale, față de care au transferat parte din puterile lor suverane, în scopul intergrării comunitare. Curtea de la Strasbourg a formulat prezumția că un stat nu și-a îndeplinit atribuțiile în temeiul CEDO, în ce privește îndeplinirea obligațiilor legale care decurg din calitatea de membru al unei organizații internaționale, dacă sunt întrunite două condiții. În primul rând, prezumția se aplică numai dacă statul nu are nicio marjă de apreciere cu privire la modul de implementare a acestor obligații. În al doilea rând, organizația internațională relevantă trebuie să protejeze drepturile fundamentale într-o manieră care este echivalentă cu standardele CEDO. Aceasta este celebra prezumție de „protecție echivalentă” oferită de hotărârea din cauza *Bosfor*.

Este important de menționat că protecția echivalentă nu înseamnă protecție identică, ci protecție comparabilă. În plus, protecția trebuie să fie echivalentă, atât în ceea ce privește garanțiile

drepturilor fundamentale substanțiale, cât și în mecanismul de supraveghere a exercitării drepturilor fundamentale. Curtea a subliniat că, în cazurile în care protecția drepturilor fundamentale este vădit deficitară, prezumția poate fi reținută. Este important de reținut, în ceea ce privește cauza Bosfor, că CEDO a stabilit [263, 264] că prezumția se aplică statelor membre UE. Curtea a acordat o importanță considerabilă Cartei europene, care nu devenise încă obligatorie, precum și jurisprudenței CJUE, care includea referințe ample la jurisprudența CEDO.

În ceea ce privește aspectul procedural al prezumției de „protecție echivalentă”, cauza Michaud [265] aduce o contribuție esențială la doctrina formulată prin decizia din cauza Bosfor. CEDO a apreciat că prezumția de protecție echivalentă nu se aplică atunci când „potențialul maxim al mecanismelor internaționale relevante pentru supravegherea drepturilor fundamentale nu a fost implementat” [263]. În general, odată cu hotărârea din cauza Bosfor, CEDO și-a manifestat intenția de a evita conflictele cu instanța din Luxemburg. Forța juridică obligatorie a Cartei europene a declanșat o interacțiune suplimentară între CJUE și CEDO, iar relația dintre cele două instanțe a dobândit un nou dinamism în ceea ce privește dependența și dialogul judiciar reciproc. Pe de o parte, Carta a specificat și formalizat, de asemenea, interfața dintre cele două sisteme (al UE și al CEDO), proces care poate fi identificat în Preambulul Actului Unic European (1987) [171] și în Tratatul de la Amsterdam (1997) [172, 266]. Acest lucru nu este surprinzător, deoarece intrarea în vigoare a Cartei a implicat adăugarea unui nou instrument la sistemul de protecție a drepturilor fundamentale la nivel european.

Prin urmare, s-a resimțit o necesitate crescută de sistematizare a clauzelor concurente de protecție a drepturilor omului care provin din diferite surse de drept internațional și de la diverse niveluri de reglementare. Întrucât Uniunea și-a creat propriul sistem de drepturi fundamentale și întrucât cele mai multe dintre ele corespund drepturilor garantate și de CEDO, a fost necesară clarificarea oficială a termenilor de interacțiune dintre regimul de la Strasbourg și cel de la Luxemburg. Astfel, articolul 52 alineatul (3) din Cartă [131] constituie puntea interpretativă a celor două regimuri. Carta afirmă că, fără a aduce atingere unei protecții mai extinse de către unul sau altul dintre forurile internaționale, sensul și domeniul de aplicare al drepturilor omului vor fi aceleași cu cele prevăzute de CEDO.

În plus, interpretările oficiale ale Cartei oferă o listă a articolelor care au aceeași semnificație cu articolele corespunzătoare ale CEDO, dar în cazul cărora domeniul de aplicare este mai larg. Articolul 53 consolidează puntea interpretativă dintre cele două sisteme, prin faptul că

nicio dispoziție din Cartă nu va fi interpretată ca „restricționând sau afectând negativ drepturile recunoscute ale omului” [131], printre altele, prin „acorduri internaționale la care Uniunea sau toate statele membre sunt părți, inclusiv Convenția Europeană pentru Protecția Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale” [267].

Pe de altă parte, ca urmare a Tratatului de la Lisabona [253], în jurisprudența CJUE poate fi identificată o tendință a Curții de a utiliza Carta ca principal punct de referință. Această tendință a fost clar explicitată în 2010, în cauza DEB Deutsche Energiehandels und Beratungsgesellschaft mbH c. Germaniei [268, 269], o cauză privind accesul la asistență juridică, înaintat Curții de o instanță germană cu referire la principiul general al protecției judiciare efective, dar soluționat de Curte cu referire la articolul 47 din Cartă. În aceeași ordine de idei, în cauza Samba Diouf [270, 271], o cauză care viza dreptul de protecție judiciară efectivă în cadrul procedurilor de azil, Curtea nu a făcut nicio referire la CEDO sau la jurisprudența CEDO. În cauza Akzo Nobel [272, 273], chiar dacă avizul de admisibilitate a cererii face referiri ample la jurisprudența relevantă a CEDO privind privilegiul profesional juridic acordat avocaților, hotărârea Curții nu a luat în considerare în mod expres jurisprudența CEDO și nici măcar nu a menționat articolul 52 (3) din Cartă.

Din partea sa, CEDO a început să se refere mai des la jurisprudența CJUE atunci când Carta a devenit obligatorie. Acest lucru nu este surprinzător, dacă privim retrospectiv la motivele inițiale care au determinat fiecare Curte să interacționeze cu jurisprudența celeilalte. Pentru CJUE, este o chestiune de legitimare a statutului său și a autonomiei dreptului UE față de jurisdicțiile naționale. Pentru CEDO, referirea la dreptul UE a oferit o bază pentru a demonstra consensul contemporan asupra drepturilor omului și pentru a moderniza interpretarea convenției. Prin urmare, odată cu intrarea în vigoare a Cartei, legislația UE a devenit relevantă pentru CEDO, deoarece, așa cum este adesea subliniat în jurisprudența din ultimii ani, Convenția Europeană a Drepturilor Omului „este un instrument viu, care trebuie interpretat în condițiile actuale” [274].

Curtea de la Luxemburg a decis că proiectul de acord privind aderarea UE la CEDO nu era compatibil cu tratatele UE. CJUE a dat un aviz clar defavorabil, obiectând la aproape toate aspectele proiectului de acord de aderare. Reacția CEDO la Avizul nr. 2/13 a reflectat tendința pe care mulți specialiști de drept internațional le-au plasat în perspectiva că UE va adera la Convenție într-un viitor nu prea îndepărtat. Sentimentul a fost împărtășit pe scară largă de numeroși reprezentanți ai doctrinei juridice, care au elaborat analize despre subiect în săptămânile și lunile

care au urmat transmiterii avizului, unii dintre ei caracterizând avizul în termeni cum ar fi „excesiv”, „dezastru de neimaginat”, „o atitudine intransigentă” etc. [83].

Avizul nr. 2/13 [256] formulează o poziție clară asupra problemei protecției efective a drepturilor fundamentale în UE, corelat cu principiul autonomiei dreptului UE, afirmând că protecția efectivă poate fi acceptabilă numai în contextul autonomiei dreptului UE. CJUE a afirmat că „autonomia de care se bucură legislația UE impune ca interpretarea acestor drepturi fundamentale să fie asigurată în cadrul structurii și obiectivelor UE” [256]. Putem urmări aici o legătură clară cu celebra hotărâre în cauza Kadi I [275], în care CJUE a descris Tratatul CE drept „un sistem juridic autonom, care nu trebuie prejudiciat de un acord internațional” [276]. O importanță specială este acordată, în aviz [256], obligației de încredere reciprocă dintre statele membre. Acest principiu necesită, în special în ceea ce privește Spațiul de Libertate, Securitate și Justiție (AFSJ), ca statele membre să respecte legislația UE și în special drepturile fundamentale ale UE, cu excepția circumstanțelor excepționale.

CJUE statuează principiul constituționalității încrederii reciproce, referindu-se la acesta ca fiind de importanță fundamentală în dreptul UE. Ceea ce este interesant de subliniat este faptul că avizul, prin argumentul privind încrederea reciprocă, dezvăluie o tensiune latentă între Luxemburg și Strasbourg privind problema protecției drepturilor fundamentale în AFSJ și, în special, în cazurile care se referă la Regulamentul de la Dublin [277]. De fapt, cazurile privind solicitanții de azil și mandatul european de arestare conduc la situații care diferențiază cele două instanțe, atunci când sunt solicitate să emită decizii asupra drepturilor fundamentale ale solicitanților de azil. CJUE trebuie să echilibreze, pe de o parte, un sistem bazat pe încredere reciprocă și recunoaștere reciprocă, și pe de altă parte, preocupările privind drepturile fundamentale ale omului. În schimb, așa cum s-a subliniat deja, obiectivul unic al CEDO este de a garanta un standard minim de protecție a drepturilor fundamentale. În acest sens, este de remarcat faptul că, înainte de aviz, CJUE a considerat că transferul solicitanților de azil către statul membru responsabil în cadrul Regulamentului de la Dublin [277] se bazează pe prezumția de încredere reciprocă. Cu toate acestea, hotărârile din cauza MSS [278] și cauza Tarakhel [279] ale CEDO privind mecanismul Dublin au redus importanța încrederii reciproce în sistemul CJUE.

Potrivit hotărârii din cauzele MSS [278] și Tarakhel [279], la transferul unui solicitant de azil într-un stat membru, statul membru din care pleacă solicitantul ar putea încălca articolul 3 din Convenție, dacă știe sau ar trebui să știe că defectele sistemice în procedura de azil și condițiile de

primire prezintă riscul ca individul să fie supus la tratament inuman sau degradant. În cauza Tarakhel [279], CEDO a decis că, atunci când este stabilit riscul unui tratament inuman sau degradant, statul trebuie să efectueze o examinare completă și individualizată, indiferent de sursa riscului. În consecință, în cauza Tarakhel [279], Curtea de la Strasbourg a decis că prezumția de conformitate este răsturnată și în cazul în care condițiile minime de cazare pentru familiile cu copii nu sunt îndeplinite în statul de transfer.

Astfel, contrar standardului CJUE, Curtea de la Strasbourg solicită o analiză de la caz la caz a existenței unui risc real de a încălca drepturile omului. În aviz, CJUE consideră că cerința unei analize de la caz la caz a riscurilor, în ciuda principiului încrederii reciproce, este „susceptibilă de a afecta echilibrul de bază al UE și de a submina autonomia dreptului UE” [279]. S-a susținut că obiecția bazată pe afectarea principiului încrederii reciproce formulată în Avizul 2/13 ar putea fi considerată o reacție împotriva cauzelor MSS [278] și Tarakhel [279]. În orice caz, avizul CJUE arată clar că aderarea UE la Convenție nu ar putea afecta autonomia și eficacitatea dreptului UE. După avizul nr. 2/13 și după apariția inevitabilă a fisurilor din relația celor două instanțe, a apărut o întrebare cheie: CEDO va continua să aplice doctrina din cauza Bosfor în deciziile pe care le pronunță cu privire la statele membre UE?

După cum au argumentat Lize Glass și Jasper Krommendijk [280], au devenit posibile trei scenarii de bază: 1. Curtea de la Strasbourg va continua să pună în aplicare hotărârea din cauza Bosfor ca și cum nu ar fi existat avizul nr. 2/13; 2. CEDO va decide să abandoneze doctrina expusă în cauza Bosfor sau 3. ar putea exista o soluție intermediară, conform căreia CEDO va continua să aplice doctrina Bosfor, dar într-o manieră mai riguroasă. Mult așteptata hotărâre din cauza Avotiņš c. Letoniei [281] a fost pronunțată de Marea Cameră a Curții de la Strasbourg la 26 mai 2016. Curtea a confirmat prezumția din cauza Bosfor cu privire la o protecție echivalentă. Este important să subliniem că cele două instanțe continuă să mențină deschise canalele de comunicare și interacțiunea la reuniunile bilaterale organizate la Luxemburg și la Strasbourg, chiar după Avizul nr. 2/13 [256].

Aceste întâlniri între judecătorii Curții Europene a Drepturilor Omului și Curtea de Justiție a UE oferă posibilitatea judecătorilor de a dezbate situații care interesează ambele instanțe. Întrebarea care trebuie răspuns, având în vedere situația actuală dintre Curtea de la Strasbourg și Luxemburg, este dacă aderarea UE la CEDO este sau nu redundantă. Există o tentație de a conserva *status quo*-ul actual, mai ales că hotărârea din cauza Avotiņš [281] a confirmat, recent, că

jurisprudența CJUE oferă, în principiu, o protecție echivalentă a drepturilor fundamentale conform Curții de la Strasbourg. Este adevărat că aderarea nu ar fi necesară doar în scopul unei bune cooperări între cele două instanțe. Ambele instanțe își urmează îndeaproape jurisprudența reciprocă și sunt dispuse, mai mult sau mai puțin, să facă ajustările necesare pentru a evita discrepanțele flagrante în ceea ce privește nivelul și modalitățile de protecție a drepturilor fundamentale.

Deferența unei curți față de jurisprudența celeilalte nu este suficientă pentru a păstra echilibrul delicat în cadrul unui mecanism judiciar cu mai multe părți, care prezintă o interconectivitate înaltă a tuturor componentelor sale. Observăm că relația dintre CJUE și CEDO, ca sisteme juridice privind drepturile omului la un mediu sănătos, s-a pliat pe jurisprudență, pe parcursul mai multor decenii de constituire a infrastructurilor instituționale a UE. Astfel, pe de o parte, toate statele membre ale CE / UE sunt și părți la CEDO și acceptă jurisdicția CEDO, pe de altă parte, sistemul juridic al Comunității Europene nu este obligat de CEDO - în niciun alt sens decât că CEDO și jurisprudența CEDO pot fi văzute ca făcând parte din tradițiile constituționale comune ale statelor membre - iar aderarea CE la CEDO nu a fost considerată oportună.

CJUE consideră Convenția Europeană a Drepturilor Omului ca un instrument care are forță juridică pentru Uniunea Europeană și, în special în ultimii zece ani, urmărește foarte îndeaproape, citează în mod regulat și încearcă să aplice în mod sistematic jurisprudența CEDO [282]. UE are un sistem juridic descentralizat, în care exercitarea competențelor, în raport cu persoanele fizice și juridice, este aproape întotdeauna încredințată statelor membre. În majoritatea cazurilor, legalitatea acțiunii statelor membre poate fi revizuită de către CJUE, fie direct, prin sesizarea Curții de către Comisia Europeană, fie indirect, pe bază sesizării din partea unei instanțe naționale. În cursul acestei revizuirii, CJUE poate examina conformitatea acțiunii statelor membre sau a corelării dintre cerințele normelor UE cu sistemul CEDO. Și conduita statelor membre, atunci când își exercită aceste competențe, poate fi, în principiu, supusă revizuirii ulterioare a CEDO, așa cum s-a demonstrat în hotărârea din cauza Bosfor, din 30 iunie 2005 [283].

Relația dintre CEDO și dreptul CE a fost menționată în mai multe cauze soluționate de CJUE, în cazul în care linia consecventă de până acum a CJUE a fost aceea că drepturile protejate de CEDO fac parte integrantă din ordinea juridică a Comunității Europene, deoarece CEDO face parte din tradițiile constituționale comune ale statelor membre. Cu toate acestea, trebuie observat că CJUE nu a acceptat niciodată argumentarea că aceasta ar face CJUE obligată să considere

CEDO ca o parte a dreptului CE care creează atribuții asupra instituțiilor comunității, iar CJUE nu a pretins niciodată că ar fi legată de interpretările CEDO. De asemenea, instanța a respins, în mod explicit, faptul că deciziile CEDO pot avea vreun efect obligatoriu asupra CE, dar, de obicei, a evitat încălcarea drepturilor în moduri care ar conduce la responsabilizarea statelor membre în conformitate cu sistemul CEDO. Opinia CJUE conform căreia supremația dreptului CE, prin definiție, înseamnă că aquis-ul comunitar are prioritate și asupra normelor constituționale care vizează protejarea drepturilor omului a fost din ce în ce mai moderată, în sensul că s-a spus că dreptul CE încorporează norme ale drepturilor omului comune pentru tradițiile constituționale ale statelor membre.

În formularea drepturilor fundamentale care fac parte din legislația UE, CJUE a afirmat că CEDO are „o poziție specială” [284]. Drepturile fundamentale, care sunt tratate ca parte integrantă a dreptului UE, pot fi utilizate pentru a contesta validitatea legislației UE sau a acțiunilor instituțiilor UE. Deci, de exemplu, în cauza *Ellinki Radiophonia Tileorassi (ERT)* [1991] I-2925 [285, 286], CJUE a statuat că, în cazul în care un stat membru încearcă să se sustragă de la respectarea liberei circulații a mărfurilor și a serviciilor, justificarea sa trebuie să fie compatibilă cu principiile generale ale dreptului UE, inclusiv cu articolul 10 din CEDO [5]. Deși, la un anumit nivel, abordarea adoptată de CJUE în dezvoltarea noțiunii că drepturile fundamentale sunt parte integrantă a dreptului UE este binevenită, nu este lipsită de dificultăți de interpretare, care pot da naștere la tensiuni, în special cu privire la:

- (a) faptul că drepturile fundamentale, în dreptul UE, sunt situate în cadrul libertăților economice, a însemnat că abordarea care le-a fost desemnată, în special necesitatea de a echilibra drepturile unul împotriva celuilalt și împotriva interesului public mai larg, nu este întotdeauna la fel de orientată pe drepturi, așa cum ar fi în cadrul sistemelor concepute special pentru protejarea drepturilor omului;
- (b) insistența CJUE că legislația UE are întotdeauna prioritate asupra dreptului național, chiar și atunci când aceasta a constatat într-o dispoziție privind drepturile fundamentale prevăzută într-o constituție națională, înseamnă că, în cazul în care există conflict între dreptul UE și dreptul intern, poate predomina abordarea UE, chiar dacă ar fi mai puțin exigentă;

(c) faptul că drepturile fundamentale există în dreptul UE numai așa cum sunt recunoscute și declarate de CJUE, de la caz la caz, conduce la incertitudine cu privire la definirea și sfera lor de aplicare.

În prezent, convențiile încheiate de Consiliu sunt considerate de CJUE ca parte a acquis-ului comunitar. Acest tip de cooperare juridică devine proactivă după extinderea competențelor CJUE în mai multe domenii rezervate anterior cooperării dintre statele membre ale CoE (cum ar fi justiția și afacerile interne). Printre instrumentele care au creat acest context este de menționat Acordul din 1987 dintre CoE și CE [287] și Declarația comună din 2001 privind cooperarea și parteneriatul [288], precum și MoU între CoE și UE semnat în 2007 [289]. Acest din urmă document este legat, în principal, de stabilirea standardelor juridice comune și de cooperarea juridică dintre CJUE și CEDO în domenii precum statul de drept și libertățile fundamentale.

Acest acord a fost realizat pentru a asigura o aplicare uniformă a standardelor legale între acquis-ul comunitar și standardele CoE relevante, în special, în vederea faptului că acquis-ul ar trebui să fie în concordanță cu instrumentele de bază ale dreptului internațional aplicabile în statele membre UE, precum Convenția Europeană a Drepturilor Omului [5]. Cu toate acestea, această cooperare este marcată de o lipsă de reciprocitate, spre exemplu, reprezentanții CoE nu au dreptul de a participa la grupurile de lucru ale Consiliului UE sau de a participa la reuniunile COREPER (chiar și ca observatori), dar nu invers. Cu toate acestea, CoE a fost consultată de către Comisie, prin implicarea ONG-urilor care lucrează alături de CoE în domeniul drepturilor omului, de exemplu, în aspectele privind conflictele de competență în procedurile penale, prezumția de nevinovăție, anumite drepturi procedurale în procesul penal etc.

Începând cu momentul în care a pronunțat decizia din cauza Haegeman [290], CJUE a decis constant că dispozițiile unui acord încheiat de Comunitate fac parte integrantă din dreptul comunitar. Un acord al Comunității poate fi considerat ca un act al uneia dintre instituțiile Comunității, în sensul articolului 234 alineatul (1) litera (b) din Tratatul CE [128], astfel încât CJUE este competentă să îl interpreteze fără a exista o legislație comunitară care să pună în aplicare acordul respectiv în dreptul comunitar. În cauza Haegeman [290], în care s-au pus în discuție dispozițiile unui acord mixt, CJUE nu a făcut o distincție între acordurile individuale încheiate de Comunitate și acordurile mixte. Această distincție a fost făcută de Curte în cauza Demirel [291], în care CJUE a făcut distincția între dispozițiile unui acord mixt care intra în jurisdicția Comunității

și cele care intră în competența exclusivă a statelor membre, în acest ultim caz CJUE neavând competență de interpretare. De atunci, jurisprudența CJUE a confirmat această abordare.

Din articolele 220 și 292 din Tratatul CE [128] rezultă competența exclusivă a CJUE de a interpreta astfel de acorduri. Articolul 292 din Tratatul CE prevede: „statele membre se angajează să nu supună o dispută privind interpretarea sau aplicarea prezentului tratat la alte metode de soluționare, altele decât cele prevăzute în acesta” [128]. Obiectivul și scopul acestei dispoziții este de a se asigura că dreptul comunitar este interpretat într-un mod consecvent, care poate fi obținut cel mai eficient făcând instanțele comunitare singurele instanțe care decid asupra chestiunilor de drept comunitar. Referirea la „acest tratat” din articolul 292 din Tratatul CE nu se referă doar la tratatul CE ca atare, ci și la legislația secundară [292].

Competența exclusivă a CJUE a fost motivul pentru care CJUE, în avizul nr. 1/91 [293], a considerat că proiectul de acord privind Spațiul Economic European este incompatibil cu Tratatul CE, atunci când a fost chemată să decidă în litigiile dintre părțile contractante ale acordului, adică statele membre ale CE, și statele membre ale AELS. În funcție de situația de fapt, o parte contractantă ar putea însemna fie CE ca instituție, fie un stat membru al CE sau CE și statele sale membre, în funcție de distribuția competențelor și în conformitate cu dreptul comunitar. În cazul unui litigiu, Curtea SEE ar fi fost forțată să decidă ce instanță era competentă în temeiul dreptului comunitar, pentru a decide cine trebuia considerată partea contractantă în litigiu. CJUE a considerat această putere de apreciere conferită Curții SEE ca fiind incompatibilă cu dreptul comunitar, fiind o atribuție exclusivă de CJUE în conformitate cu articolul 220 din Tratatul CE [128], soluție confirmată de articolul 292 din Tratatul CE.

Avizul nr. 1/91 [293] arată că competența exclusivă a CJUE pentru interpretarea dreptului comunitar nu numai că provine din dispoziția expresă a articolului 292 din Tratatul CE, dar este inerentă sistemului juridic comunitar. Cu toate acestea, competența exclusivă a CJUE de a interpreta dreptul comunitar nu se încheie aici. De asemenea, se extinde la interpretarea acordurilor încheiate de Comunitate, cum ar fi situația din cauza Mox Plant [294], relativă la un acord mixt, mai exact Convenția Națiunilor Unite privind dreptul mării (UNCLOS). În această cauză, Comisia a susținut că Irlanda a încălcat Tratatul CE prin faptul că a optat, pentru o dispută cu Regatul Unit, la mecanismul de soluționare a litigiilor instaurat în temeiul UNCLOS. UNCLOS a fost încheiat de Comunitate ca un acord mixt. CJUE a statuat că Irlanda și-a încălcat obligațiile în temeiul Tratatului CE, prin sesizarea cu privire la o dispută privind dispozițiile UNCLOS a unui alt forum

decât CJUE, întrucât Comunitatea era competentă să își exercite competența cu privire la dispozițiile în cauză. Aceste dispoziții trebuiau considerate o parte integrantă a dreptului comunitar, pentru interpretarea cărora CJUE avea jurisdicție exclusivă.

Factorul decisiv pentru competența CJUE în ceea ce privește CEDO nu poate fi dacă dispoziția relevantă a CEDO intră sau nu în marja de eroare, deci în competența exclusivă a statelor membre. Mai degrabă, se sugerează că numai în cazul în care legislația UE ar fi aplicabilă în respectiva cauză, CJUE va avea competența de a o interpreta. Aceasta înseamnă că CJUE nu va putea pretinde a avea jurisdicție exclusivă în cazuri care privesc situații care țin în integralitate de dreptul intern al statelor, cum ar fi dreptul penal [212, 295].

3.2. Conflicte legate de jurisdicția exclusivă CJUE/CEDO privind drepturile omului la un mediu sănătos

Jurisprudența CJUE, instanță care are jurisdicție exclusivă pentru interpretarea acordurilor încheiate de UE, se suprapune, uneori, cu competența exclusivă a CEDO în litigiile interstatuale [296], în conformitate cu articolul 55 al CEDO [5]. Articolul 55 din CEDO prevede: „Cu excepția unor acorduri speciale, Înaltele Părți Contractante renunță să se prevaleze de tratate, convenții sau declarații în vigoare încheiate între ele în scopul de a supune, pe calea unei cereri, un diferend apărut din interpretarea sau aplicarea prezentei Convenții, unui alt mod de reglementare decât cele prevăzute în susnumita Convenție”. [5].

Această dispoziție conduce la o jurisdicție exclusivă a CEDO cu privire la litigiile dintre părțile convenției în temeiul articolului 33 al CEDO [5, 297]. După ce UE a aderat la CEDO, conflictele apărute cu privire la drepturile omului între statele sale membre sau între UE și un stat membru ar putea fi judecate de CJUE (articolele 226 și 227 din Tratatul CE [128]) și de CEDO. Având în vedere că ambele instanțe ar considera competența lor exclusivă, se pune întrebarea ce instanță ar fi competentă să se pronunțe în astfel de cazuri. Astfel, ar putea apărea un conflict de jurisdicție. Spre deosebire de competența CJUE, competența CEDO nu este una absolută, deoarece permite efectuarea de tranzacții între părțile la Convenție cu privire la litigiile dintre ele. O posibilitate de soluționare a acestui conflict jurisdicțional ar fi să considere articolele 220 și 292 din CE [128] ca fiind un „acord special” între statele membre și UE.

Cu toate acestea, întrebarea este dacă ar fi corect ca aceste articole să fie interpretate ca fiind un astfel de acord. În primul rând, se poate susține că articolul 55 din CEDO [5] impune încheierea

acordului special între toate părțile din convenție. Și, în al doilea rând, s-ar putea susține că articolul 55 din CEDO cere ca acordul special să se refere în mod specific la CEDO. Niciuna dintre condiții nu ar fi îndeplinită de articolele 220 și 292 din CE [128], întrucât Tratatul CE este un acord doar între unele părți la Convenție și este exprimat în mod general.

Conform comunicării comune a președinților Costa (Curtea Europeană a Drepturilor Omului, CEDO) și Skouris (Curtea de Justiție a Uniunii Europene, CJUE) „aderarea UE la Convenție constituie un pas major în dezvoltarea protecției drepturilor fundamentale în Europa” [298]. Statele membre ale UE au consacrat principiul acestei aderări în Tratatul de la Lisabona [253]. „Deși drepturile fundamentale au fost deja recunoscute de CJUE drept principii generale ale dreptului comunitar încă din anii '60 în cazuri precum Stauder [299] și International Handelsgesellschaft [258], Tratatul de la Lisabona aduce extinderea protecției drepturilor fundamentale la nivelul Uniunii Europene la un punct culminant. În primul rând, drepturile omului sunt, acum, mai profund consacrate în tratat ca valori fundamentale ale UE” [298]. În al doilea rând, articolul 6 alineatul (2) din TUE prevede aderarea UE la CEDO. Și, în al treilea rând, Carta drepturilor și libertăților fundamentale [131] anexate Tratatului de la Lisabona [253] a primit statut obligatoriu, în conformitate cu articolul 6 alineatul (3) din TUE [128].

Acest nou cadru constituțional pentru protecția drepturilor fundamentale în Europa ridică întrebări importante cu privire la relația dintre ordinea juridică a UE și sistemul său de protecție a drepturilor fundamentale, în special cu referire la Carta drepturilor fundamentale a UE [131] și ordinea juridică a CEDO, precum și cu privire la relația dintre cele două instanțe și modul în care aderarea UE la CEDO poate afecta relația destul de complexă dintre aceste două instituții. O comparație între aceste sisteme juridice diferite relevă faptul că, deși întrebările tratate de CEDO și CJUE sunt adesea foarte similare, abordările celor două instanțe pot să difere într-o măsură considerabilă. Acest lucru poate fi explicat, cel puțin parțial, în contextul în care scopul principal al UE este prosperitatea economică a statelor membre, comparativ cu apărarea în fond a drepturilor omului, care este mandatul specific pentru CEDO. Însă, mandatul CJUE este clar mai larg, întrucât Uniunea Europeană a depășit, între timp, stadiul de organizație creată pentru o simplă integrare a statelor într-o piață comună.

În acest sens, este firesc să ne întrebăm, care este diferența de fond dintre Convenția Europeană a Drepturilor Omului, Curtea Europeană a Drepturilor Omului și Curtea Europeană de Justiție, în materie de drepturi ale omului la un mediu sănătos? Convenția europeană pentru

drepturile omului [5] și Curtea Europeană a Drepturilor Omului fac parte dintr-un sistem juridic complet diferit față de UE. CEDO face parte din Consiliul Europei, în care parte dintre statele membre sunt și membre ale UE, dar parte dintre acestea nu fac parte din UE. Curtea de Justiție a Uniunii Europene, denumită uneori Curtea Europeană de Justiție, este organismul responsabil pentru supravegherea respectării legislației UE în Uniune, inclusiv în materie de drepturi legate de mediu.

Curtea de Justiție a Uniunii Europene este instanța Uniunii Europene, iar în cadrul acesteia se află trei instanțe diferite: Curtea de Justiție, Curtea Generală și Tribunalul Funcției Publice. Rolul său este să soluționeze cererile promovate cu privire la instituțiile dreptului UE și hotărârile sale servesc la clarificarea dreptului european, pentru a se asigura că acesta este aplicat în același mod în toate statele membre ale UE. Persoanele fizice, companiile și organizațiile pot sesiza instanța cu privire la o presupusă încălcare a drepturilor lor de către o instituție a UE sau un stat membru al UE, drept care le este recunoscut la fel ca statelor membre sau Comisiei Europene. Tipurile de cereri pe care le pot face fiecare dintre aceste categorii de reclamânți sunt:

- persoanele fizice, companiile și organizațiile pot introduce acțiuni împotriva deciziilor unor instituții ale UE sau împotriva unor acțiuni întreprinse de instituțiile UE;
- instanțele statelor membre pot adresa CJUE solicitări pentru pronunțarea unor hotărâri preliminare, prin care se solicită o interpretare asupra unei norme din dreptul UE; interpretarea dată de CJUE obligă instanța din statul membru care a solicitat hotărârea să aplice norma respectivă în conformitate cu interpretarea CJUE, precum și pe toate instanțele din celelalte state membre care ar avea de ridicat chestiuni similare;. cererile pentru pronunțarea unei hotărâri preliminare pot fi formulate numai de instanțele din statele membre ale UE și nu de persoane fizice [300];
- Comisia Europeană poate sesiza CJUE în cazul în care consideră că guvernul unui stat membru nu își îndeplinește obligațiile în temeiul legislației UE; Curtea va analiza solicitarea și va da o hotărâre, iar dacă se constată că un stat membru și-a încălcat obligațiile față de UE, instanța va dispune ca acel stat să își rectifice acțiunile și poate chiar stabili o amendă;
- CJEU poate fi sesizată și cu solicitări de anulare a legislației UE, dacă s-a constatat că încalcă drepturile omului sau tratatele UE; Curtea poate declara că o anumită dispoziție din dreptul UE este nulă; astfel de solicitări pot fi formulate de orice stat membru al UE, de

Comisia Europeană și de Consiliul UE; persoanele fizice pot, de asemenea, să adreseze astfel de solicitări Curții de Justiție, dacă drepturile lor personale sunt direct afectate de legislația UE la care se referă cererea.

Rolul sporit al CJUE în protecția drepturilor omului care rezultă din Tratatul de la Lisabona [253] a atras atenția asupra relației dintre cele două sisteme de drept care protejează drepturile omului în UE (cel al UE și cel al CEDO). Art. 52 (3) din CFR afirmă că atunci când Carta europeană conține drepturi care corespund CEDO, „sensul și sfera acestor drepturi vor fi aceleași” ca cea acordată de CEDO. Cu toate acestea, în ceea ce a fost definit ca un „paradox nesoluționat”, art. 52 (3) permite, de asemenea, CJUE să ofere „o protecție mai extinsă” decât cea acordată de CEDO. Art. 53 din CFR include, în plus, o clauză de neregresiune, conform căreia Carta nu trebuie interpretată ca „restricționând sau afectând negativ” drepturile omului recunoscute de CEDO. Motivul din spatele domeniului de aplicare extins al protecției drepturilor omului acordat CJUE de art. 52 (3) se regăsește în diferitele rațiuni din spatele creării celor două instanțe europene. Distincția dintre scopul diferit al celor două instanțe poate fi observată atât la nivel teoretic, cât și practic.

Dintr-o perspectivă teoretică, în timp ce CJUE poate fi privită ca un agent integrator, care urmărește o armonizare suplimentară a legislației din statele membre UE, mandatul CEDO este acela de a oferi o protecție minimă a standardelor privind drepturile omului, dincolo de care se recunoaște o marjă de apreciere mai largă statelor, pentru asigurarea pluralismului și suveranității naționale, inclusiv prin îndeplinirea obligațiilor în cadrul UE. Dacă funcția CJUE este de a ajuta la construirea unității, cea a CEDO este de a ajuta la construirea unei comunități. Acest lucru poate ajuta la înțelegerea motivului din spatele „paradoxului” din art. 52 (3): CEDO este văzută doar ca un standard de protecție a drepturilor omului din UE, în timp ce CJUE poate să lase o marjă de apreciere mai largă statelor, având în vedere rolul său integrativ în contextul european și faptul că este o instituție a UE, mai degrabă decât să se militeze pentru un acord între statele europene, cum ar fi CEDO.

Dintr-o perspectivă practică, efectele deciziilor CJUE și CEDO sunt, de asemenea, diferite. Atunci când se constată că legislația națională încalcă normele sau tratatele UE, statele ar trebui, în principiu, să o abroge sau să o modifice. Dar, în timp ce CJUE se poate referi la principiile UE ca având supremație față de legislația națională și efect direct în dreptul intern al statelor, precum și răspunderea de a se asigura că, în general, legislația națională care nu este în concordanță cu

dreptul UE este efectiv modificată, aceste principii nu au niciun echivalent în convenția CEDO. Având în vedere lipsa unui sistem bine stabilit de punere în executare a hotărârilor CEDO, dar care există pentru hotărârile CJUE, punerea în aplicare a primelor depinde mult mai mult de discreția statelor naționale și de constituțiile lor naționale. Astfel, o hotărâre a CEDO va duce la o implementare graduală (și poate mai puțin costisitoare din punct de vedere politic) a deciziei, decât în cazul unei hotărâri a CJUE. Această caracterizare practică a CJUE ca agent activ invaziv, care intervine direct în legislația națională, distinsă de rolul mai pasiv al CEDO, care lasă un domeniu mai larg de implementare statelor naționale, explică și contribuie la înțelegerea extinderii de competențe acordată CJUE de art. 52 (3) CFR.

Extinderea competenței CJUE în domeniul protecției drepturilor omului a stârnit, totuși, critici substanțiale. Mulți autori critică faptul că CJUE nu este în primul rând o instanță pentru drepturile omului, ci are alt rol, acela de rezolvare a cazurilor de mediu prin raportare la daunele pe care le-ar putea aduce sănătății oamenilor în particular sau unor comunități mai extinse. După cum s-a subliniat, drepturile omului în UE au fost, în mod tradițional, o preocupare secundară față de funcția centrală, orientată către crearea pieței comune, a UE. Prin urmare, când statutul CJUE a devenit obligatoriu din punct de vedere juridic pentru state, această viziune tradițională a UE, în calitate de integrator economic, a adus scepticism cu privire la angajamentul autentic al Curții de a promova drepturile omului ca atare, mai degrabă decât prin utilizarea lor ca mijloc de consolidare a dreptului UE. Aceasta a fost, de asemenea, văzută ca o invazie a UE în zone sensibile din punct de vedere politic (așa cum este, adesea, cea a drepturilor omului), pentru care statele membre sunt dispuse, în general, să-și păstreze suveranitatea și marja de apreciere.

Poziția delicată a CJUE în contextul drepturilor omului, împreună cu faptul că, după aderarea la CEDO, hotărârile CJUE în domeniul drepturilor omului vor fi supuse revizuirii externe a CEDO, a oferit CJUE un stimulent puternic pentru a-și păstra credibilitatea în domeniul drepturilor omului, încercând să asigure convergența interpretativă cu CEDO. Adoptarea unei abordări similare cu CEDO întărește legitimitatea CJUE și ajută la evitarea conflictului de drept între hotărârile sale și cele ale CEDO. În consecință, referințele reciproce făcute de cele două instanțe la jurisprudența celeilalte au devenit mai numeroase de-a lungul timpului, ajungând la 57 de mențiuni ale deciziilor CEDO în hotărârile CJUE în perioada 2010-2011. Se pare că se depun, din partea ambelor instanțe europene, eforturi de a evita hotărârile contradictorii și de a demonstra

respectul pentru deciziile celeilalte instanțe judecătorești, contribuind la crearea unui „standard uniform al drepturilor omului”.

În unele cazuri, CJUE pare să fi făcut apel, într-adevăr, la prevederile art. 52 (3) din CFR, care acordă indivizilor drepturi mai extinse decât cele recunoscute de CEDO. În aceste cazuri „de extindere”, CJUE a subliniat că hotărârea sa nu era în conflict cu precedentul creat de CEDO, ci îmbogățea acel precedent. Referindu-se pe larg la precedentele CEDO, în mai multe cazuri, CJUE a amintit importanța acelor hotărâri ca puncte de plecare, cre i-au permis să extindă protecția acordată dreptului în discuție, dar nu să se îndepărteze de acesta. Această atenție la jurisprudența CEDO este evidentă atât în cazurile în care CJUE a restricționat drepturile omului, respectând standardul minim al CEDO, cât și în cazurile în care CJUE a mers mai departe, lărgind protecția drepturilor omului. Referințele CJUE la CEDO au vizat, în principal, dreptul la confidențialitate (art. 8 din CEDO) și dreptul la un proces echitabil (art. 6 din CEDO).

În cauza B. și L. c. Regatului Unit al Marii Britanii [301], de exemplu, precedentul CEDO din cauza Guichard c. Franței [302] a fost folosit de CJUE pentru a da o interpretare restrictivă art. 7 din CFU (corespunzător articolului 8 din CEDO). Instanța a declarat, în mod expres, că „articolului 7 din Cartă trebuie să i se acorde același sens și același domeniu de aplicare ca și art. 8 (1) din CEDO, astfel cum este interpretat de jurisprudența CEDO" [302]. Aceasta a implicat, în schimb, o extindere a dreptului la o protecție judiciară eficientă. După ce s-a angajat într-o analiză amănunțită a jurisprudenței CEDO, CJUE s-a bazat, în cele din urmă, în principal pe art. 47 din statut, pentru a extinde dreptul la asistență juridică, recunoscându-l și persoanelor juridice, nu numai persoanelor fizice, ajungând, astfel, la un rezultat care a surclasat protecția acordată prin jurisprudența CEDO. Totuși, în acest caz, instanța a acordat o atenție largă jurisprudenței CEDO: „sensul și sfera drepturilor garantate trebuie să fie determinate nu numai prin raportare la textul CEDO, ci și, printre altele, prin trimitere la jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului" [302].

În cauza Volker [303] , care a implicat o extindere a drepturilor omului în domeniul protecției datelor, CJUE a citat mai multe cazuri ale CEDO pentru a sprijini o interpretare largă a art. 7 și 8 din CFU și pentru a determina domeniul de aplicare al standardului de proporționalitate privind justificările pentru restricții. În concluzie, consecințele Tratatului de la Lisabona în ceea ce privește protecția drepturilor omului din UE încă trebuie să fie evaluate pe deplin. O nouă dimensiune a acestor schimbări este adusă în special de posibilitatea pe care o are CJUE de a

extinde protecția drepturilor omului, dacă acestea sunt contextualizate într-un cadru mai larg, al altor schimbări normative, precum crearea cetățeniei UE. Aceste tendințe par să lărgescă însuși conceptul de Uniune Europeană, dincolo de cel al unei simple comunități economice. Faptul că Consiliul European a adoptat, pentru prima dată, în iunie 2012, un cadru strategic unificat pentru drepturile omului și democrație, care include un plan de acțiune practic, sugerează că este posibilă o schimbare de paradigmă a UE, de la o uniune pur economică către una politică [174]. În acest caz, este posibil ca urmările să aibă implicații de anvergură relevante pentru viața noastră de zi cu zi, în calitate de cetățeni ai UE.

3.3. Studii de caz

Jurisprudența celor două instanțe ale UE (CEDO și CJUE) reflectă poziția acestor două instituții cu privire la legătura dintre mediul înconjurător și drepturile omului, prin argumentarea și motivarea deciziilor acestora asupra problemelor deduse judecății. Conform acestei jurisprudențe, prejudiciul adus mediului este legat puternic de starea de sănătate a ființelor umane, deoarece poluarea poate duce la încălcarea dreptului la sănătate sub diferite forme. Definiția dată de Organizația Mondială a Sănătății, menționată în Preambulul Constituției OMS, adoptată de Conferința Internațională pentru Sănătate din 1946, este că starea de bunăstare fizică, mentală și socială completă este dată de absența bolii sau a infirmității [304]. În general, această viziune rezultă din jurisprudența CEDO, care analizează încălcarea / vătămarea reală adusă unui drept uman și care este cauzată de daune aduse mediului. Prin urmare, jurisprudența CEDO este importantă atunci când vine vorba de analizarea încălcărilor substanțiale ale diferitelor standarde de drepturi ale omului care sunt rezultatul deteriorării mediului. Cu toate acestea, CJUE tinde să ia în considerare cu prioritate acordarea de despăgubiri după ce a avut loc o încălcare a drepturilor și mai puțin prevenirea acestor încălcări.

Așa cum am relatat și în subcapitolele precedente, legislația UE și, implicit, jurisprudența CJUE nu corelează protecția mediului cu protecția drepturilor omului în același mod ca și CEDO. Astfel, cea mai des frecventă legătură dintre legislația UE și jurisprudența CJUE ține de sănătatea umană. Aceasta reprezintă una dintre problemele în care CJUE are competența de a lua decizii. Analiza jurisprudenței CJUE poate fi fragmentată pe trei sectoare diferite, care se ocupă de daunele

pentru mediu cu efect asupra sănătății umane: poluarea industrială, poluarea fonică și dezvoltarea urbană / regională.

Poluarea industrială este, în mod firesc, consecința funcționării diferitelor tipuri de industrii. La rândul său, poluarea industrială poate lua diferite forme, printre care poluarea apei, poluarea aerului, poluarea solului sau eliminarea deșeurilor. Principiul 6 al Declarației de la Stockholm [32] privind mediul prevede: „evacuarea substanțelor toxice sau a altor substanțe și eliberarea de căldură, în cantități sau concentrații care să depășească capacitatea mediului de a le face inofensive, trebuie oprite, pentru a se asigura că daunele grave sau ireversibile nu afectează ecosistemele” [32, 296]. Cele mai importante elemente de fapt pe care CEDO le ia în considerare atunci când analizează un caz privind poluarea industrială sunt distanța de la domiciliul solicitantului până la sursa poluării și dovada existenței unei legături de cauzalitate între bunăstarea solicitantului și poluare.

Aceste elemente sunt reflectate în toate hotărârile care sunt analizate în continuare în acest subcapitol. Primul caz în care Curtea a identificat o încălcare a CEDO ca urmare a condițiilor de mediu a fost cazul lui López Ostra c. Spaniei [67]. Reclamanta din această cauză și familia ei locuiau în orașul spaniol Lorca, unde funcționau mai multe tăbăcării și întreprinderi de prelucrare a pielii, în imediata apropiere a acestora, la doisprezece metri de o instalație care tratează deșeurile provenite din activitatea de tăbăcărie, din cauza cărora fiica reclamantei suferea de greață clinică, vărsături, reacții alergice și anorexie. Uzina funcționa din iulie 1988, fără licențele necesare. Familia reclamantei a fost mutată, în februarie 1992, în centrul orașului, unde municipalitatea a plătit chiria pentru locuința pe care o ocupau. Într-un raport de expertiză din 16 aprilie 1993, Institutul de Medicină Legală al Ministerului Justiției din Cartagena a indicat că concentrațiile de gaze din casele din apropierea instalației au depășit limita admisă. Bazându-se, în principal, pe indecizia autorităților de a lua măsuri împotriva fabricii, Curtea a constatat că autoritățile spaniole nu au reușit să ajungă la un echilibru echitabil între interesele economice ale orașului și confortul reclamantei, iar dreptul ei la un mediu sănătos a fost încălcat. Curtea a constatat că în cauză s-a produs o încălcare a articolului 8 din CEDO.

Deși instanța s-a abținut să enunțe existența unui drept substanțial la un mediu sănătos în temeiul CEDO, cu toate acestea a constatat că Spania a încălcat obligația sa de a se asigura că reclamanta ar putea trăi într-un mediu care nu constituie o amenințare serioasă pentru sănătate, pentru ea și familia ei. Curtea a constatat că familia a trebuit să suporte tulburările cauzate de uzină

timp de peste trei ani, înainte de a se muta în casa închiriată, cu toate inconveniente aferente, chiar dacă autoritățile i-au relocat și au plătit chiria [67]. Curtea a considerat că, deși condițiile în care reclamanta și familia ei au trăit timp de mai mulți ani, au fost, cu siguranță, foarte dificile, acest lucru nu a reprezentat un tratament degradant în sensul articolului 3.

În cauza *Guerra c. Italiei* [90, 168], reclamantii au susținut că autoritățile italiene au încălcat articolele 2, 8 și 10 din CEDO prin faptul că nu au prevenit riscul unui accident major la o fabrică chimică din apropiere și au ascuns informații de populația care locuia în zonă despre riscuri și despre procedurile de urgență care trebuie îndeplinite în caz de producere a acelor riscuri. Curtea nu a considerat că articolul 10 este aplicabil în acest caz, motivând că articolul 10 nu impune obligația autorităților de a colecta și disemina informațiile din oficiu. Cu toate acestea, o opinie separată comună pe această temă, a judecătorilor Palm, Bernhardt, Russo, Macdonald, Makarczyk și Van Dijk, subliniază că, în diferite circumstanțe, statul poate avea obligația pozitivă de a pune la dispoziția publicului informații și de a difuza astfel de informații care, prin natura lor, nu puteau fi altfel cunoscute de public. În schimb, instanța a constatat că autoritățile și-au încălcat obligația pozitivă asumată în temeiul articolului 8 de a asigura respectarea efectivă a dreptului reclamantilor la viața privată și de familie.

Mai mult, Curtea a declarat că reclamantii, până la încetarea producției de îngrășăminte, în 1994, au așteptat să li se comunice informațiile esențiale care i-ar fi putut ajuta să evalueze riscurile de a trăi într-un oraș expus pericolului, în cazul unui accident la fabrică. S-a concluzionat că nu s-au dezvoltat informații referitoare la riscurile asociate cu activitatea fabricii, iar solicitanții locuiau la aproximativ 1 km de fabrica de produse chimice a companiei Enichem. În 1988, fabrica, care produce îngrășăminte și caprolactam, a fost clasificată ca desfășurând o activitate cu risc ridicat pentru mediu, în conformitate cu criteriile stabilite într-un decret național, care a transpus în dreptul italian Directiva 82/501/CEE a Consiliului Comunităților Europene (Directiva „Seveso”) privind pericolele majore de accidente ale anumitor activități industriale periculoase pentru mediu și bunăstarea populației locale [183].

În 1988, un raport al unui comitet de experți tehnici numit de Consiliul Manfredonia a stabilit că, din cauza poziției geografice a fabricii, emisiile în atmosferă erau, de cele mai multe ori, direcționate către oraș. În plus, rezultatele unui studiu realizat chiar de fabrică au arătat că echipamentul de tratare a emisiilor era inadecvat și că evaluarea impactului asupra mediului era incompletă [168]. Astfel de activități pot constitui o încălcare a CEDO în temeiul articolului 8.

Astfel, articolul 8 instituie, în anumite circumstanțe, o obligație pozitivă pentru autorități de a furniza informații cu privire la problemele care afectează mediul. Cu toate acestea, judecătorul Thor Vilhjalmsson a considerat, în opinia sa separată, că ar fi preferat să fie soluționat cazul în temeiul articolului 10 din Convenție. În plus, Curtea a considerat că, întrucât a existat o încălcare a articolului 8, nu a fost necesar să se analizeze cauza și în baza articolului 2.

Dimpotrivă, judecătorul Walsh a fost de părere că, în cazul de față, ar fi trebuit constatată o încălcare a articolului 2, deoarece acest articol garantează protecția integrității corporale a reclamantilor. De asemenea, în Hotărârea Fadeyeva c. Rusiei [305], Curtea a constatat că Rusia a încălcat articolul 8 din cauza nerespectării normelor existente în legislația internă referitoare la protejarea cetățenilor împotriva poluării. Reclamantul din cauza Fadeyeva c. Rusiei [305] locuia la aproximativ 450 de metri de o fabrică de oțel, care este cea mai mare topitorie de fier din Rusia și principalul angajator din regiune, cu un număr de 60.000 de angajați. Conform Raportului de stat din 1999 privind mediul, uzina Severstal a fost cel mai mare contribuitor la poluarea aerului din toate instalațiile metalurgice din Rusia. În 1965, autoritățile au creat o așa-numită „zonă de securitate sanitară”, pe o suprafață de 5.000 de metri, pentru a proteja oamenii care locuiesc în zonă, dar zona fusese redusă, în 1992, la o suprafață de 1.000 de metri. În plus, autoritățile au ordonat, fără însă a se asigura că măsura este și pusă în aplicare, locuitorilor din „zona de securitate sanitară” să se relocheze, dar nu au oferit niciun fel de asistență efectivă pentru relocare. În plus, Curtea, cu referire la normele procedurale consacrate la articolul 8 pentru cazurile de mediu, a observat că Rusia nici nu a luat vreo măsură care ar fi putut să reducă poluarea industrială la niveluri acceptabile” [306].

În cazul Giacomelli c. Italiei [306], care a implicat tot activitatea unei uzine, Curtea a luat în considerare faptul că nici decizia de a acorda autorizația de funcționare pentru uzină, nici decizia de autorizare pentru tratarea deșeurilor industriale prin detoxifiere nu au ținut cont de faptul că solicitantului, care locuia la 30 de metri de o instalație pentru depozitarea și tratarea deșeurilor speciale clasificate drept periculoase, care funcționa din 1982, îi vor fi puse în pericol viața și sănătatea. De asemenea, neutralizarea deșeurilor periculoase era un proces care implica tratarea deșeurilor industriale folosind substanțe chimice. În 1991, autoritățile naționale au permis companiei să ridice cantitatea de deșeuri toxice neutralizate de la 30.000 la 75.000 de metri cubi.

Cu toate acestea, uzina nu a fost obligată să efectueze un studiu privind impactul activității sale asupra mediului până în 1996, la șapte ani de la începerea activității care implica neutralizarea

deșeurilor industriale. De asemenea, Curtea a reținut că, în cadrul procedurii de efectuare a unui studiu de mediu, care nu a fost efectuată decât după emiterea unui aviz final de către autorități, în 2004, Ministerul Mediului a constatat, în două rânduri, în 2000 și 2001, că funcționarea fabricii era incompatibilă cu reglementările de mediu, din cauză că locația sa geografică era improprie și că exista un risc pentru sănătatea rezidenților locali. Instanța a constatat o încălcare a articolului 8, deoarece de mai mulți ani dreptul reclamantului la respectarea siguranței locuinței sale a fost grav afectat de activități periculoase pentru mediu. Curtea a considerat că statul nu a reușit să ajungă la un echilibru echitabil între interesul comunității de a avea o fabrică pentru tratarea deșeurilor industriale toxice și interesele reclamantului, care nu putea să se bucure pe deplin de dreptul său la locuință și la viața sa privată și de familie.

Într-o altă cauză, *Tătar c. României* [307], reclamantii locuiau la 100 de metri de o instalație de extracție a aurului, care a început să funcționeze în 1998, prin utilizarea cianurii de sodiu, o substanță foarte periculoasă pentru mediu și pentru sănătatea umană. În 1993, Institutul de Cercetare al Ministerului Mediului a efectuat o evaluare preliminară a impactului funcționării instalației asupra mediului și a concluzionat că terenul și apele subterane din zonă au fost poluate. În ianuarie 2000, la fața locului a avut loc un accident de mediu, urmat de un studiu al ONU, care a raportat că un baraj s-a defectat, eliberând în mediu aproximativ 100.000 m³ de apă de steril contaminată cu cianură. Organizația Mondială a Sănătății (OMS) a confirmat la rândul său poluarea sitului. Curtea a notat, la acel moment, că societatea comercială care efectua activitatea de extracție a aurului a încălcat principiul precauției, datorită faptului că i s-a permis continuarea operațiunilor industriale.

În conformitate cu acest principiu, absența certitudinii cu privire la daunele de mediu, rezultată din lipsa datelor științifice și tehnice, nu ar putea justifica nicio întârziere din partea statului în adoptarea de măsuri eficiente și proporționale. Curtea a subliniat că, contrar celorlalte cazuri judecate anterior în temeiul CEDO, poluarea amplasamentului și pericolele implicate pentru mediu erau destul de previzibile [307]. În acest caz, reclamantii au invocat articolul 2 din Convenție, susținând că procesul tehnologic utilizat de companie punea în pericol viața comunității. Cu toate acestea, Curtea a decis ca acest caz să fie examinat în temeiul articolului 8 din Convenție. Printre altele, reclamantii au invocat faptul că s-au îmbolnăvit de astm din cauza poluării cu metale grele, dar și latența autorităților în a lua măsuri, în condițiile în care au avut

informații exacte rederitoare la poluarea zonei datorită studiul de mediu efectuat de Guvern în 1993 [307].

Curtea a notat că reclamanții nu au reușit să demonstreze existența unei legături de cauzalitate între expunerea la cianura de sodiu și astmul de care sufereau. Cu toate acestea, Curtea a luat în considerare faptul că existența unui risc grav pentru sănătatea și bunăstarea reclamanților presupunea obligația statului de a analiza riscurile, atât la momentul acordării autorizației de funcționare, cât și ulterior accidentului și să acționeze corespunzător. În opinia lor separată, judecătorii Zupancic și Gyulumyan nu au fost de acord cu această concluzie, susținând că Curtea s-a bazat doar pe lipsa de informații oficiale din partea autorităților, fără a solicita dovezile corespunzătoare din partea reclamanților. Prin urmare, statul român a fost condamnat pentru încălcarea articolul 8 din Convenție, din cauza lipsei de reacție în protejarea vieții și locuinței solicitanților și în prevenirea consecințelor asupra mediului și asupra populației în general [307].

În cazul Önergyildiz c. Turciei [165], Curtea a examinat două convenții ale Consiliului European, respectiv Convenția din 1993 privind răspunderea civilă pentru daune rezultate din activități periculoase pentru mediu (Convenția de la Lugano [35]) și Convenția din 1998 privind protecția mediului prin dreptul penal (Convenția de la Strasbourg [178]). În legătură cu aceste documente, Curtea a observat că responsabilitatea principală pentru tratarea deșeurilor menajere revine autorităților locale, cărora guvernele sunt obligate să le ofere asistență financiară și tehnică. Reclamantul locuia în cartierul din Kazim Karabekir din Ümraniye (Istanbul), împreună cu alte 12 rude. Zona Kazim Karabekir a făcut parte dintr-o grupare de locuințe rudimentare construite, fără nicio autorizație, pe terenurile amplasate deasupra unei foste gropi de gunoi, care a fost folosită de Consiliul Local al Istanbulului începând cu 1972. În 1993, o explozie de metan a erupt din grămada de deșeuri și a distrus 13 case situate deasupra ei, inclusiv cea aparținând reclamantului, în eveniment decedând nouă rude ale acestuia. Treizeci de persoane au murit în accident. Folosirea de către autoritățile publice a unui sit pentru depunerea permanentă a deșeurilor este descrisă ca o activitate periculoasă, iar pierderea de vieți rezultată din depunerea deșeurilor pe un astfel de sit este considerată o daună care implică răspunderea autorităților publice [165].

În acest sens, Convenția de la Strasbourg [178] invită părțile să adopte măsurile „necesare pentru a incrimina ca infracțiuni” fapte care implică „eliminarea, tratarea și depozitarea deșeurilor periculoase care cauzează sau este posibil să producă decesul sau vătămarea corporală gravă a oricărei persoane” (Convenția de la Strasbourg, articolul 2 alineatul (1) literele (c) - (d) și articolul

7 literele (a) - (b). 36) [178]. S-a constatat că exista o legătură de cauzalitate între omisiunea culpabilă a autorităților turce de a lua măsurile corespunzătoare, pe de o parte, și decesele rezultate ca urmare a producerii accidentului, la 28 aprilie 1993, pe de altă parte, considerând că autoritățile naționale nu au depus niciun efort real pentru a evita riscurile operaționale grave evidențiate în raportul de expertiză efectuat asupra riscurilor de mediu a activității desfășurate în zonă și nici nu au încercat să descurajeze solicitantul să locuiască în apropierea gropii de gunoi. Marea Cameră, în decizia s-a ulterioară, a convenit asupra acestui punct cu decizia anterioară a Camerei și, prin urmare, a constatat că Turcia a încălcat obligațiile sale pozitive impuse de articolul 2 din Convenție.

Marea Cameră a constatat, de asemenea, o încălcare a articolului 2 din Convenție în aspectul său procedural, din cauza lipsei, în legătură cu un accident mortal provocat de exploatarea unei activități periculoase, de protecție adecvată „prin lege”, care să protejeze dreptul la viață și să descurajeze comportamente similare, care ar pune în pericol viața locuitorilor în viitor. În plus, este interesant de menționat că Curtea a constatat și o încălcare a articolului 1 din Protocolul nr. 1 la CEDO [198], chiar dacă reclamantul locuia într-o locuință contruită fără autorizație de construire, și i-a acordat o compensație pentru pierderea sa materială. Curtea a declarat, în această privință: „toleranța autorităților față de acțiunile reclamantului, timp de aproape cinci ani, a condus la concluzia că autoritățile respective au recunoscut, *de facto*, că reclamantul și rudele sale apropiate aveau un comportament de proprietari față de locuința și bunurile mobile, care avea o natură suficient de recunoscută pentru a constitui un interes de fond și, prin urmare, o *posesie utilă*, în sensul regulii prevăzute în articolul 1 prima teză din Protocolul nr. 1” [307].

Cu toate acestea, în prezent, după intrarea în vigoare a Protocolului nr. 14 la CEDO [201], practica Curții s-a schimbat și nu se mai admit cauze în care se reclamă daune minore, atâta timp cât autoritățile naționale au oferit totuși o compensație. După cum s-a exprimat judecătorul Mularoni în opinia sa separată, „nici toleranța implicită și nici alte considerente umanitare nu pot fi suficiente pentru a legitima acțiunea reclamantului în temeiul articolului 1 din Protocolul nr. 1”, considerând că acest tip de raționament ar putea avea „efecte paradoxale” [307], atât timp cât clădirile au fost ridicate cu încălcarea reglementărilor urbanistice. Judecătorul Kovler, în opinia sa separată din cauza Fadeyeva c. Rusiei [305], a exprimat opinia că drepturile asupra mediului, în conformitate cu articolul 8, se referă mai mult la sfera vieții private și nu la cea a locuinței. El consideră că noțiunea de domiciliu a fost destinată exclusiv scopului de a „defini o zonă specifică

de protecție”, care este separată de noțiunea de „viață privată și de familie” [202]. O concluzie care poate fi extrasă din aceste hotărâri este că Curtea analizează daunele de mediu în legătură cu articolul 2 sau cu articolul 8 din Convenție, dar niciodată în legătură cu ambele. Curtea pare să excludă aplicabilitatea ambelor articole în același timp și să o ia în considerare doar pe cea relevantă pentru cazul respectiv.

În ceea ce privește jurisprudența CJUE în domeniul poluării industriale, există un număr mare de decizii în ceea ce privește valorificarea și eliminarea deșeurilor. În acest context, în cauza Comisia c. Italiei, statul italian nu a pus în aplicare articolele 4 și 5 din Directiva 2006/12 / CE privind deșeurile [184]. Mai exact, autoritățile naționale nu au instituit o rețea integrată și adecvată de instalații de eliminare a deșeurilor în zonele urbane din Campania.

Poluarea prin zgomot se referă la zgomotul ecologic excesiv, neplăcut, produs de activitatea umană, de animale sau de mașini, care perturbă activitatea sau echilibrul vieții umane sau animale. Cuvântul zgomot provine din cuvântul latin *nauseas*, care înseamnă rău de mare, prin urmare, se au în vedere efectele poluării fonice asupra vieții umane și asupra mediului. Nivelul presiunii sonore, potrivit Organizației Mondiale a Sănătății, este o măsură a vibrațiilor aerului care alcătuiesc sunetul. Toate presiunile sonore măsurate sunt cu referire la o presiune standard, care corespunde aproximativ pragului de auz la 1.000 Hz - limita inferioară. Drept urmare, nivelul presiunii sonore indică cu cât este mai mare sunetul măsurat decât acest prag al auzului. Deoarece urechea umană poate detecta o gamă largă de niveluri de presiune sonoră (10-102 Pascal - Pa), acestea sunt măsurate pe o scară logaritmică cu unități de decibeli (dB). În plus, în hotărârile CEDO referitoare la poluarea fonică, Curtea explică faptul că, dacă se măsoară nivelul presiunii zgomotului instantaneu, acesta este denumit „ponderare”, cunoscut sub numele de dBA, și dacă nivelul presiunii de zgomot este măsurat pe un anumit interval de timp, acesta este denumit „nivel de presiune sonoră echivalent continuu” (prescurtat LAeq) [308].

În 1999, la Geneva, Organizația Mondială a Sănătății (OMS), în Ghidul pentru zgomotul comunitar (numit și zgomot în mediu, zgomot rezidențial sau zgomot intern), a definit acest tip de zgomot ca „zgomot emis din toate sursele, cu excepția zgomotului la locul de muncă industrial” [309]. Conform acestui document, principalele surse de zgomot includ traficul rutier, feroviar și aerian, industriile, construcțiile, lucrările publice și aglomerările urbane. Din datele culese de către OMS, rezultă că populația, în general, este foarte afectată de nivelul de zgomot. De exemplu, în Uniunea Europeană, aproximativ 40% din populație este expusă zgomotului rutier, cu un nivel de

zgomot care depășește 55 dB (A) în timpul zilei. În plus, 20% din populație este expusă la niveluri care depășesc 65 dB (A) [310].

Luând în considerare expunerea la zgomotul produs de mijloacele de transport, aproximativ 50% dintre cetățenii Uniunii Europene trăiesc în zone care nu asigură confort acustic pentru locuitorii săi. Mai mult, aproximativ 30% din populație este expusă, noaptea, la niveluri de presiune sonoră care depășesc 55 dB (A). Nivelurile de zgomot care au fost calculate pe drumurile dens circulate s-au dovedit a avea o presiune sonoră, timp de 24 de ore, de 75 până la 80 dB (A). Alte concluzii trase de OMS subliniază că problema poluării fonice crește la scară internațională. Spre deosebire de multe alte probleme de mediu, această creștere a fost însoțită și de un număr mai mare de reclamații din partea persoanelor afectate. Majoritatea oamenilor sunt expuși, de obicei, la o serie de surse de zgomot, dar s-a recunoscut că zgomotul rutier este sursa dominantă.

În ceea ce privește nivelul de zgomot din locuințe, pentru a proteja majoritatea persoanelor de a fi grav deranjate de zgomotul din mediul ambiant în timpul zilei, regulile de bune practici ale OMS stabilesc că nivelul de presiune sonoră pe balcoane, terase și în zonele de locuit în aer liber nu trebuie să depășească nivelul de 55 dB LAeq pentru zgomot continuu. În timpul nopții, nivelurile de presiune sonoră pe fațadele exterioare ale spațiilor de locuit nu trebuie să depășească 45 dB LAeq, pentru ca oamenii să poată dormi cu geamurile deschise. Această valoare a fost obținută presupunând că reducerea zgomotului de la exterior la interior cu fereastra parțial deschisă este de 15 dB. În cazul în care zgomotul este continuu, nivelul echivalent al presiunii sonore nu ar trebui să depășească 30 dB în interior. În alte condiții, zgomotul are efecte negative asupra somnului, deoarece se determină reducerea proporției de somn REM. Creșterea nivelului populației, urbanizarea și, în mare măsură, dezvoltarea tehnologică sunt principalele surse de poluare fonică, iar o creștere suplimentară este generată de extinderea sistemelor de autostrăzi, a aeroporturilor internaționale și a sistemelor feroviare.

Până în prezent, în jurisprudența CEDO, pentru cazurile de poluare fonică, au fost aplicate articolele 8 și 1 din Protocolul nr. 1 la Convenția Europeană a Drepturilor Omului [198]. Principalele încălcări reclamate în aceste cazuri este legată de încălcarea vieții private și a locuinței solicitanților. În jurisprudența CEDO s-a susținut, în mai multe rânduri, că poluarea fonică face parte din mediu, în sensul articolului 8 din Convenție. CEDO a utilizat, în hotărârile sale, definițiile și nivelurile de poluare fonică stabilite de Organizația Mondială a Sănătății în Orientările pentru zgomotul comunitar [309], precum și normele specifice din diferite state membre ale CEDO. Vom

analiza unele dintre cazurile relevante, demne de menționat în această etapă, în care CEDO a extins aplicabilitatea și sensul unor articole ale Convenției, ca modalitate prin care și-a extins competența asupra probleme de mediu, care nu erau propriu-zis cuprinse în articolele respective, față de urgența și importanța problemelor reclamate în fața Curții.

Astfel, Curtea a ajuns să ia decizii cu privire la cauzele care implică un prejudiciu pentru mediu. În cauza Fägerskiöld c. Suediei [124] s-a reclamat problema zgomotului pulsator constant provenit de la o turbină eoliană, care afecta viața privată a reclamanților și valoarea proprietății acestora din Hästholmen, Suedia. Reclamanții, domnul și doamna Fägerskiöld, își aveau reședința permanentă în Jönköping, dar foloseau, în scopuri recreative, o proprietate în Hästholmen, începând din anii '80. Începând cu 1991, au existat două turbine eoliene construite în apropierea proprietății reclamanților, cărora li s-a adăugat ulterior, în 1998, o a treia turbină eoliană. Această a treia turbină eoliană a fost cauza plângerii reclamanților. Prima și a doua turbină au fost situate la 430 de metri de proprietatea reclamanților și respectiv la 620 de metri. În plus, prima turbină producea 225 kilowati (kW), în timp ce cea de-a doua a producea 150 KW. Cu toate acestea, a treia turbină adăugată în 1998 se situa la o distanță de 371 metri de proprietatea reclamanților, și avea o capacitate de producție de 600 kW.

În mai 1998, compania care a construit turbina a efectuat teste de zgomot la toate cele trei turbine, raportat la proprietatea recreativă a reclamanților, și a concluzionat că nivelul de zgomot provenit de la a treia turbină a fost calculat la 37,7 decibeli (dB) și zgomotul provenit din toate cele trei turbine, împreună, a fost calculat la 39,4 dB. Este important de menționat că aceste teste au fost efectuate în timpul serii. Mai mult, Comitetul suedez de mediu, un organism care a analizat rezultatele testului efectuat la proprietatea solicitanților, a decis că nivelul de zgomot nu depășește nivelul maxim admis de 40 dB. Cu toate acestea, a decis să limiteze temporar, în anumite perioade, funcționalitatea celei de-a treia turbine, pentru a reduce la minimum problemele percepute de un număr de vecini și, în special, de două case situate în apropiere de proprietatea reclamanților. Acestea au fost considerate măsuri de protecție și precauție.

Reclamanții au invocat, în plângerea lor, atât articolul 8 din Convenție, cât și articolul 1 din Protocolul nr. 1 la Convenție [198]. Pe de o parte, aceștia s-au plâns de faptul că zgomotul continuu, pulsatoriu, provenit de la a treia turbină și, de asemenea, reflecțiile ușoare de la paletele rotorului său, au afectat liniștea proprietății lor, care a fost cumpărată în special în scop recreativ

și faptul că nu se puteau bucura de viața lor privată și de familie. Pe de altă parte, reclamanții au susținut că, urmare a perturbației, proprietatea lor a scăzut în valoare pe piața imobiliară.

Este important de menționat aici că, potrivit jurisprudenței Curții și, în special, în cazul *Demades c. Turciei* [311, 312], Curtea a reiterat, ca și în jurisprudența sa anterioară că, pentru a fi formulată o cerere în temeiul articolului 8 din Convenție, ingerința în dreptul solicitanților trebuie să fi afectat direct viața, familia sau viața lor privată. În plus, efectele adverse ale poluării mediului trebuie să atingă un anumit nivel minim de severitate. Unele dintre standardele luate în considerare pentru a certifica interferența sunt intensitatea deranjului, durata deranjamentului și efectele fizice și mentale ale acestei situații. Deși locuința reclamanților era a doua proprietate a acestora, care era folosită ca o casă de vacanță, cu toate acestea s-a constatat că era „complet mobilată, echipată și utilată”, prin urmare a fost considerată și interpretată ca circumscriindu-se noțiunii de „locuință”, așa cum este utilizată noțiunea în mod constant de Curte.

În legătură cu această cauză, în primul rând, Curtea a considerat că reclamanții erau afectați direct de sunetul pulsator constant al turbinei eoliene. În plus, Curtea a trebuit să analizeze dacă această perturbare a zgomotului era suficientă pentru a atinge nivelul minim de gravitate, astfel cum este stabilit în jurisprudența sa. Pentru a face acest lucru, Curtea a utilizat atât rezultatele testelor de zgomot efectuate la proprietatea reclamanților, cât și nivelurile stabilite de Orientările OMS pentru zgomotul comunitar și de fișa nr. 258117 [313]. După analizarea atât a rezultatelor testelor, cât și a nivelurilor stabilite de către OMS, Curtea a ajuns la concluzia că poluarea cauzată de turbina eoliană nu a atins pragul minim pentru a fi considerată o poluare sonoră severă a mediului. Curtea a observat și a criticat faptul că reclamanții nu au efectuat nicio testare fonică alternativă și, în consecință, Curtea nu poate lua în considerare, în hotărârea sa, decât testele efectuate de compania producătoare a turbinelor. Se poate observa că CEDO înclină spre a avea, dacă este posibil, o dovadă independentă și alternativă, care vine direct de la solicitanții care au înaintat o cerere în fața sa.

Cu toate acestea, nivelurile nu au fost suficient de ridicate încât să depășească nivelurile maxime stabilite de OMS. Curtea a trebuit să se bazeze pe estimări aproximative ale valorilor zgomotului, deoarece nu s-a făcut o evaluare exactă. De asemenea, Curtea a avut în vedere scopurile recreative ale proprietății și amplasarea acesteia într-o zonă semi-rurală. Cu toate acestea, chiar și luând în considerare aceste elemente suplimentare în cauză, Curtea nu a considerat că nivelul zgomotului era suficient de grav încât să afecteze viața privată și de familie a reclamanților

sau folosirea locuinței lor. Curtea a luat în considerare, ca dovadă, cercetarea la fața locului efectuată de instanța de contencios administrativ suedeză la proprietatea reclamanților și a concluzionat că, chiar dacă se auzea un sunet oarecum deranjant, acesta a fost considerat a fi tolerabil. De asemenea, Curtea a considerat că nici nivelurile de zgomot, nici reflecțiile de lumină, care au fost un efect secundar după perturbarea zgomotului, nu au atins pragul ridicat stabilit în cazurile care tratează probleme de mediu.

Reclamanții nu au prezentat Curții nicio dovadă care ar fi demonstrat că starea lor de sănătate ar fi fost afectată în vreun fel, fie de zgomot, fie de reflecțiile luminoase. Este important de menționat că Curtea a considerat că funcționarea turbinei eoliene era de interes general, datorită faptului că era o sursă de energie ecologică, care contribuia la dezvoltarea durabilă a resurselor naturale. De asemenea, Curtea a constatat că ingerința în dreptul reclamanților în temeiul articolului 8 a fost proporțională cu obiectivele urmărite de amplasarea turbinelor, luând în considerare și măsurile temporare luate de Comitetul suedez de mediu, care a revizuit aceste măsuri în anumite perioade, pentru a reduce neplăcerile cauzate reclamanților.

Mai mult, a observat că, din moment ce a treia turbină eoliană era capabilă să producă suficientă energie pentru a menține încălzirea a aproximativ 50 de gospodării pe o perioadă de un an, turbina era benefică, atât pentru mediu, cât și pentru societate. Se poate observa aici un interes concurențial clar între reclamanții care au fost afectați în ceea ce privește interesele lor particulare și comunitatea în care locuiau, care a beneficiat de turbinele eoliene. În cazul de față, Curtea a decis în favoarea comunității și a considerat tolerabile tulburările provocate reclamanților. În această hotărâre observăm punctul în care Curtea trasează linia dintre încălcările drepturilor omului și dezvoltarea durabilă a societății.

În plus, Curtea a analizat cererea în condițiile prevăzute la articolul 1 din Protocolul nr. 1 la Convenție [198] și a observat că, într-adevăr, statele contractante au o largă marjă de apreciere în problemele de mediu, deși trebuie, totuși, să echilibreze cele două interese concurente aflate în joc. Se poate observa, de asemenea, urmând argumentele din cauza de față, că nivelul pragului este relativ ridicat, atunci când este vorba de o problemă de mediu. Curtea însăși afirmă acest lucru în hotărârea din cauza Fägerskiöld c. Suediei [124]. În plus, Curtea solicită anumite dovezi, care ar trebui, de preferință, să vină direct de la reclamanți, pentru a evalua mai bine solicitările acestora. Cu toate acestea, Curtea a constatat că reclamanții nu au reușit să demonstreze în niciun fel acuzația de reducere a valorii proprietății lor. Prin urmare, Curtea a considerat cauza inadmisibilă, atât în

ceea ce privește articolul 8, cât și cu privire la articolul 1 din Protocolul nr. 1 [198], pentru că era, în mod vădit, neîntemeiată.

Curtea pare să echilibreze efectele provenite dintr-o sursă de poluare care provoacă daune severe mediului, în opoziție cu o sursă care utilizează resurse regenerabile în interesul comunității și are un efect minor asupra populației. În comparație cu cauza *Fägerskiöld c. Suediei* [124], în cauzle *Ashworth și alții c. Marii Britanii* [314], *Moreno Gomez c. Spaniei* [315] și *Hatton și alții c. Marii Britanii* [164] s-au raportat niveluri semnificativ mai mari de zgomot. În primul rând, așa cum rezultă din jurisprudența Curții, afirmațiile privind poluarea fonică au putut fi analizate în temeiul articolului 8 din Convenție, articol care este utilizat în majoritatea cazurilor de mediu cu care este sesizată Curtea. Unul dintre elementele luate în considerare, atunci când se analizează dacă a existat de fapt o încălcare a articolului 8, este distanța de la sursa zgomotului la locuința solicitantului, locul de reședință și locul în care acesta se bucură de viața de familie.

În cazul *Moreno Gomez c. Spaniei* [315, 316], hotărârea se referă numai la faptul că sursa de poluare se afla în vecinătatea locuinței reclamantei, fără a preciza în mod specific distanța exactă. Reclamanta, care locuiește în vecinătatea unei zone cu mai multe baruri și cluburi, s-a plâns, în principal, de tulburările de zgomot care nu i-ar permite să doarmă. În cazul *Hatton și alții c. Marii Britanii* [164, 317], casa doamnei Hatton se afla la 11,7 km distanță de la capătul unei piste a aeroportului Heathrow. Curtea afirmă că disconfortul cauzat persoanelor depinde de locația geografică a locuințelor respective, în raport cu locul de unde provine zgomotul și de tipul de activități ale persoanelor care sunt perturbate de zgomotul respectiv. De exemplu, în cazurile referitoare la protecția împotriva zgomotului provocat de aeronave, Comisia a constatat că articolul 8 a fost încălcat în cauza *Arrondelle c. Regatului Unit* [320]. Casa reclamantului se afla la aproximativ un kilometru și jumătate de la capătul unei piste a aeroportului Gatwick. De obicei, Curtea solicită o probă privind nivelul poluării din partea reclamantului, iar în cazurile în care acest lucru nu se întâmplă, Curtea este nevoită să se pronunțe pe baza testelor efectuate de poluatorul însuși, sau de autoritățile naționale, care ar putea fi, sau nu, obiective.

În cauza *Moreno Gomez c. Spaniei* [315, 318], nivelurile de zgomot măsurate, efectuate de experți delegați de Consiliul Local, au fost de aproximativ 100 până la 115 dBA într-o noapte de sâmbătă, când majoritatea cluburilor de divertisment din vecinătatea casei solicitantului își desfășurau activitatea lor. O lege națională aplicabilă în provincia Valencia impunea ca nivelul zgomotului între orele 22:00 și 8:00 să nu depășească 45 dBA. De asemenea, este important de

menționat că locuința solicitantului era situată într-o zonă rezidențială urbană, deoarece în unele cazuri este importantă distincția și nivelul de zgomot între zona urbană și cea rurală. În plus, locuința reclamantului nu era nici în interiorul, nici în apropierea unei zone de importanță strategică, cum ar fi o zonă relevantă pentru infrastructura de transport sau comunicații.

În cauza *Hatton și alții c. Regatului Unit* [164], nivelul zgomotului în timpul zilei în locuința doamnei Hatton provenea de la aeronave și era între 57 și 60 dBA Leq. Guvernul Regatului Unit măsura nivelul perturbației sonore în funcție de următorii parametri: „un contur de zgomot în timpul zilei de 57 dBA Leq provoacă un nivel scăzut de poluare fonică; 63 dBA Leq reprezintă un nivel moderat de poluare; 69 dBA Leq corespund unui nivel ridicat de poluare și 72 dBA Leq reprezintă un nivel foarte ridicat de poluare”. Curtea ia în considerare acest lucru atunci când apreciază validitatea pretențiilor bazate drepturi exercitate individual prin raportare la nevoile generale ale comunității, pentru dezvoltarea societății. În cazul de față, Curtea nu avea nevoie ca reclamantul să probeze suplimentar nivelul de zgomot, deoarece s-a constatat că autoritățile naționale aveau cunoștință de situația solicitantului și de nivelurile ridicate de zgomot.

La locuința unui alt solicitant, Peter Thake, aflat la o distanță de 4,4 km de aeroportul Heathrow, s-a măsurat zgomotul în timpul zilei la niveluri între 63 și 66 dBA Leq, măsurătorile fiind efectuate chiar de către autorități. Toți solicitanții din acest caz locuiau la distanțe între 1 și 11 km de aeroport și suportau un nivel de zgomot măsurat între 57 și 66 dBA. În plus, în conformitate cu nivelurile măsurate de Guvern, zgomotul maxim cauzat de o singură mișcare a aeronavei, la care erau supuși reclamanții noaptea era între 70 și 85 dBA. Pentru comparație, Organizația Mondială a Sănătății, în Ghidul pentru zgomotul comunitar [309], a stabilit ca valoare orientativă un nivel maxim de 60 dBA pentru evitarea tulburărilor de somn, prin raportare la un eveniment de zgomot unic. Un alt element este distincția dintre perturbația din timpul zilei și cea din timpul nopții. În cazul *Moreno Gomez c. Spaniei* [315], reclamantul s-a plâns, în cea mai mare parte, de tulburări în timpul nopții, întrucât sursa poluării sonore provenea în principal din baruri și cluburi situate în zona limitrofă locuinței sale.

Principala problemă cu care a trebuit să se confrunte a fost lipsa somnului, care a avut consecințe asupra activităților sale zilnice și asupra sănătății sale. Spre deosebire de cauza *Hatton* [164], în care nu a fost constatată o încălcare a articolului 8, nivelurile de zgomot în afara casei solicitantului în cazul *Dees c. Ungariei* au fost măsurate a fi între 67 și 69 dBA. În această hotărâre, Curtea s-a pronunțat cu privire la încălcarea articolului 8, cauzate de noua infrastructură și

perturbația provenită din traficul greu din zona cartierului unde locuia reclamantul. Curtea a explicat decizia sa în acest caz, în conexiune cu nivelul zgomotului la locuința reclamantului, care era, în medie, cu aproximativ 15% peste limitele impuse de legea maghiară. Deși aparent se poate contesta faptul că Curtea nu a luat aceeași hotărâre ca în cauza *Hatton c. Marii Britanii* [164], un element important suplimentar este durata în timp a perturbării sonore. De exemplu, în cauza *Moreno Gomez c. Spaniei* [315], s-a constatat o încălcare a articolului 8, datorită duratei prelungite în timp a poluării fonice, la fel ca în cauza *Hatton c. Marii Britanii* [164]. Acest lucru este luat în considerare prin corelare cu efectul perturbării sonore asupra folosirii locuinței, asupra vieții private sau/și a familiei reclamantilor. De exemplu, în cazul *Powell și Rayner c. Marii Britanii*, Curtea a declarat că articolul 8 este aplicabil în cauză, deoarece: „în fiecare caz, deși în grade diferite, calitatea vieții private a reclamantului și sfera de aplicare a dreptului de a se bucura de facilitățile locuinței sale au fost încălcate” [319].

Mai mult, în cauza *Moreno Gomez c. Spaniei* [315], Curtea a constatat că tulburarea a afectat locuința și viața privată a reclamantului, luând în considerare volumul ridicat de zgomot noaptea și perioada lungă în care reclamantul a fost afectat de acest zgomot, iar acestea au condus la încălcări grave ale drepturilor sale. În cauza *Hatton c. Marii Britanii* [164], Curtea a trebuit să decidă între argumentele guvernului, care revendicau o marjă largă de apreciere a statului datorită problemelor de politică generală care înconjurau acest caz și afirmația reclamantilor că somnul lor a fost afectat, aspect care le-a dat dreptul să solicite restrângerea marjei de apreciere a statului, datorită naturii intime a dreptului protejat. Cu toate acestea, Marea Cameră a constatat că nu există nicio încălcare a articolului 8 în acest caz, din cauza numărului limitat de persoane care a fost afectat și din cauza intereselor economice mari aflate în joc, o decizie contrară concluziilor Camerei din faza anterioară de judecată, privind aceeași cauză.

În ceea ce privește articolul 8 din Convenție, în cauza *Hatton c. Marii Britanii* [164] s-a formulat opinie separată de cinci dintre judecătorii membri ai completului. Aceștia își exprimă opinia în favoarea încălcării articolului 8 în acest caz, precizând jurisprudența conexă cauzei susținea că era necesară, urgent, o decontaminare a mediului de factorii poluanți direcți și serioși. Acești doi termeni apar frecvent în hotărârile Curții care implică probleme de mediu. Acestea par a fi cheia pentru constatarea unei încălcări în aceste cazuri, dar nu există nicio definiție clară, niciun cadru în care să fie explicați termenii de factori nocivi „direcți” și „serioși”.

Judecătorii care au formulat opinia separată consideră că abordarea Marii Camere este contrară preocupării crescânde din Europa cu privire la problemele de mediu și contrară hotărârilor anterioare din cauzele *Arrondelle c. Marii Britanii* [320], *Baggs c. Marii Britanii* [321] și *Powell și Rayner c. Marii Britanii* [319]. În plus, se susține, de asemenea, că nivelurile de zgomot stabilite de OMS sunt niveluri stabilite obiectiv și nu sunt „subiective”, în sensul că nu sunt datorate unei sensibilități subiective, care ar putea caracteriza poziția unor părți din cauzele aflate pe rol. Una dintre funcțiile importante ale protecției drepturilor omului este protejarea minorităților. De asemenea, în temeiul articolului 3, privarea de somn poate fi considerată un element de tratament inuman și degradant sau chiar de tortură și se subliniază „că problema zgomotului, atunci când tulbură grav somnul, interferează cu dreptul la respectarea vieții private și de familie” [319].

Aceiași judecători consideră că, în acest caz, marja de apreciere a statului ar trebui să fie mai restrânsă, întrucât dreptul de a dormi are o natură fundamentală. Mai mult, aceștia susțin că statul nu a adus dovezi cu privire la efectele negative pe care limitarea zborurilor de noapte ar aduce-o asupra economiei. Dacă nu administrează probe în dovedirea susținerilor lor, reclamantii nu au aproape niciodată vreo șansă de a obține o decizie în favoarea lor, dar și statul trebuie să formuleze probe prin care să dovedească că și-a îndeplinit obligațiile pozitive, deoarece altfel, în unele cazuri, așa cum este cauza *Hatton c. Marii Britanii*, statul pare să câștige aducând în fața Curții doar argumente teoretice și nu dovezi concrete: „referința generală la bunăstarea economică a țării nu este suficientă pentru a justifica eșecul statului de a proteja drepturile solicitantului în conformitate cu articolul 8” [319].

Curtea a luat în considerare definiția torturii dată la articolul 1 din Convenția Națiunilor Unite împotriva Torturii, care consideră că zgomotul excesiv poate provoca „durere sau suferință severă, fie ea fizică sau psihică” [322]. În al doilea rând, există cazuri de poluare fonică care au fost raportate în legătură cu încălcarea articolului 1 din Protocolul 1 la Convenție [198], dar acest articol este luat în considerare numai după ce este analizată și respinsă cererea în temeiul articolului 8 din Convenție. O cerere în temeiul articolului 1 poate fi considerată o cerere secundară în cazurile care pretind poluare fonică.

În ceea ce privește articolul 1 din Protocolul nr. 1 [198], reclamanta dintr-o altă cauză a afirmat că există o încălcare a dreptului ei de a se bucura de proprietatea sa, într-un mediu plăcut. Conform unei expertize dispuse la instanța de contencios administrativ din Orleans, valoarea proprietății acesteia a scăzut cu 50%, iar reclamanta a obținut o compensație atât pentru pierderea

de valoare, cât și pentru perturbarea fonică a domiciliului ei. Suma fost considerată de Comisie suficient de mare pentru a compensa încălcarea dreptului reclamantei. Comisia a considerat inadmisibilă plângerea reclamantei introdusă în baza articolului 8 din Convenție și a articolului 1 din Protocolul 1 al Convenției [198]. În ceea ce privește primul articol menționat, reclamanta a considerat că locuința sa, situată la o distanță de 300 de metri de uzina nucleară Saint Laurent des Eaux și separată fizic de aceasta doar de Loira, a fost afectată de poluarea fonică. Proprietatea solicitantei este o vilă veche, din secolul al XVIII-lea, care era înconjurată de o zonă rurală, care, în schimb, a fost transformată în zonă industrială în anii '60. Nivelul perturbării zgomotului a fost măsurat la 50-55 dBA în timpul zilei și noaptea.

CEDO a abordat problema specifică a zgomotului produs de aeronave în hotărârea din cauza *Hatton c. Marii Britanii* [164], recunoscând că zgomotul aeronavelor implică obligația statelor să ia măsuri de protecție active și, uneori, le impune să facă acest lucru. În conformitate cu articolul 53 din Carta europeană, această interpretare obligă și Uniunea Europeană și trebuie luată în considerare de CJUE. Cercetând jurisprudența CJUE, tragem concluzia că majoritatea cazurilor tratează poluarea fonică cauzată de mijloace de transport: avioane și aeroporturi, trenuri, mașini. În cazul aeroporturilor, se poate concluziona că este o problemă comună atât la CEDO, cât și la CJUE. De asemenea, instanțele iau în considerare și fac referiri la nivelurile stabilite în Orientările OMS privind zgomotul. În acest moment se poate observa că sunt utilizate orientări ale organizațiilor internaționale, chiar dacă acestea nu leagă direct instanțele europene. Prin urmare, aceasta arată preocuparea crescândă privind această problemă, nu numai la nivel european, ci și la nivel global, o problemă care trebuie abordată prin raportare la normele internaționale. La început, jurisprudența CJUE pare să fie mai extinsă în domeniul poluării fonice cauzate de mijloacele de transport. Cu toate acestea, CJUE nu analizează în hotărârile sale, în afară de termeni foarte generali, efectele pe care această perturbare le are asupra mediului și / sau a ființelor umane. Dimpotrivă, CEDO abordează aceleași probleme din perspectiva bunăstării individului, protejat de dispozițiile Convenției.

Este adevărat că multe cazuri în materie de mediu sunt soluționate în temeiul drepturilor procedurale, precum articolul 6 sau articolul 5 din CEDO. Cu toate acestea, creativitatea Curții în recunoașterea drepturilor de mediu poate fi văzută în raport cu aspectele de fond ale articolelor implicate. Prin urmare, CEDO a deviat, într-adevăr, în ceea ce privește drepturile asupra mediului, într-o anumită măsură, de la dispozițiile Convenției, care nu a fost creată și nici destinată, în mod

special, să protejeze indivizii împotriva vătămărilor asupra mediului. De exemplu, în timp ce ambele instanțe își concentrează hotărârile referitoare la mediu pe dreptul la sănătate, în cazul CEDO acest drept este unul central, încorporat la articolul 8 din Convenție, în timp ce pentru CJUE pare să fie mai mult o materie secundară, care apare numai în fundalul diferitelor hotărâri.

În plus, aderarea UE la CEDO este necesară, în conformitate cu articolul 6 din Tratatul de la Lisabona [253] și prevăzută de articolul 59 din CEDO [5], astfel cum a fost modificat prin Protocolul nr. 14 [201]. Aderarea UE la CEDO va plasa UE pe aceeași poziție ca și statele sale membre cu privire la sistemul de protecție a drepturilor fundamentale supravegheate de Curtea Europeană a Drepturilor Omului de la Strasbourg. Aderarea va oferi, de asemenea, o nouă posibilitate de remediere a încălcării drepturilor omului pentru resortisanții UE, care vor putea sesiza CEDO privind presupuse încălcări ale drepturilor fundamentale de către UE. Comisia UE se așteaptă ca aderarea să armonizeze sistemul CEDO de protecție a drepturilor omului cu cel creat de jurisprudența CJUE. Cu toate acestea, într-un proces de armonizare între drepturile omului și economie, unde se vor situa drepturile de mediu? Un element pozitiv al acestei aderări va fi, probabil, puterea acordată CEDO de a revaloriza cazurile cu privire la problemele de mediu din perspectiva drepturilor omului, precum și de a face o abordare a drepturilor omului din perspective economice, iar pentru CJUE va lărgi marja de competențe în ceea ce privește mediul, ceea ce ar duce la soluții individuale la problemele individuale.

3.4. Concluzii pentru Capitolul 3

Acest capitol a analizat jurisprudența celor două instanțe europene, CEDO și CJUE, din trei perspective diferite care interesează în ceea ce privește daunele de mediu: poluarea industrială, poluarea fonică și problema raporturilor dintre drepturile individuale și drepturile comunităților. Acestea reprezintă domeniile relevante ale jurisprudenței în scopul realizării obiectivelor prezentei lucrări. În ultimii ani, relațiile juridice dintre diferitele instanțe internaționale au atras, tot mai accentuat, atenția comunității internaționale în ceea ce privește corelarea practicii lor. Așa-numita proliferare a instanțelor și tribunalelor internaționale a dus la o dezbatere despre potențiale suprapuneri jurisdicționale sau chiar conflicte de competență între Curtea de Justiție a Comunităților Europene (CJUE) și Curtea Europeană a Drepturilor Omului (CEDO).

Problema centrală în jurisprudența ambelor instanțe nu este problema de mediu în sine, ci încercarea de a rezolva problemele de mediu, astfel încât acestea să nu ajungă să afecteze pilonii fundamentali pe care s-au construit aceste două organizații, respectiv drepturile omului și economia. Această concluzie poate fi extrasă din analiza anterioară a jurisprudenței și a pragurilor ridicate stabilite de instanțe pentru ca o daună de mediu să fie considerată o ingerință sancționabilă în jurisprudența ambelor curți. Uniunea Europeană a fost construită cu scopul de a crea o comunitate pentru creștere economică, bunăstare și stabilitate. Prin urmare, a înțeles mai repede problemele care ar putea apărea din lipsa unei protecții acordate mediului și, prin urmare, a acționat mai rapid.

O instanță regională precum CJUE, care s-a ocupat de cazuri privind probleme economice, a fost nevoită să ajungă mai repede la stadiul în care a trebuit să rezolve problemele de mediu și să discute drepturile asupra mediului în raport cu agenții economici care au fost implicați în cazurile analizate de ea. CEDO, pe de altă parte, a fost creată în scopul protejării drepturilor omului și, prin urmare, considerentele cu privire la daunele aduse mediului au apărut în hotărârile sale cu câțiva ani mai târziu decât în cazul CJUE. Această evoluție este normală, având în vedere că, de-a lungul istoriei, problemele legate de drepturile omului nu au fost întotdeauna clarificate prompt.

Prin urmare, acest lucru poate explica pasul lent, dar constant, către dezvoltarea unui drept asupra mediului la nivelul UE. În plus, hotărârile CJUE se concentrează, în principal, pe aspectele procedurale referitoare la legislația de mediu a UE, în timp ce CEDO are o jurisprudență mai dezvoltată în domeniul aspectelor de fond ale drepturilor încălcate în temeiul Convenției. În concluzie, analiza jurisprudenței instanțelor a arătat două abordări diferite în ceea ce privește drepturile asupra mediului, și anume abordarea drepturilor omului versus abordarea economico-juridică. Cu toate acestea, aceste abordări au demonstrat că aceste două sisteme se completează reciproc prin intermediul legislației diferite și al jurisprudenței diferite. În plus, aceeași analiză arată tendința clară către clasificarea jurisprudenței CJUE ca hotărâri comunitare și a jurisprudența CEDO ca hotărâri individuale.

Cu alte cuvinte, CJUE emite hotărâri bazate pe nevoile și obiectivele comunității UE, în timp ce CEDO emite hotărâri bazate pe probleme specifice ale unui individ, într-un caz specific. Acest lucru arată, cu siguranță, rolul complementar pe care îl au cele două instanțe în zona drepturilor de mediu. Acest rol ar putea fi mult mai puternic odată ce Uniunea Europeană va fi membră a Convenției Europene a Drepturilor Omului. Relația dintre cele două instanțe europene

va suferi, probabil, modificări semnificative în viitor. În prezent, CEDO pune CJUE într-o poziție privilegiată, întrucât CEDO presupune, în general, că s-a cționat în cazurile în care există posibilitatea controlului judiciar de către CJUE, atunci când statul membru UE se face vinovat de o presupusă încălcare a CEDO și nu a beneficiat de marja de apreciere specifică CEDO în punerea în aplicare a dreptului comunitar.

Această abordare este justificată de faptul că CJUE urmărește, de obicei, interpretarea CEDO și, prin urmare, contribuie la menținerea unui standard de protecție a drepturilor omului relativ ridicat în Comunitatea Europeană. CEDO rămâne să asigure standardul minim al drepturilor omului în UE. CJUE este obligată de circumstanțe să interpreteze CEDO, dar nu este obligată să respecte jurisprudența CEDO. Cu toate acestea, se poate aștepta ca cooperarea dintre cele două instanțe europene să crească. După aderarea UE la CEDO, coexistența actuală a celor două instanțe europene se va schimba. Deciziile CJUE vor putea fi direct examinate de CEDO.

Mai mult, viitoarea aderare a UE la CEDO are potențialul de a include în sistemul CEDO și Regulamentul (CE) nr. 1367/2006 al Parlamentului European, cât și al Consiliului din 6 septembrie 2006 privind aplicarea dispozițiilor Convenției de la Aarhus privind accesul la informații, participarea publicului la luarea deciziilor și accesul la justiție în probleme de mediu la instituțiile și organismele comunitare supravegherea deciziilor și politicilor de mediu ale UE [323], în timp ce, pe de altă parte, va face ca jurisprudența de mediu a Curții să fie mai puțin relevantă pentru statele membre ale UE. Cu toate acestea, s-ar putea ca utilizarea instrumentelor pentru drepturile omului să aibă efecte pozitive asupra mediului atunci când aceste instrumente sunt utilizate pentru a facilita schimbarea comportamentului dăunător mediului de către autoritățile naționale. Acest lucru ar putea avea un efect cumulativ, ceea ce duce la îmbunătățirea condițiilor de mediu. Cu toate acestea, efectul cumulat nu va fi un substitut pentru politicile de mediu cuprinzătoare, care caută îmbunătățiri ample ale mediului natural.

CONCLUZII GENERALE

Jurisprudența Curții Europene de Justiție (CJUE) referitoare la problemele de mediu este vastă, atât cantitativ, cât și calitativ. Conform unei estimări brute, aceasta include mai mult de 700 de hotărâri referitoare la peste 50 de acte normative comunitare diferite, care reglementează, direct sau indirect, chestiuni de mediu, precum și măsuri luate la nivel național în domeniu, principii generale și dispoziții din tratate.

Din aceste motive, teza s-a axat pe două aspecte. Primul aspect se referă la ceea ce este, probabil, sarcina principală a CJUE în acest domeniu: echilibrarea cerințelor, adesea contradictorii, ale integrării pieței cu cele ale protecției mediului, atât la nivel național, cât și la nivel comunitar. S-a discutat despre cele mai relevante decizii ale CJUE în acest domeniu, pentru a elabora modelul standard de protecție a mediului prin intermediul sistemului drepturilor omului. În baza acestei jurisprudențe, am identificat unele dintre elementele cheie ale poziției generale de mediu a CJUE.

S-au tratat, apoi, câteva aspecte mai generale ale funcțiilor CJUE și rolul special al CJUE în aplicarea politicii de mediu comunitare. Atunci când analizăm deciziile diferitelor organisme internaționale care au competențe în domeniul drepturilor omului în întreaga lume, devine clar că utilizarea instrumentelor pentru drepturile omului pentru realizarea normelor de protecție a mediului este în creștere. Având în vedere creșterea preocupării politice și publice pentru mediu, poate nu este surprinzător faptul că oamenii ar trebui să caute remedii în cadrul sistemelor de drepturi ale omului, deoarece acestea s-au dovedit a fi de succes în ultimii 60 de ani.

Acest studiu a urmărit analiza acestei tendințe a jurisprudenței CJUE, prin comparație cu Convenția Europeană a Drepturilor Omului [5], demers urmare a căruia am putut concluziona că tendința CEDO de a se corela cu jurisprudența CJUE este o extensie firească a interpretării dată de către Curte a Convenției Europene a Drepturilor Omului. În plus, înclinația CJUE de a acționa atunci când autoritățile naționale au ignorat dreptul național adaugă un plus de protecție semnificativ la aplicarea dreptului național de mediu, deoarece potențialilor solicitanți li se oferă un remediu suplimentar în efortul lor de a asigura respectarea statului de drept. În mod similar, am observat că, la nivel normativ, combinația de instrumente pentru drepturile omului și obiectivele de mediu nu este contradictorie. O analiză a motivelor care sprijină punerea în aplicare a legislației de mediu dezvăluie faptul că normele de protecție a mediului sunt în concordanță cu instrumentele pentru drepturile omului.

Bogata jurisprudență în domeniul problemelor de mediu este o dovadă că drepturile asupra mediului câștigă importanță în statele membre ale Consiliului Europei. Analiza practicii judiciare în ceea ce privește drepturile procedurale ale drepturilor omului indică câteva concluzii:

1. În multe cazuri de mediu, membrii completului de judecată nu au o opinie comună asupra soluției ce se impune a se da în cauză, formulând opinii separate - de exemplu, în cazul *Balmer c. Elveției*, conform opiniei majoritare, s-a apreciat că „articolul 6 este aplicabil doar în cazuri de riscuri grave, specifice și iminente de mediu, dacă există o legătură suficient de directă între problemele de mediu și dreptul sau obligația civilă” [324]. Cu toate acestea, șapte judecători au formulat o opinie separată, considerând că „articolul 6 ar trebui să fie aplicabil, iar solicitantul nu trebuie să dovedească pentru admisibilitatea cererii că există un risc sau care sunt consecințele acestuia, ci este suficient dacă există un conflict autentic și gravă, precum și un risc real, care provoacă daune. Poate fi suficient, pentru a se constata că există o încălcare, faptul că există o legătură a situației reclamantului cu un potențial pericol” [324]. Faptul interesant în acest caz este că, înainte de a se pronunța Curtea Europeană, Comisia a decis, în cauze similare, că a fost încălcat articolul 6.

2. În ceea ce privește cazurile de mediu cu consecințe mortale, practica a subliniat că statele au obligații procedurale: să efectueze o anchetă cu privire la cauza pierderii de vieți, să stabilească dacă autoritatea publică este responsabilă pentru daunele aduse mediului, iar, în cazul responsabilității unei autorități publice, statul trebuie să ofere compensații persoanelor pentru pierderi materiale și umane.

3. În ceea ce privește toate cazurile de mediu analizate în contextul libertății de exprimare, putem concluziona că Curtea Europeană pune un accent mare pe mediu și sănătate. S-a stabilit că problemele de mediu sunt probleme semnificative de interes public și, în conformitate cu interesul public, măsurile care interferează cu dreptul de a primi și de a furniza informații cu privire la problemele de mediu trebuie să fie prevăzute de lege, cât timp se circumscrie unui scop legitim. În cele din urmă, în societatea democratică și pluralistă, statul trebuie să asigure dezbaterea publică și discuțiile despre problemele de mediu, dar această datorie nu înseamnă că statul trebuie să colecteze informații și să le distribuie publicului.

Un aspect neobișnuit al dezvoltării normelor privind drepturile omului referitoare la mediu este faptul că nu s-au bazat în primul rând pe recunoașterea explicită a unui drept uman la un mediu sigur, curat, sănătos și durabil - sau, mai simplu, pe un drept al omului la un mediu sănătos. Deși

acest drept a fost recunoscut, sub diferite forme, în acordurile regionale și în majoritatea constituțiilor naționale, nu a fost adoptat într-un acord de drepturile omului cu aplicabilitate globală.

Organismele internaționale create pentru implementarea tratatelor, instanțele regionale, raportorii speciali și alte organisme internaționale pentru drepturile omului au aplicat, în schimb, normele de drepturile omului la problemele de mediu, prin „ecologizarea” drepturilor omului existente, inclusiv a drepturilor la viață și la sănătate. Recunoașterea explicită a dreptului omului la un mediu sănătos s-a dovedit a fi secundară pentru aplicarea normelor privind drepturile omului la problemele de mediu.

În același timp, este semnificativ faptul că marea majoritate a țărilor din lume au recunoscut drepturi constituționale asupra unui mediu sănătos, la nivel național, sau prin convenții încheiate la regional, ori în ambele modalități. Pe baza experienței țărilor care au adoptat drepturi constituționale asupra unui mediu sănătos, putem concluziona că recunoașterea dreptului în sine s-a dovedit a avea avantaje reale. Acesta a ajutat la conștientizarea importanței protecției mediului și a oferit o bază pentru adoptarea unor legi de mediu mai eficiente. Atunci când dreptul a fost avut în vedere de sistemul judiciar, aceasta a contribuit la crearea unui climat de siguranță pentru protecția drepturilor omului tradiționale și a creat oportunități pentru un acces mai bun la justiție. Instanțele din multe țări aplică din ce în ce mai mult dreptul la un mediu sănătos, așa cum este ilustrat în documentele și recomandările Programului Națiunilor Unite pentru Mediu și ale raportorului special.

Statele pot fi reticente să recunoască un drept al omului „nou”, dacă conținutul său este incert. Pentru a fi cert că un drept va fi recunoscut, este important ca sfera sa conceptuală și implicațiile acestuia să fie clare. Prin urmare, dreptul omului la un mediu sănătos nu este un „vas gol” care așteaptă să fie „umplut”. Dimpotrivă, conținutul său a fost deja clarificat, prin recunoașterea de către autoritățile pentru drepturile omului că este necesar ca umanitatea să beneficieze de un mediu sigur, curat, sănătos și durabil pentru deplina desfășurare a drepturilor omului la viață, sănătate, hrană, apă, locuință ș.a.

Chiar și fără recunoaștere oficială, sintagma „dreptul omului la un mediu sănătos” este deja utilizată pentru a face referire la aspectele de mediu ale întregii game de drepturi ale omului care depind de un mediu sigur, curat, sănătos și durabil. Utilizarea sintagmei în acest mod (și pentru această problemă, independent de adoptarea unor instrumente internaționale care să recunoască

expres dreptul) nu schimbă conținutul legal al obligațiilor care se bazează pe legislația existentă în domeniul drepturilor omului. Cu toate acestea, recunoașterea unui drept autonom la un mediu sănătos are avantaje reale, deoarece ajută la conștientizarea faptului că este necesar ca normele privind drepturile omului să se ocupe de protecția mediului și subliniază faptul că protecția mediului este la același nivel de importanță cu alte interese umane care sunt fundamentale pentru demnitatea, egalitatea și libertatea umană. De asemenea, recunoașterea acestui drept contribuie la garantarea faptului că normele privind drepturile omului referitoare la mediu continuă să se dezvolte într-o manieră coerentă și integrată.

Protecția mediului în dreptul internațional este una dintre cele mai provocatoare probleme ale secolului XXI. Incapacitatea Conferinței Națiunilor Unite pentru Mediu și Dezvoltare din 2012 (UNCED, Summit-ul Pământului sau Rio + 20) de a genera un angajament internațional ferm pentru protejarea mediului și limitarea efectelor schimbărilor climatice demonstrează complexitatea luării deciziilor în ceea ce privește problemele de mediu la nivel juridic. Ca și în cazul justiției sociale globale, justiția globală a mediului se regăsește în domeniul reglementat de dreptul internațional. Dreptul internațional este definit și agreat de state și reflectă interesele lor, care, de multe ori, nu coincid cu interesele comunității globale [325].

Dreptul internațional reprezintă rezultatul negocierii între state – ceea ce are ca implicație faptul că, în timp ce dreptul internațional trebuie să răspundă la întrebări complexe și importante legate de societate și mediu, răspunsul său este diminuat de dominanța intereselor naționale ale celor mai puternice state. Cu toate acestea, în practică, drepturile omului nu oferă decât un răspuns „slab” la provocările de mediu. Atunci, cum joacă drepturile omului un rol în abordarea problemelor de mediu? Răspunsul la această întrebare nu se poate limita la sistemul de drepturi ale omului, astfel cum este definit în dreptul național și internațional, ci trebuie să se extindă și la instituțiile, instrumentele și practicile dreptului internațional, pentru a cuprinde dimensiunile sociale, politice, culturale și filozofice ale drepturilor omului, ca subiect interdisciplinar de reglementare al dreptului internațional.

Recomandări / Direcții Politice

1. Necesitatea extinderii conceptului de „personalitate juridică” în raport cu drepturile omului la un mediu sănătos.

Abordarea problemei extinderii conceptului de „personalitate juridică” ar trebui considerată un imperativ esențial pentru realizarea justiției de mediu în raport cu drepturile omului

- în parte datorită rolului legii în atribuirea de privilegii persoanelor juridice, care au permis acumularea unei puteri economice deosebite în persoana corporațiilor, care influențează deciziile de mediu, deoarece constituirea unei „personalități juridice” a naturii înseși influențează direct angajamentele fundamentale ale statelor, care vor implementa eforturile pentru prevenirea schimbărilor climatice și nedreptății socio-economice.

Personalitatea juridică este un mecanism pivot pentru acordarea de drepturi în sistemele juridice. Abordarea directă a acesteia este un mod practic de a evolua în direcția justiției de mediu. Ființele umane sunt subiecte de drept, dar, după cum am văzut, drepturile lor sunt adesea marginalizate, simultan, de dinamica dintre drepturile economico-juridice și cele socio-juridice. O modalitate de a obține un mod incluziv de personalitate juridică este de a accepta o diversificare radicală a practicilor de advocacy, ca o modalitate de a asigura „accesul la justiție” la o gamă mult mai largă de beneficiari umani (și potențiali beneficiari nonumani).

Un alt mod este de a reimagina fundamental procesele epistemice ale legii. Argumentele analogice au fost utilizate, de exemplu, de către instanțe, a căror abordare a noilor forme de reacție epistemică la diverse entități, inclusiv la subiecți ecologici umani și nonumani, promite o transformare de anvergură a însăși ideii de dreptate ecologică. Instanțele manifestă o tendință către noi modalități de a recunoaște o gamă largă de poziții situate în domeniul justiției de mediu, acordând o atenție sporită politicii epistemice a drepturilor fundamentale ale tuturor ființelor vii la un mediu ecologic. Acest aspect rezultă din provocarea epistemică adusă de dezbaterile de filosofie a dreptului referitoare la cine credem că suntem și în ce raporturi ne aflăm cu mediul de viață în care ne desfășurăm existența.

În al treilea rând, reteoretizarea personalității juridice, ca o construcție sau un mecanism deschis și altor abordări decât cele tradiționale și, prin urmare, mai flexibil, ar oferi oportunitatea unei strategii incluzive a personificării unor ființe nonumane din mediu, prin intermediul unor inițiative atât legislative, cât și judiciare (startul unor asemenea încercări se regăsesc în jurisdicția națională a unor state precum Bolivia, Ecuador, Noua Zeelandă etc.). Având în vedere raportarea persoanelor la lege și pentru susținerea unei abordări puternice a statului de drept, există o adevărată nevoie ca obiectivele viitoare ale politicii de justiție climatică și de mediu să fie reformulate epistemic printr-un angajament critic față de provocările iminente ale schimbărilor climatice ce pun în pericol existența actualelor specii și, inclusiv, existența omului în mediul poluat. Din perspectiva istoriei dreptului, recunoașterea statutului de subiect de drept persoanelor

juridice este o mărturie a importanței recunoașterii normative a personalității juridice și a modului în care aceasta ar putea fi relevantă pentru problemele legate de climă / justiție.

2. Necesitatea diversificării epistemologice a conceptelor legate de mediu în doctrina juridică contemporană

Gândirea și mentalitatea occidentală presupun raționamente categorice binare, iar implicațiile de excludere bazate pe ideile liberale au statuat mediul ca resursă, ca mijloc și nu ca scop în sine. În cele din urmă, mediul este cel care asigură viața. Nu este suficient să se trateze mediul din perspectiva dezvoltării durabile, deoarece, în esență, dezvoltarea durabilă presupune o exploatare rațională a resurselor. Totuși, mediul trebuie privit ca „personalitate”, o personalitate situată între persoana juridică și persoana fizică. Astfel, este necesar să se cerceteze multicultural problema mediului, iar unele mentalități și culturi indigene oferă chiar o viziune mai mult sau mai puțin mistică a unui „mediu viu”.

Aceste discuții trebuie să rezume o abordare incluzivă a mediului ca suport al vieții, atât al ființelor umane, cât și a celor nonumane. O exploatare excesivă a mediului implică riscul subminării condiției ontologice a existenței vieții. Prin urmare, mediul, ca actor viu ce permite viața și formele de viață, are nevoie de o mai bună instituționalizare, inclusiv de instituții care să abordeze interesele juridice ale mediului dincolo de subiecții umani, care cer să li se respecte dreptul la un mediu sănătos și care trebuie să demonstreze instanțelor (individual sau colectiv), daunele pe care le suportă din cauza poluării.

Necesitatea diversificării instituționale privind protecția mediului este o implicație esențială și un obiectiv al strategiei de justiție climatică la nivel global. În mod clar, politica de justiție climatică globală trebuie să cuprindă importanța modificării mentalităților și culturii umane raportat la înțelegerea epistemică a mediului, alături de viziunea capitalist-liberală (mediul ca resursă economică). Cu toate acestea, diversificarea instituțiilor de drept internațional în acest sens ar trebui, în mod ideal, să depășească sfera acordării de despăgubiri comunităților afectate de poluare, deoarece astfel de comunități sunt protejate, deja, în legislațiile statelor lor, prin politicile naționale de mediu (cum este cazul unor state ca Bolivia, Ecuador etc.). Aceste comunități sunt deja subiecți de drept cu personalitate juridică recunoscută în plan procedural, în ciuda impedimentelor de ordin epistemic doctrinar și a opoziției formulate de unii dintre actorii corporatiști, care acționează asupra medierii inegale a efectelor exploatării mediului.

Plasat alături de o analiză critică a implicațiilor sale asupra climei, apelul la diversificare a instituțiilor juridice poate fi înțeles că invocă un anumit tip de sensibilitate politică la implicațiile epistemologice ale încorporării unor tradiții nonoccidentale (private, indigene sau de diversitate culturală) în dreptul internațional. Tendința de limitare epistemică a justiției globale privind schimbările climatice și exploatarea rațională a mediului doar la perspectiva dezvoltării durabile creează, la rândul său, necesitatea deschiderii epistemice, pentru o recunoaștere expresă, atât din punct de vedere teoretic, cât și practic, a vulnerabilității mediului (ca suport și condiție iminentă a oricărei forme de viață, inclusiv umane). Pe scurt, practicile noastre (europene) epistemice (inclusiv forurile noastre legislative și politice) trebuie să devină deschise către voci multiple, poziții multiple și forme multiple de înțelegere a mediului, inclusiv - în unele situații și circumstanțe – către forme nonumane de personalitate juridică, și către noncomunicări lingvistice, care apar în ecosistemele, comportamentele animalelor și istoriile formelor de viață de mediu (flora, fauna, lumea animală).

Aceasta implică, de asemenea, nevoia de advocacy pentru justiția climatică, nevoia de a îmbrățișa dinamica noțiunii contemporane a dreptului omului la un mediu sănătos. Participarea publicului la procesul decizional de mediu permite cetățenilor să își exprime opinia cu privire la deciziile referitoare la mediu. Participarea publicului la procesul decizional este o expresie a democrației. Educația și furnizarea corectă de informații facilitează participarea publicului la deciziile privind proiectele de atenuare a poluării și adaptare a mediului, cu privire la care statele ar trebui să efectueze consultări adecvate și semnificative cu cei afectați.

O atenție specială trebuie acordată facilitării participării grupurilor marginalizate și defavorizate. Drepturile indigenilor la autodeterminare colectivă și la consimțământ liber, prealabil și informat, împreună cu respectarea cunoștințelor indigenilor despre mediul natural sunt relevante pentru participarea acestora la protecția mediului, precum și pentru realizarea justiției procedurale privind asigurarea unui mediu sănătos.

3. Elaborarea fundamentelor și strategiilor semantice privind mediul și nedreptatea/injustiția climatică

Strategiile semantice de mediu ar trebui să se regăsească în redefinirea capitalului corporatist și să pregătească mutații în ceea ce privește definirea dreptului de proprietate, atunci când acesta implică mediul. Aici ne referim la noțiunea de „nedreptate climatică” pe care dreptul de proprietate al companiilor o provoacă mediului. Nedreptatea climatică indică, în mod explicit,

tiparele care caracterizează istoria și realitățile contemporane ale unei ordini globale extrem de inegale și relațiile dintre privilegiu și opresiune, care marchează exploatarea excesivă a resurselor mediului. Acest raționament rezultă din faptul că, odată ce justiția de mediu se consolidează, apare posibilitatea unor confruntări directe între corporații (persoane juridice) și mediu. Astfel, în timp ce corporațiile multinaționale ar putea, în viitor, să pretindă că au dreptul la justiție climatică sau că sunt victime ale nedreptății climatice, ele sunt plasate într-un context cosimptomatic, care indică o direcție alternativă într-o lungă istorie a exploatării resurselor.

Istoria creării unei mentalități de posesie a mediului, din perspectiva unor ființe privilegiate (oamenii) în raport cu celelalte ființe vii, trebuie reinterpretată. Reinterpretarea presupune o strategie semantică diferită față de cele existente, care să fie caracterizată prin multiculturalism. O nouă strategie semantică presupune o nouă abordare epistemică a coraportului dintre om, mediu și dezvoltare (economie). Toate aceste trei elemente au nevoie de propria identitate juridică. Dacă în privința sistemelor sociale și a sistemelor economice există o largă conceptualizare, în ceea ce privește mediul sunt destule lacune, în mare parte limitate de viziunea capitalistă și a celei legate de societatea de consum. Societatea de consum este inevitabil într-o creștere exponențială, iar menținerea și dezvoltarea acesteia amenință echilibrul climatic, prin exploatarea excesivă a resurselor de mediu. În fapt, vorbim de reacțiile constante ale ONG-urilor și a asociațiilor de mediu din ultimii 60 de ani la patologia capitalismului neoliberal care a dezvoltat societatea de consum.

Alternativele la societatea de consum trebuie implementate etapizat. Altfel spus, istoria civilizației umane a efectuat salturile sale de dezvoltare în urma unor episoade tragice, prin urmare, o „revoluție pașnică” în echilibrarea intereselor de consum cu cele ale mediului este raționamentul optim în favoarea asigurării unui mediu sănătos ca drept fundamental al omului (din punct de vedere juridic). Prin urmare, vorbim de raportul dezvoltare (economie) - om – mediu, în care construcția semantică trebuie să urmeze acest trinom, în care ființa umană este pusă între cele două elemente: resurse și mediu. În acest caz, se poate vorbi de o raționalizare a antropocentrismului și o reinterpretare a acestuia în raport cu doctrina juridică. Acest lucru necesită, ca răspuns, o conștientizare permanentă, adaptativă, critică a relativității conceptuale a drepturilor omului, inclusiv în domeniul juridic.

Doar prin menținerea acestui tip de conștientizare critică, justiția climatică poate construi forme adaptative din punct de vedere semantic și epistemic în promovarea mediului ca factor ontologic al ființelor vii și, în același timp, poate să rămână pe deplin răspunzătoare de asigurarea

condiției de viață a sistemului climatic actual, care permite diversitatea de viață a ființelor umane și nonumane. Astfel, trebuie acordată mai multă atenție metodelor de atingere a convergenței și de unificare a sistemului juridic internațional. Având în vedere natura sistemică a dreptului internațional, nu mai este util să vedem legea ca fiind împărțită în domenii de specialitate separate.

BIBLIOGRAFIE

- [1] European Air Quality Index. Copenhaga: European Environment Agency, 2020. <https://www.eea.europa.eu/themes/air> (vizitat 02.01.2023).
- [2] Environmental noise in Europe 2020. Report no. 22/2019. European Environment Agency, 2019. <https://www.eea.europa.eu/publications/environmental-noise-in-europe> (vizitat 09.01.2023).
- [3] Adger W. Neil scales of governance and environmental justice for adaptation and mitigation of climate change. În: Journal of International Development, 2001, vol. 13, nr. 7, p. 921-931. <https://doi.org/10.1002/jid.833>
- [4] Knox John H. Report of the special rapporteur on the issue of human rights, 2017. <https://digitallibrary.un.org/record/861173> (vizitat 16.01.2023).
- [5] Convenția Europeană pentru Protecția Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale. Roma: Consiliul Europei, 1950. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ron (vizitat 25.01.2023).
- [6] Convenția de la Aarhus: o decizie a Consiliului întărește accesul la justiție în probleme de mediu, Comunicat de presă. Consiliul Uniunii Europene, 2018. <https://www.consilium.europa.eu/ro/press/press-releases/2018/06/18/aarhus-convention-council-decision-strengthens-access-to-justice-in-environmental-matters/> (vizitat 30.01.2023).
- [7] Shahzad U. Global warming: Causes, effects and solutions, 2015. https://www.researchgate.net/publication/316691239_Global_Warming_Causes_Effects_and_Solutions (vizitat 06.02.2023).
- [8] Climate change and human rights. Nairobi: United Nations Environment Programme, 2015. https://web.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/climate-change/climate_change_and_human_rights.pdf (vizitat 15.02.2023).
- [9] Acordul de la Paris privind schimbările climatice. Paris: Consiliul Uniunii Europene, 2015. <https://www.consilium.europa.eu/ro/policies/climate-change/paris-agreement/> (vizitat 20.02.2023).
- [10] Summary of the Cancun climate change conference. Cancun: Cancún Climate Change Conference, 29 noiembrie - 11 decembrie 2010. <https://enb.iisd.org/vol12/enb12498e.html> (vizitat 27.02.2023).

- [11] IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty. Summary for policymakers. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2018. https://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_spm_final.pdf (vizitat 06.03.2023).
- [12] Declarația Universală a Drepturilor Omului. Adunarea Generală a ONU, 1948. https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/rum.pdf (vizitat 15.03.2023).
- [13] United Nations Charter. United Nations, 1945. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (vizitat 20.03.2023).
- [14] Duculescu V. Protecția drepturilor omului: mijloace interne și internaționale. București: Lumina Lex, 2008. 478 p.
- [15] Muraru I., Iancu G. Drepturile, libertățile și îndatoririle fundamentale. București: Institutul Român pentru Drepturile Omului, 1992. 54 p.
- [16] Saul B., McAdam J. An insecure climate for human security? Climate-induced displacement and international law. În: Edwards A., Ferstman C. (eds.). Human security & non-citizens: Law, policy and international affairs. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 642 p.
- [17] Resolution on the report of the Third Committee (A/53/625/Add.2): United Nations Decade for Human Rights Education, 1995–2004, and public information activities in the field of human rights. New York: United Nations General Assembly, 1999. <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/1998/210.pdf> (vizitat 27.03.2023).
- [18] Sarkin J. The historical origins, convergence and interrelationship of international human rights law, international humanitarian law, international criminal law and public international law and their application from at least the nineteenth century. În: Human Rights and International Legal Discourse, 2007, vol. 1. <https://ssrn.com/abstract=1304613> (vizitat 05.04.2023).
- [19] Sinden A. Climate change and human rights. În: Journal of Land, Resources & Environmental Law, 2007, vol. 27, nr. 2, p. 255-271. <https://scholarshare.temple.edu/bitstream/handle/20.500.12613/6631/Sinden-JournalArticle-2007.pdf?sequence=1> (vizitat 10.04.2023).
- [20] Dungaciu D., Cristea D. Istoria drepturilor omului și a societății civile. București: Ministerul Educației și Cercetării, 2006.

http://hiphi.ubbcluj.ro/studii/Public/File/cursuri/suporturi_conversie/Drepturile-omului.pdf

(vizitat 17.04.2023).

[21] Alvarez J. E. The fifth annual Louis Henkin lecture: The human right to property, 2017. <https://ssrn.com/abstract=2989942> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2989942> (vizitat 24.04.2023).

[22] McDougal M. S., Lasswell H. D., Chen L. Human rights and world public order: the basic policies of an international law of human dignity. Oxford: Oxford University Press, 2018. 1136 p.

[23] Case concerning the Barcelona traction, light and power company, limited (new application: 1962) (Belgium v. Spain), second phase, judgement of 5 February 1970. Luxembourg: Curtea de Justiție a Uniunii Europene, 1970. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/50/050-19700205-JUD-01-00-EN.pdf> (vizitat 01.05.2023).

[24] Alvarez-Rio I., Contreras-Garduño D. A barren effort? The jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights on jus cogens. În: Haeck Y. ș. a. (eds.), The realization of human rights: when theory meets practice, studies in honour of Leo Zwaak. Antwerp: Intersentia, 2013.

[25] Gonzalez C. G. Environmental justice, human rights, and the global south. În: Santa Clara Journal of International Law, 2015, vol. 151, nr. 15-10. <https://ssrn.com/abstract=2573190> (vizitat 08.05.2023).

[26] Boer B., Boyle A. Human rights and the environment – background paper for the 13th Informal ASEM Seminar on Human Rights. În: Sydney Law School Research Paper, 2014, nr. 14. <https://ssrn.com/abstract=2393753> (vizitat 15.05.2023).

[27] Shelton D. L. Developing substantive environmental rights. În: Journal of Human Rights and The Environment, 2010, vol. 1, nr. 1, p. 89-120. https://scholarship.law.gwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2049&context=faculty_publications (vizitat 22.05.2023).

[28] Anton D. K., Shelton D. L. Problems in environmental protection and human rights: a human right to the environment. În: ANU College of Law Research Paper, 2011, nr. 11-17. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1872937>

[29] De Lucia V. Beyond anthropocentrism and ecocentrism: a biopolitical reading of environmental law. În: Journal of Human Rights and the Environment, 2017, vol. 8, nr. 2, p. 181-202. <https://doi.org/10.4337/jhre.2017.02.01>

[30] Sands P. Principles of international environmental law. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

- [31] Gonzalez C. G. Environmental justice and international environmental law. În: Alam S. ș. a. (eds.). Routledge handbook of international environmental law. Milton Park: Routledge, 2013. 856 p.
- [32] Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm: United Nations, 16 June 1972. https://www.ipcc.ch/apps/nj-lite/srex/nj-lite_download.php?id=6471 (vizitat 29.05.2023).
- [33] Environmental Protection Act 1990. United Kingdom, 1990. <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/43/contents> (vizitat 05.06.2023).
- [34] Recueil des arrêts, avis consultatifs et ordonnances licéité de la menace ou de l'emploi d'armes nucléaires avis consultatif du 8 juillet 1996. Haga: Cour Internationale de Justice, 1996. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (vizitat 12.06.2023).
- [35] Convention on civil liability for damage resulting from activities dangerous to the environment. Lugano: Consiliul Europei, 1993. <https://europa.eu/capacity4dev/public-environment-climate/documents/convention-civil-liability-damage-resulting-activities-dangerous-environment-lugano-1993> (vizitat 19.06.2023).
- [36] Convention on long-range transboundary air pollution. Geneva: Consiliul Uniunii Europene, 1979. <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/geneva-convention-on-long-range-transboundary-air-pollution.html> (vizitat 26.06.2023).
- [37] Shelton D. L. An introduction to the history of international human rights law. În: SSRN Electronic Journal, 2007, GWU Legal Studies Research Paper no. 346. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1010489>
- [38] Experts group on environmental law of the World Commission on Environment and Development, legal principles for environmental protection and sustainable development. WCED Experts Group on Environmental Law, 1986. https://referenceworks.brillonline.com/entries/international-law-and-world-order/vb14-experts-group-on-environmental-law-of-the-world-commission-on-environment-and-development-legal-principles-for-environmental-protection-and-sustainable-development-SIM_032711 (vizitat 05.07.2023).

- [39] Glossary of terms for negotiators of multilateral environmental agreements. Nairobi: United Nations Environment Programme Division of Environmental Law and Conventions, 2007. <https://www.cbd.int/doc/guidelines/MEAs-negotiator-glossary-terms-en.pdf> (vizitat 10.07.2023).
- [40] Petition to the Inter-American Commission on Human Rights seeking relief from violations resulting from global warming caused by acts and omissions of the United States. San José: Inter-American Commission on Human Rights, 2005. <http://climatecasechart.com/non-us-case/petition-to-the-inter-american-commission-on-human-rights-seeking-relief-from-violations-resulting-from-global-warming-caused-by-acts-and-omissions-of-the-united-states/> (vizitat 17.07.2023).
- [41] Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2009. <https://www.ohchr.org/Documents/Press/AnalyticalStudy.pdf> (vizitat 24.07.2023).
- [42] Osofsky H. M. Inuit petition as a bridge? Beyond dialectics of climate change and indigenous peoples' rights. În: American Indian Law Review, 2007, vol. 31, nr. 2, p. 675. <https://doi.org/10.2307/20070803>
- [43] Leal-Arcas R. Unilateral trade-related climate change measures. În: Journal of World Investment and Trade, 2012, vol. 13, nr. 6, p. 875-927. <https://doi.org/10.1163/22119000-01306001>
- [44] Lavranos N. The Oskar Convention, the Aarhus Convention and EC law: Normative and institutional fragmentation on the right to access to environmental information. În: Broude T., Shany Y. (eds.). Multi-sourced equivalent norms. Oxford: Hart Publishing, 2010, 344 p.
- [45] Conclusions of the work of the Study Group on the Fragmentation of International Law: Difficulties arising from the Diversification and Expansion of International Law. Geneva: International Law Commission, 2006. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/1_9_2006.pdf (vizitat 31.07.2023).
- [46] Follesdal A. The legitimacy of international human rights review: The case of the European Court of Human Rights. În: Journal of Social Philosophy, 2009, vol. 40, nr. 4, p. 595-607. <https://ssrn.com/abstract=1652238> (vizitat 03.01.2023).
- [47] Hey E. The MDGs archeology, institutional fragmentation and international law: Human rights, international environmental and sustainable (development) law. În: SSRN Electronic Journal, 2009. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1366345>

- [48] Hafner G. Pros and cons ensuing from fragmentation of international law. În: Michigan Journal of International Law, 2004, nr. 25, p. 849. <https://repository.law.umich.edu/mjil/vol25/iss4/2> (vizitat 10.01.2023).
- [49] Andenas M., Eirik B. (eds.). Reassertion and transformation: from fragmentation to convergence in international law (studies on international courts and tribunals). Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 604 p.
- [50] Christiansen E. C. Empowerment, fairness, integration: South African answers to the question of constitutional environmental rights. În: Stanford Environmental Law Journal, 2013, vol. 32, nr. 215. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2359514>
- [51] Murombo T. The utility of environmental rights to sustainable development in Zimbabwe: A contribution to the constitutional reform debate. În: African Human Rights Law Journal, 2011, nr. 11, p. 120-146. https://www.ahrlj.up.ac.za/images/ahrlj/2011/ahrlj_vol11_no1_2011_tumai_murombo.pdf (vizitat 17.01.2023).
- [52] Shaffer G. C. The World Trade Organization under challenge: Democracy and the law and politics of the WTO's treatment of trade and environment matters. În: Harvard Environmental Law Review, 2001, vol. 25, pp. 1-93. <https://ssrn.com/abstract=828644> (vizitat 24.01.2023).
- [53] EAC Legal Texts and Policy Documents. Arusha: East African Community. <https://www.tralac.org/resources/by-region/eac.html> (vizitat 31.01.2023).
- [54] Sampara S. ș. a. Harmonization of environmental laws based on democracy justice principle and sustainability, 2018. https://www.researchgate.net/publication/331298660_Harmonization_of_Environmental_Laws_Based_on_Democracy_Justice_Principle_and_Sustainability (vizitat 07.02.2023).
- [55] Larouche P., Chirico F. Conceptual divergence, functionalism and the economics of convergence contribution for binding unity/diverging. În: SSRN Electronic Journal, TILEC discussion paper no. 2005-027, 2008. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.869763>
- [56] Chirico F., van Damme E. E. C., Larouche P. A giant with feet of clay: A first law and economics analysis of the draft common frame of reference (DCFR). În: SSRN Electronic Journal, TILEC discussion paper no. 2010-025, 2010. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1628558>

- [57] May J., Daly E. New directions in earth rights, environmental rights and human rights: Six facets of constitutionally embedded environmental rights worldwide. În: IUCN Academy of Environmental Law e-Journal, 2011, vol. 1. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1479849>
- [58] Bell J. The relevance of foreign examples to legal development. În: Duke Journal of Comparative & International Law, 2005, vol. 21, p. 231-460. <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=djcil> (vizitat 14.02.2023).
- [59] Brewbaker W. S. Found law, made law and creation: reconsidering Blackstone's declaratory theory. În: Journal of Law and Religion, 2006, vol. 22, nr. 1, p. 255-286. <https://doi.org/10.1017/s0748081400003271>
- [60] Charter of the Global Judicial Institute for the Environment. Rio de Janeiro: The Global Judicial Institute on the Environment (GJIE), 2016. <https://www.ajne.org/sites/default/files/event/7111/session-materials/attachment-1-wcel-gjie-charter.pdf> (vizitat 21.02.2023).
- [61] Resolution adopted by the Human Rights Council 16/11, Human rights and the environment. Geneva: Human Rights Council, 2011. https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/16session/a.hrc.res.16.11_en.pdf (vizitat 26.02.2023).
- [62] Werhane P. H., Ofiesh C. The global water and food supply problem. În: SSRN Electronic Journal, Darden case no. UVA-E-0213, 2008. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1277744>
- [63] Brunnée J. The Stockholm Declaration and the structure and processes of international environmental law. În: Chircop A. ș. a. (eds.). The future of ocean regime building: essays in tribute to Douglas M. Johnston. Leiden: Brill, 2009. p. 41-62.
- [64] Álvaro P. Controversial conceptions: The unborn and the American Convention on Human Rights. În: Loyola University Chicago International Law Review, 2012, vol. 9, nr. 2, p. 209-247. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1776922>
- [65] Embedding human rights into business practice. Geneva: United Nations Global Compact & Office of the High Commissioner of Human Rights. <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Embeddingen.pdf> (vizitat 14.03.2023).
- [66] Human rights and the environment, Compendium of instruments and other international texts on individual and collective rights relating to the environment in the international and European

framework. Strasbourg: Council of Europe, 2002. <https://rm.coe.int/1680489692> (vizitat 21.03.2023).

[67] López Ostra c. Spaniei, cererea nr. 16798/90, hotărâre din 9 decembrie 1994. Strasbourg: Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 1994. <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/02/ECtHR-1994-Lopez-Ostra-v.-Spain-Romanian.pdf> (vizitat 26.03.2023).

[68] Legacy of Rachel Carson's Silent Spring. Pennsylvania: Chatham University in Pittsburgh, 2012. <https://www.acs.org/content/acs/en/education/whatischemistry/landmarks/rachel-carson-silent-spring.html> (vizitat 04.04.2023).

[69] Wells P. G. The iconic Torrey Canyon oil spill of 1967 - Marking its legacy. În: Marine Pollution Bulletin, 2017, vol. 115, nr. 1-2, p. 1-2. https://www.researchgate.net/publication/311590001_The_iconic_Torrey_Canyon_oil_spill_of_1967_-_Marking_its_legacy (vizitat 11.04.2023).

[70] Dușu M. Tratat de dreptul mediului. București: C. H. Beck, 2007. 1152 p.

[71] Advancing justice, governance and law for environmental sustainability, Rio+20 and the World Congress of Chief Justices, Attorneys General and Auditors General. Rio de Janeiro: United Nations Environment Programme, 2012. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/9969/advancing_justice_governance_law.pdf?sequence=1&isAllowed=y (vizitat 18.04.2023).

[72] Knox J. H. Linking human rights and climate change at the United Nations. În: Harvard Environmental Law Review, 2009, vol. 33. <https://ssrn.com/abstract=1457793> (vizitat 25.04.2023).

[73] Brundtland Report. Nairobi: World Commission on Environment and Development, 1987. <https://www.are.admin.ch/are/en/home/sustainable-development/international-cooperation/2030agenda/un--milestones-in-sustainable-development/1987--brundtland-report.html> (vizitat 02.05.2023).

[74] African Charter on Human and Peoples' Rights. Nairobi: Organisation of African Unity, 1981. <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49> (vizitat 16.05.2023).

[75] Sohn L. B. The Stockholm Declaration on the Human Environment. În: The Harvard International Law Journal, 1973, vol. 14, nr. 3, p. 423-515. http://wedocs.unep.org/xmlui/bitstream/handle/20.500.11822/28247/Stkhm_DcltnHE.pdf?sequence=1 (vizitat 09.05.2023).

- [76] Additional protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights - Protocol of San Salvador. San Salvador: Inter-American Commission on Human Rights, 1999. <https://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html> (vizitat 23.05.2023).
- [77] Dellinger M. F. Ten years of the Aarhus Convention: How procedural democracy is paving the way for substantive change in national and international environmental law. În: SSRN Electronic Journal, 2011. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2004513>
- [78] UNECE Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). Aarhus: United Nations Economic Commission for Europe, 1998. <https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf> (vizitat 13.06.2023).
- [79] Arab Charter on Human Rights. Tunisia: Council of the League of Arab States, 2004. <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/02/2-01/arab-human-rights-revised.xml> (vizitat 30.05.2023).
- [80] ASEAN Human Rights Declaration. Phnom Penh: Association of Southeast Asian Nations, 2012. <https://asean.org/asean-human-rights-declaration/> (vizitat 06.06.2023).
- [81] Boer B. Environmental law and human rights in the Asia-Pacific. În: Boer B. (ed.). Environmental law dimensions of human rights. Oxford: Oxford University Press, 2015. 272 p.
- [82] Aguilar A. F., Popović N. A. F. Lawmaking in the United Nations: The UN study on human rights and the environment. În: Review of European Community & International Environmental Law, 1994, vol. 3, nr. 4, p. 1967-205. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9388.1994.tb00177.x>
- [83] Pedersen O. W. European environmental human rights and environmental rights: A long time coming? În: Georgetown International Environmental Law Review, 2008, vol. 21, nr. 1. <https://ssrn.com/abstract=1122289> (vizitat 20.06.2023).
- [84] Analytical study on the relationship between human rights and the environment: Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Geneva: United Nations High Commissioner for Human Rights, 2011. https://digitallibrary.un.org/record/718748?ln=zh_CN (vizitat 27.06.2023).
- [85] Shelton D. Human rights, health & environmental protection: Linkages in law & practice. 2002. <https://waubrafoundation.org.au/resources/shelton-d-human-rights-health-environmental-protection-linkages-law-practice/> (vizitat 04.07.2023).

- [86] Kiss A., Shelton D. L. Guide to international environmental law. Leiden: Brill Nijhoff, 2007. 329 p.
- [87] Boyd D. R. The environmental rights revolution: A global study of constitutions, human rights, and the environment. Vancouver: UBC Press, 2012. 468 p.
- [88] Stone C. D. Ethics in international environmental law. În: Rajamani L., Peel J. (eds.). Oxford handbook of international environmental law. Oxford: Oxford University Press, 2021. 1232 p.
- [89] Guzman A. T. International law: A compliance based theory. În: SSRN Electronic Journal, 2001, UC Berkeley public law research paper nr. 47. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.260257>
- [90] Darpö J. Principle 10 and access to justice. În: Faure M. (ed.). Elgar encyclopedia of environmental law. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 288 p. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2985277>
- [91] Banisar D. ş. a. Moving from principles to rights: Rio 2012 and access to information, public participation, and justice. În: Sustainable Development Law & Policy, 2012, vol. XII, nr. 3. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2164685>
- [92] Boyle A., Hartmann J., Savaresi A. The United Nations Security Council's legislative and enforcement powers and climate change. În: SSRN Electronic Journal, 2016, Scottish Centre for International Law Working Paper Series, no. 14. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2856955>
- [93] Boyle A., Chinkin C. The making of international law. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- [94] Knox J. H. Climate change and human rights law. În: Virginia Journal of International Law, 2009, vol. 50, nr. 1. <https://ssrn.com/abstract=1480120> (vizitat 11.07.2023).
- [95] Kung W. H. The role of science in environmental protection: Is the development of environmental law toward more protective and productive way, or distorted to inequality, through the involvement of science? În: APSA Toronto Meeting Paper, 2009. <https://ssrn.com/abstract=1450811> (vizitat 18.07.2023).
- [96] Burdon P. D. The earth community and ecological jurisprudence. În: Oñati Socio-Legal Series, 2013, vol. 3, nr. 5. <https://ssrn.com/abstract=2247826> (vizitat 25/07/2023).
- [97] Killander M. African human rights law in theory and practice. În: Joseph S., McBeth A. (eds.). Research handbook on international human rights law. Cheltenham: Edward Elgar, 2010.

- [98] Burleson E. Climate change consensus: Emerging international law. În: William and Mary Environmental Law and Policy Review, 2010, vol. 34, nr. 543. <https://ssrn.com/abstract=1426665> (vizitat 04.01.2023).
- [99] Basch F. F. The effectiveness of the inter-american system of human rights protection: A quantitative approach to its functioning and compliance with its decisions. În: Sur Journal - International Journal on Human Rights, 2010, vol. 7, nr. 12. <https://ssrn.com/abstract=1727399> (vizitat 11.01.2023).
- [100] De Sadeleer N. M. Enforcing EUCHR principles and fundamental rights in environmental cases. În: Nordic Journal of International Law, 2012, vol. 81, nr. 1, pp. 39-74. <https://doi.org/10.1163/157181011x618758>
- [101] Marinescu D. Tratat de dreptul mediului. București: Universul Juridic, 2007. 784 p.
- [102] Vines T., Bruce V. A., Faunce T. A. Planetary medicine and the Waitangi Tribunal Whanganui River Report: Global health law embracing ecosystems as patients. În: Journal of Law and Medicine, 2013, nr. 20, p. 528-541. <https://ssrn.com/abstract=2235935> (vizitat 18.01.2023).
- [103] Horn L. Reframing human rights in sustainable development. În: Journal of the Australasian Law Teachers Association, 2013, vol. 6, nr. 1, p. 1-15. <https://www.austlii.edu.au/au/journals/JIALawTA/2013/6.pdf> (vizitat 25.01.2023).
- [104] Boettke P. J., O'Donnell K. W. The social responsibility of economists. În: DeMartino G., McCloskey D. (eds.). The Oxford handbook of professional economic ethics. Oxford: Oxford University Press, 2016, 800 p.
- [105] Teubner G. Substantive and reflexive elements in modern law. În: Seron C. (ed.). The law and society canon. Aldershot: Ashgate, 2006, p. 75-122.
- [106] Cotterrell R. Ant's eye-view of law: Bruno Latour at the Conseil D'État. În: Journal of Classical Sociology, 2011, vol. 11, p. 506-510. <https://ssrn.com/abstract=2315963> (vizitat 01.02.2023).
- [107] Flipo F. Penser l'écologie politique. În: La Revue Électronique en Sciences de L'environnement, 2016, vol. 16, nr. 1. <https://doi.org/10.4000/vertigo.16993>
- [108] Bartenberger M. John Dewey and David Graeber: Elements of radical democracy in pragmatist and anarchist thinking. În: SSRN Electronic Journal, 2015. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2408571>

- [109] Ong D. M. The impact of environmental law on corporate governance: International and comparative perspectives. În: *European Journal of International Law*, 2001, vol. 12, nr. 4, p. 685-726. <https://doi.org/10.1093/ejil/12.4.685>
- [110] Campa R. Biopolitics and biopower: From Foucault to the Italian theory and beyond. În: *Orbis Idearum*, 2015, vol. 3, nr. 1, p. 125–170. <http://dx.doi.org/10.26106/8MB4-8T50>
- [111] Stucki S. Towards a theory of legal animal rights: Simple and fundamental rights. În: *Oxford Journal of Legal Studies*, 2020, vol. 40, nr. 3, p. 533-560. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqaa007>
- [112] Armour J., Hansmann H., Kraakman R. H. The essential elements of corporate law. În: *Oxford Legal Studies Research Paper No. 20*, 2009. <https://ssrn.com/abstract=1436551> (vizitat 08.03.2023).
- [113] Wood M. C. Nature's trust: A legal, political and moral frame for global warming. În: *Boston College Environmental Affairs Law Review*, 2007, vol. 34, nr. 3, p. 577-603. https://law.uoregon.edu/sites/law2.uoregon.edu/files/mary-wood_0/mary-wood/Natures_Trust_A_Legal_Political_and_Moral_Frame_for_Global_War.pdf (vizitat 15.02.2023).
- [114] Rakhyun E. K. The principle of sustainability: Transforming law and governance. În: *Journal of Education for Sustainable Development*, 2010, vol. 4, nr. 2, p. 309-312. <https://doi.org/10.1177/0973408210004002>
- [115] McGaughey E. The social role of private law. În: *German Law Journal*, 2018, vol. 19, nr. 4, p. 1017. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2861875>
- [116] Harvey D. The environment of justice. În: Fischer F., Hajer M. A. (eds.). *Living with nature: Environmental politics as cultural discourse*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 288 p.
- [117] Siemen P. Earth jurisprudence: Toward law in nature's balance. În: *Pace Environmental Law Review*, 2008, vol. 25, nr. 2, p. 263. <https://doi.org/10.58948/0738-6206.1043>
- [118] Palmer G. The Earth Summit: What went wrong at Rio? În: *Washington University Law Quarterly*, 1992, vol. 70, nr. 4, p. 1005. <https://ssrn.com/abstract=2188666> (vizitat 22.02.2023).
- [119] Rimmer M. Blame it on Rio: Biodiscovery, native title, and traditional knowledge. În: *Southern Cross University Law Review*, 2003, vol. 7, p. 1-49. <https://ssrn.com/abstract=603229> (vizitat 01.03.2023).

- [120] Taşkın and Others v. Turkey, application no. 46117/99. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2004. <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-67401&filename=001-67401.pdf&TID=soudeazyxk> (vizitat 08.03.2023).
- [121] Taşkin și alții contra Turciei - Funcționarea unei exploatare miniere. Viață privată. Incidenta art. 8. <https://jurisprudencedo.com/Taskin-si-altii-contra-Turciei-Functionarea-unei-exploatari-miniere-Viata-privata-Incidenta-art-8.html> (vizitat 15.03.2023).
- [122] Chung G. The emergence of environmental protection clauses in the Outer Space Treaty: A lesson from the Rio principles. În: Froehlich A. (ed.). A fresh view on the Outer Space Treaty. Studies in space policy. New York: Springer, 2018. 1-13 p. https://doi.org/10.1007/978-3-319-70434-0_1
- [123] Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change. Kyoto: United Nations, 1997. <https://digitallibrary.un.org/record/250111?ln=en> (vizitat 22.03.2023).
- [124] Fägerskiöld contra Suediei, cererea nr. 37664/04. Strasbourg: Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 2008. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-85411&filename=001-85411.pdf&TID=thkbhnilzk> (vizitat 05.04.2023).
- [125] The Swedish Environmental Code. Stockholm: Parliament of Sweden, 1998. <https://www.government.se/contentassets/be5e4d4ebdb4499f8d6365720ae68724/the-swedish-environmental-code-ds-200061/> (vizitat 29.03.2023).
- [126] Petridean M. A. The European standpoint on environmental rights: Between a human rights court and a business court. Lund: Lund University, Faculty of Law, master thesis. <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=2174453&fileOId=2174974> (vizitat 12.04.2023).
- [127] Directiva 96/61/CE a Consiliului din 24 septembrie 1996 privind prevenirea și controlul integrat al poluării. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 10.10.1996, nr. L 257 (26).
- [128] Tratatul de la Maastricht privind Uniunea Europeană. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 26.10.2012, nr. C 326/13 (0001 – 0390).
- [129] The precautionary principle: decision-making under uncertainty. Bruxelles: European Commission, 2017. https://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/precautionary_principle_decision_making_under_uncertainty_FB18_en.pdf (vizitat 19.04.2023).

- [130] Douma W. T. The precautionary principle. Hague: T.M.C. Asser Institute, 1996. <https://www.asser.nl/upload/eel-webroot/www/documents/Dossiers/PrecautionaryPrinciple.pdf> (vizitat 26.04.2023).
- [131] Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 30.03.2010, nr. C 83/389 (389–405).
- [132] Sun L., Zhu D., Chan E. H. W. Public participation impact on environment NIMBY conflict and environmental conflict management. În: Land Use Policy, 2016, vol. 58, p. 208-217. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2016.07.025>
- [133] The Sixth Environment Action Programme of the European Community 2002-2012. Bruxelles: European Commission, 2002. <https://wayback.archive-it.org/12090/20230310090507/https://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/intro.htm> (vizitat 03.05.2023).
- [134] Holden E., Linnerud K., Banister D. Sustainable development: Our common future revisited. În: Global Environmental Change, 2014, vol. 23, p. 130-139. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.04.006>
- [135] Sustainable goals by 2030 - Sustainable development agenda. New York: United Nations Development Programme, 2015. https://www.undp.org/sustainable-development-goals/no-poverty?gclid=CjwKCAjwxOymBhAFEiwAnodBLJiJkmE7XAwsgWGHom3UsI300kcB4btwG_I2XZS-ybFcUFd8pinLiRoCpwkQAvD_BwE (vizitat 10.05.2023).
- [136] About the Sustainable Development Goals. New York: United Nations Development Programme, 2015. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (vizitat 17.05.2023).
- [137] Jeffery M. Environmental governance: A comparative analysis of public participation and access to justice. În: Journal of South Pacific Law, 2005, vol. 9, nr. 2. <https://ssrn.com/abstract=1126440> (vizitat 24.05.2023).
- [138] Alter K. J. The future of international law. În: Ayton-Shenker D. (ed.), The New Global Agenda. Lahnham: Rowman & Littlefield, 2018. p. 25-42.
- [139] Young M. A. Principle 12: The environment and trade. În: Vinuales J. E. (ed). The Rio Declaration on Environment and Development. A commentary. Oxford: Oxford University Press, 2015. 720 p.

- [140] Baderin M. A. Religion and international law: Friends or foes? În: European Human Rights Law, 2009, vol. 5, p. 637-658. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1621375>
- [141] Shtiegman S. Building an international nonhuman rights movement. 2017. <https://www.nonhumanrights.org/blog/international-work/> (vizitat 07.06.2023).
- [142] Akchurin M. Constructing the rights of nature: Constitutional reform, mobilization, and environmental protection in Ecuador. În: Law & Social Inquiry, 2015, vol. 40, nr. 4, p. 937-968. <https://doi.org/10.1111/lsi.12141>
- [143] Duve T. European legal history - Global perspectives: Working paper for the Colloquium 'European Normativity - Global Historical Perspectives' (Max-Planck-Institute for European Legal History, September, 2nd-4th, 2013). În: SSRN Electronic Journal, 2013, Max Planck Institute for European Legal History Research Paper Series No. 2013-06. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2292666>
- [144] Ley de Derechos de la Madre Tierra, Ley N° 71 del 21 de diciembre del 2010. În: Gaceta Oficial del Estado Plurinacional de Bolivia, nr. BO 09.008.0162 (5). <http://archive.wphna.org/wp-content/uploads/2014/07/2010-12-07-Bolivian-Law-of-rights-of-Mother-Earth.pdf> (vizitat 31.05.2023).
- [145] Calzadilla P. V., Kotzé L. J. Living in harmony with nature? A critical appraisal of the rights of mother Earth in Bolivia. În: Transnational Environmental Law, 2018, vol. 7, nr. 3, p. 397-424. <https://doi.org/10.1017/s2047102518000201>
- [146] Merino R. What is 'post' in post-neoliberal economic policy? Extractive industry dependence and indigenous land rights in Bolivia and Ecuador. În: SSRN Electronic Journal, 2011. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1938677>
- [147] Tsosie R. A. Indigenous people and environmental justice: The impact of climate change. În: University of Colorado Law Review, 2007, vol. 78, p. 1625. <https://ssrn.com/abstract=1399659> (vizitat 14.06.2023).
- [148] Coccia M. Factors determining the diffusion of COVID-19 and suggested strategy to prevent future accelerated viral infectivity similar to COVID. În: Science of The Total Environment, 2020, vol. 729, p. 138474. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138474>
- [149] Passmore J. Philosophy and Ecology. În: The Proceedings of the Twentieth World Congress of Philosophy, 1999, vol. 1, p. 141-150. <https://philpapers.org/rec/PASPAE> (vizitat 21.06.2023).

- [150] Encyclical letter, *laudato si'* of the holy Father Francis on care for our common home. http://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html (vizitat 28.06.2023).
- [151] Sayem A. M. A scientific world-view of nature and environmental problem with a special concentration on Seyyed Hossein Nasr's understanding of environmental sustainability. În: *Journal of Islam in Asia*, 2018, vol. 15, nr. 2, p. 312-328. <https://doi.org/10.31436/jia.v15i2.753>
- [152] Dannenmaier E. Beyond indigenous property rights: Exploring the emergence of a distinctive connection doctrine. În: *Washington University Law Review*, 2008, vol. 86. <https://ssrn.com/abstract=1115340> (vizitat 05.07.2023).
- [153] Attfield R. *Environmental philosophy: Principles and prospects*. Avebury, 1994. 262 p.
- [154] Kortetmäki T. Anthropocentrism versus ecocentrism revisited: Theoretical confusions and practical conclusions. În: *SATS*, 2013, vol. 14, nr. 1. <https://doi.org/10.1515/sats-2013-0002>
- [155] Solón P. Alternativas sistemicas. <https://systemicalternatives.files.wordpress.com/2017/03/pdf-libro-sa.pdf> (vizitat 12.07.2023).
- [156] Schinkel A. Martha Nussbaum on animal rights. În: *Ethics & the Environment*, 2008, vol. 13, nr. 1, p. 41-69. <https://doi.org/10.2979/ete.2008.13.1.41>
- [157] Stephens P. Review of Robert Garner's "Environmental politics". În: *Journal "Environmental Politics"*, 1997, vol. 6, nr. 1, p.226-227. https://www.academia.edu/8068726/Review_of_Robert_Garners_Environmental_Politics_1996_from_the_journal_Environmental_Politics_Vol._6_No._1_1997_pp.226-7 (vizitat 19.07.2023).
- [158] Stone C. D. Should trees have standing? Toward legal rights for natural objects. În: *Environmental Ethics For Engineers*, 2018, p. 123-129. <https://doi.org/10.1201/9781351071765-12>
- [159] Glazewski J. Environmental law in South Africa. În: *Journal of Environmental Law*, 2002, vol. 14, nr. 2, p. 266-270. <https://www.jstor.org/stable/44248372> (vizitat 26.07.2023).
- [160] Meyer T. The architecture of international energy governance. În: *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, vol. 106, p. 389-394. <https://doi.org/10.5305/procannmeetasil.106.0389>
- [161] Knox J. H. The Paris Agreement as a human rights treaty. În: Akande D. *Human rights and 21st century challenges: Poverty, conflict, and the environment*. Oxford: Oxford University Press. 400 p.

- [162] Burleson E. Paris Agreement and consensus to address climate challenge. 2016. <https://ssrn.com/abstract=2710076> (vizitat 12.01.2023).
- [163] Knox J. H. Human rights principles and climate change. În: Cinnamon C., Gray K. R., Tarasofsky R. (eds.). Oxford Handbook of International Climate Change Law. Oxford: Oxford University Press, 2016. 800 p.
- [164] Hatton and others v. the United Kingdom, application no. 36022/97, judgement of 8 July 2003. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2003. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2236022/97%22%5D%7D> (vizitat 19.01.2023).
- [165] Öneriyildiz v. Turkey, application no. 48939/99, judgement of 30 November 2004. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2004. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-67614%22%5D%7D> (vizitat 05.01.2023).
- [166] Oneryildiz c. Turcia - Plângere formulată împotriva Turciei pentru violarea dreptului la viață și a dreptului de proprietate, <https://jurisprudencedo.com/Oneryildiz-c.-Turcia-Plangere-formulata-impotriva-Turciei-pentru-violarea-dreptului-la-viata-si-a-dreptului-de-proprietate.html> (vizitat 26.01.2023).
- [167] Duțu M. Introducere în dreptul penal al mediului. București: Hamangiu, 2013. 288 p.
- [168] Guerra și alții contra Italiei, cererea nr. 14967/89, hotărârea din 19 februarie 1998. Strasbourg: Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 1998. <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/02/ECtHR-1998-Guerra-and-Ors-v-Italy-Romanian.pdf> (vizitat 02.02.2023).
- [169] Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (VgT) v. Switzerland, application no. 32772/02), judgement of 30 June 2009. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2009. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-93265%22%5D%7D> (vizitat 09.02.2023).
- [170] Popescu D., Popescu I. M. Dreptul mediului - Documente și tratate internaționale. București: Alt Print, 2002.
- [171] Actul Unic European. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 29.06.1987, nr. L 169 (1-28).
- [172] Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. În: Official Journal of the European Union, 10.11.1997, nr. C 340 (1–144).

- [173] Peeters M., van der Grijp N. Emerging national climate legislation in EU member states: In search of proper legislative approaches. În: SSRN Electronic Journal, 2011, Maastricht Faculty of Law Working Paper No. 2011-6. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1830194>
- [174] Eleftheriadis P. Environmental rights in the EC legal order. În: SSRN Electronic Journal, 2007, Oxford Legal Studies Research Paper No. 24/2007. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1015923>
- [175] Decizie a Consiliului, cu privire la poziția care trebuie adoptată, în numele Uniunii Europene, la cea de a șasea sesiune a Reuniunii părților la Convenția de la Aarhus privind cauza în materie de conformitate ACCC/C/2008/32. Bruxelles: Council of the European Union, 2017. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2017/RO/COM-2017-366-F1-RO-MAIN-PART-1.PDF> (vizitat 25.02.2023).
- [176] Report on European Union implementation of the Aarhus Convention in the area of access to justice in environmental matters. Bruxelles: European Commission, 2019. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12983-2019-INIT/en/pdf> (vizitat 02.03.2023).
- [177] Directiva Consiliului din 27 iunie 1985 privind evaluarea efectelor anumitor proiecte publice și private asupra mediului (85/337/CEE). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 05.07.1985, nr. Nr. L 175 (40).
- [178] Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law. Strasbourg: Council of Europe, 1998. <https://rm.coe.int/168007f3f4> (vizitat 16.02.2023).
- [179] Directiva 2004/35/CE a Parlamentului European și a Consiliului din 21 aprilie 2004 privind răspunderea pentru mediul înconjurător în legătură cu prevenirea și repararea daunelor aduse mediului. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 30.04.2004, nr. L 143 (56).
- [180] Raffinerie Mediterranee (ERG) SpA, Polimeri Europa SpA și Syndial SpA împotriva Ministero dello Sviluppo economico și alții (C-379/08) și ENI SpA împotriva Ministero Ambiente e Tutela del Territorio e del Mare și alții (C-380/08). Cauze conexate C-379/08 și C-380/08, hotărârea Marii Camere din 9 martie 2010. Luxemburg: Curtea de Justiție a Uniunii Europene, 2010. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/ALL/?uri=ecli:ECLI:EU:C:2010:127> (vizitat 09.03.2023).
- [181] Okay and others v. Turkey, application no. 36220/97, judgement of 12 July 2005. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2005.

<https://www.eufje.org/images/docConf/buc2016/CASE%20OF%20KYAY%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY.pdf> (vizitat 16.03.2023).

[182] Gorraiz Lizarraga and others v. Spain, application no. 62543/00, judgement of 27 April 2004. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61731%22%5D%7D> (vizitat 23.03.2023).

[183] Council Directive 82/501/EEC of 24 June 1982 on the major-accident hazards of certain industrial activities. În: Official Jurnal of European Union, 05.08.1982, nr. L 230 (1-18).

[184] Directiva 2006/12/CE a Parlamentului European și a Consiliului din 5 aprilie 2006 privind deșeurile. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 27.04.2006, nr. L 114 (9-21).

[185] Directiva 2002/49/CE a Parlamentului European și a Consiliului din 25 iunie 2002 privind evaluarea și gestiunea zgomotului ambiental. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 18.07.2002, nr. L 189 (12-25).

[186] Directive 2002/30/CE du Parlement européen et du Conseil du 26 mars 2002 relative à l'établissement de règles et procédures concernant l'introduction de restrictions d'exploitation liées au bruit dans les aéroports de la Communauté. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 28.03.2002, nr. L 85 (40-46).

[187] The protection of Article 2 TEU values in the EU. Strasbourg: European Parliament. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/146/the-protection-of-fundamental-rights-in-the-eu> (vizitat 30.03.2023).

[188] Protocolul nr. 11 din 11 mai 1994 la Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale referitor la restructurarea mecanismului de control stabilit prin convenție. În: Monitorul Oficial al României, 13.07.1995, nr. 147.

[189] Renucci J. F. Introduction to the European Convention on Human Rights, The rights guaranteed and the protection mechanism. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2005. [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-01\(2005\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-01(2005).pdf) (vizitat 06.04.2023).

[190] Bardarova S. Comparison between the European Court of Justice and European Court of Human Rights. În: SSRN Electronic Journal, 2013. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2281215>

[191] Defeis E. F. Human rights and the European Court of Justice: An appraisal. În: Fordham International Law Journal, 2007, vol. 31, nr. 5, p. 1104-1117. <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2110&context=ilj> (vizitat 20.04.2023).

- [192] Kuijer M. The challenging relationship between the European Convention on Human Rights and the EU legal order: Consequences of a delayed accession. În: The International Journal of Human Rights, 2020, vol. 24, nr. 7, p. 998-1010. <https://doi.org/10.1080/13642987.2018.1535433>
- [193] Cherubini F. The relationship between the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights in the view of the accession. În: German Law Journal, 2015, vol. 16, nr. 6, p. 1375-1386. <https://doi.org/10.1017/s2071832200021180>
- [194] Pavone T. The past and future relationship of the European Court of Justice and the European Court of Human Rights: A functional analysis. În: SSRN Electronic Journal, 2012. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2042867>
- [195] Mak C. Rights and remedies - Article 47 EUCFR and effective judicial protection in European private law matters. În: SSRN Electronic Journal, 2012, Amsterdam Law School Research Paper, no. 2012-88. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2126551>
- [196] Jans J. H. The rule of law and European environmental policy - Legal protection against acts of the European institutions. În: Krämer L. (ed.). Recht and um-welt; essays in honour of prof. Gerd Winter. Groningen: Europa Law Publishing, 2003. 462 p.
- [197] The right to property. A guide to the implementation of Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights. În: Human rights handbooks, No. 4. Strasbourg: Directorate General of Human Rights, Council of Europe, 2001. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007ff4a> (vizitat 15.04.2023).
- [198] Primul protocol aditional la Conventia pentru apararea drepturilor omului și a libertatilor fundamentale, încheiat la Paris la 20 martie 1952. În: Monitorul Oficial al României, 31.05.1994, nr. 135.
- [199] De Vries S. A. Balancing fundamental rights with economic freedoms according to the European Court of Justice. În: Utrecht Law Review, 2013, vol. 9, nr. 1, p. 169-192. <https://doi.org/10.18352/ulr.220>
- [200] Douglas-Scott S. The Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights after the Treaty of Lisbon. În: De Vries S. A. The protection of fundamental rights in the EU after Lisbon (studies of the Oxford Institute of European and Comparative Law). Londra: Hart Publishing, 2013. 246 p.

- [201] Protocolul nr. 14 din 13 mai 2004 la Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, adoptată la Roma la 4 noiembrie 1950, cu privire la modificarea sistemului de control al convenției. În: Monitorul Oficial al României, 22.03.2005, nr. 238.
- [202] Kravchenko S., Bonine J. E. la interpretación de los derechos humanos para la protección del medio ambiente en la Corte Europea de Derechos Humanos (Interpretation of Human Rights for Environmental Protection in the European Court of Human Rights). În: Justicia Ambiental, 2012, vol. 4. <https://ssrn.com/abstract=2272107> (vizitat 04.05.2023).
- [203] Kyrtatos v. Greece, application no. 41666/98, judgment of 22 May 2003. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2003. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61099> (vizitat 11.05.2023).
- [204] Hamer v. Belgium, application no. 21861/03, judgment of 27 November 2007. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2007. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83537> (vizitat 18.05.2023).
- [205] Percival R. V. The 'greening' of the global judiciary. În: Journal of Land Use & Environmental Law, 2017, University of Maryland Legal Studies Research Paper No. 2017-4. <https://ssrn.com/abstract=2923249> (vizitat 25.05.2023).
- [206] Pavoni R. Public interest environmental litigation and the European Court of Human Rights: No love at first sight. În: Lenzerini F., Vrdoljak A. F. (eds.). International law for common goods: Normative perspectives on human rights, culture and nature. Londra: Hart Publishing. 468 p.
- [207] Paschke R., Glazewski J. Ex post facto authorisation in South African environmental assessment legislation: A critical review. În: Potchefstroom Electronic Law Journal, 2017, vol. 9, nr. 1, p. 119-150. <https://doi.org/10.17159/1727-3781/2006/v9i1a2812>
- [208] Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées (ADBHU). Free movement of goods - Reference for a preliminary ruling: Tribunal de grande instance de Créteil – France. Waste oils. Case 240/83. Judgment of the Court of 7 February 1985. Luxembourg: European Court of Justice, 1985. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61983CJ0240> (vizitat 27.04.2023).
- [209] Purnhagen K. P. Services of general economic interests in competition law: From Procureur de la République/Adbhu Until la Poste - The raise and fall of the state aid approach and its consequences. În: European Law Reporter, 2009, p. 337-342. <https://ssrn.com/abstract=1365893> (vizitat 01.06.2023).

- [210] Tratatul de la Roma. Roma: Comunitatea Economică Europeană, 1957. <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/ro/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome> (vizitat 15.06.2023).
- [211] Van den Broek G. M. Environmental liability and nature protection areas. Will the EU environmental liability directive actually lead to the restoration of damaged natural resources? În: Utrecht Law Review, 2009, vol. 5, nr. 1, p. 117-131. <https://doi.org/10.18352/ulr.98>
- [212] Comte F. Droit pénal de l'environnement et compétence communautaire (Criminal Environmental Law and Community Competence). În: Revue du droit de l'Union européenne, 2002. <https://ssrn.com/abstract=2700023> (vizitat 08.06.2023).
- [213] Judgment of the Court of 20 September 1988. Commission of the European Communities v Kingdom of Denmark. Free movement of goods - Containers for beer and soft drinks. Case 302/86. Luxembourg: European Court of Justice, 1988. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61986CJ0302> (vizitat 22.06.2023).
- [214] Hotărârea Curții din data de 20 februarie 1979. Rewe-Zentral AG împotriva Bundesmonopolverwaltung für Branntwein. Cerere având ca obiect pronunțarea unei hotărâri preliminare: Hessisches Finanzgericht - Germania. Cauza 120/78. Luxembourg: European Court of Justice, 1979. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/ALL/?uri=CELEX%3A61978CJ0120> (vizitat 29.06.2023).
- [215] Jacobs F. The role of the European Court of Justice in the protection of the environment. În: Journal of Environmental Law, 2006, vol. 18, nr. 2, p. 185–205. <https://doi.org/10.1093/jel/eq1012>
- [216] Dougan M. Minimum harmonization and the internal market. În: Common Market Law Review, 2000, vol. 37, nr. 4, p. 853-885. <https://doi.org/10.54648/272669>
- [217] Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 14 July 1998. Aher-Waggon GmbH v Bundesrepublik Deutschland. Reference for a preliminary ruling: Bundesverwaltungsgericht - Germany. Measures having equivalent effect - Directives on noise emissions from aircraft - Stricter domestic limits - Barrier to the importation of an aircraft - Environmental protection. Case C-389/96. Luxembourg: European Court of Justice, 1998. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:61996CJ0389> (vizitat 06.07.2023).
- [218] Judgment of the Court of 11 July 2000. Kemikalieinspektionen v Toolex Alpha AB. Reference for a preliminary ruling: Kammarrätten i Stockholm - Sweden. Free movement of goods - National general prohibition on the use of trichloroethylene - Article 36 of the EC Treaty (now,

after amendment, Article 30 EC). Case C-473/98. Luxembourg: European Court of Justice, 2000. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:61998CJ0473> (vizitat 15.07.2023).

[219] Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 3 December 1998. - Criminal proceedings against Ditlev Bluhme. - Reference for a preliminary ruling: Kriminalretten i Frederikshavn - Denmark. - Free movement of goods - Prohibition of quantitative restrictions and measures having equivalent effect between Member States - Derogations - Protection of the health and life of animals - Bees of the subspecies *Apis mellifera mellifera* (Læso brown bee). - Case C-67/97. Luxembourg: European Court of Justice, 1998. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:61997CJ0067&from=SL> (vizitat 20.07.2023).

[220] Judgment of the Court of 14 July 1998. Safety Hi-Tech Srl v S. & T. Srl. Reference for a preliminary ruling: Giudice di Pace di Genova - Italy. Regulation (EC) No 3093/94 - Measures to protect the ozone layer - Restrictions on the use of hydrochlorofluorocarbons and halons - Validity. Case C-284/95. Luxembourg: European Court of Justice, 1998. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:61995CJ0284> (vizitat 27.07.2023).

[221] Krämer L. EC competence for environmental criminal law. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:b0PpPj5v9nIJ:https://www.coleurope.eu/content/StudyProgrammes/law/studyprog/pdf/Weiss_Holger_thesis.pdf+&cd=4&hl=ro&ct=click&gl=md (vizitat 06.01.2023).

[222] Judgment of the Court of 4 July 2000. Commission of the European Communities v Hellenic Republic. Failure of a Member State to fulfil its obligations - Judgment of the Court establishing such failure - Non-compliance - Article 171 of the EC Treaty (now Article 228 EC) - Financial penalties - Periodic penalty payment - Waste – Directives 75/442/EEC and 78/319/EEC. Case C-387/97. Luxembourg: European Court of Justice, 2000. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61997CJ0387> (vizitat 15.01.2023).

[223] Opinion of Mr Advocate General Geelhoed delivered on 29 April 2004. Commission of the European Communities v French Republic. Failure of a Member State to fulfil obligations - Fisheries - Control obligations placed on the Member States - Judgment of the Court establishing a breach of obligations - Non-compliance - Article 228 EC - Payment of a lump sum - Imposition of a penalty payment. Case C-304/02. Luxembourg: European Court of Justice, 2004. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:62002CC0304> (vizitat 20.01.2023).

- [224] Judgment of the Court (Grand Chamber) of 13 September 2005. Commission of the European Communities v Council of the European Union. Action for annulment - Articles 29 EU, 31(e) EU, 34 EU and 47 EU - Framework Decision 2003/80/JHA - Protection of the environment - Criminal penalties - Community competence - Legal basis - Article 175 EC. Case C-176/03. Luxembourg: European Court of Justice, 2005. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62003CJ0176>
- [225] Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 06.12.2008, nr. L 328 (28-37).
- [226] Hunter D. B. The implications of climate change litigation for international environmental law-making. În: Burns W. C. G., Osofsky H. M. (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 412 p.
- [227] Combating environmental crime. Burxelles: European Commission. https://ec.europa.eu/environment/legal/crime/docs_en.htm (vizitat 27.01.2023).
- [228] Pereira R., Environmental criminal law in the first pillar: A positive development for environmental protection in the European Union? În: European Energy and Environmental Law Review, 2007, vol. 16, nr. 10, p. 254-268. <https://doi.org/10.54648/eelr2007029>
- [229] Turner S. ş. a. Environmental rights: The development of standards. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 452 p.
- [230] Faure M. The development of environmental criminal law in the EU and its member states. În: Review of European, Comparative & International Environmental Law, 2017, vol. 26, nr. 2, p. 139-146. <https://doi.org/10.1111/reel.12204>
- [231] Sinden A. A human rights framework for the Anthropocene. În: SSRN Electronic Journal, 2019, Temple University Legal Studies Research Paper No. 2019-16. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3351226>
- [232] Ruhl J. B. Climate change adaptation and the structural transformation of environmental law. În: Environmental Law, 2010, vol. 40, p. 343. <https://ssrn.com/abstract=1517374> (vizitat 24.02.2023).
- [233] Gill G. N. Environmental justice in India: The National Green Tribunal and expert members. În: Transnational Environmental Law, 2016, vol. 5, nr. 1, p. 175-205. <https://doi.org/10.1017/s2047102515000278>

- [234] Woods K. The environment and human rights. În: Godhard M. (ed.). Human rights: Politics and practice. Oxford: Oxford University Press, 2016, p.325-342.
- [235] Adelman S. Rio+20: Sustainable injustice in a time of crises. În: Journal of Human Rights and the Environment, 2013, vol. 4, nr. 1, p. 6-31. <https://doi.org/10.4337/jhre.2013.01.01>
- [236] Maastricht recommendations on promoting effective public participation in decision-making in environmental matters prepared under the Aarhus Convention. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, 2015. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/Publications/2015/1514364_E_web.pdf (vizitat 05.03.2023).
- [237] Ebbesson J. Public participation and privatisation in environmental matters: An assessment of the Aarhus Convention. În: Erasmus Law Review, 2011, vol. 4, nr. 2, p. 71-89. <https://doi.org/10.5553/elr221026712011004002003>
- [238] Inter-American Strategy for the Promotion of Public Participation in Decision-Making for Sustainable Development. Washington DC: Organization of American States Unit for Sustainable Development and Environment, 2016. <https://aarhusclearinghouse.unece.org/resources/inter-american-strategy-promotion-public-participation-decision-making-sustainable-0> (vizitat 05.02.2023).
- [239] National Environmental Management Act 107 of 1998. South Africa, 1998. <https://www.gov.za/documents/national-environmental-management-act> (vizitat 10.02.2023).
- [240] Oliver P. J. Access to information and to justice in EU environmental law: The Aarhus Convention. În: Fordham International Law Journal, 2013, vol. 36, nr. 1423, p. 1423-1470. <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2638&context=ilj> (vizitat 10.03.2023).
- [241] Van Wolferen M., Eliantonio M. Access to justice in environmental matters - The EU's difficult road towards non-compliance with the Aarhus Convention. În: Peeters M., Eliantonio M.(eds.). Research handbook on European environmental law. Cheltenham: Edward Elgar, 2020. 552 p.
- [242] Bali guidelines for the development of national legislation on access to information, public participation, and access to justice in environmental matters. Bali: United Nations Environment Programme, 2010. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Environment/GoodPractices/A/UNE-P-BaliGuidelines.docx> (vizitat 17.02.2023).

- [243] Kravchenko S. The Aarhus Convention and innovations in compliance with multilateral environmental agreements. În: Colorado Journal of International Environmental Law and Policy, 2007, vol. 18, nr. 1. <https://ssrn.com/abstract=1076746> (vizitat 31.03.2023).
- [244] The Aarhus Convention. An implementation guide. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, 2014. https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf (vizitat 17.03.2023).
- [245] Burleson E. Civil society climate cooperation. În: Cinnamon C., Gray K. R. Tarasofsky R. (eds.). Oxford Handbook of International Climate Change Law. Oxford: Oxford University Press, 2016. 800 p.
- [246] Peters B. Towards the Europeanization of participation? Reflecting on the functions and beneficiaries of participatory rights in EU environmental law. În: Fraenkel-Haeberle C., Sommermann K. P. (eds.). Federalism, alternative forms of democracy and better governance. Leiden: Martinus Nijhoff, 2014.
- [247] Van Zeben J. A. W. The untapped potential of horizontal private enforcement within EC environmental law. În: The Georgetown Int'l Environmental Law Review, 2010, vol. 22, p. 241. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1320080>
- [248] Lin J. The first successful climate negligence case: A comment on Urgenda Foundation v. The State of the Netherlands (Ministry of Infrastructure and the Environment). În: Climate Law, 2015, vol. 5, nr. 1, p. 65-81. <https://doi.org/10.1163/18786561-00501003>
- [249] Saeima adopts Local Government Referendum Law. Riga: Saeima, 2022. <https://www.saeima.lv/en/news/saeima-news/30784-saeima-adopts-local-government-referendum-law> (vizitat 24.03.2023).
- [250] Eckes C. Environmental policy 'outside-in': How the EU's engagement with international environmental law curtails national autonomy. În: German Law Journal, 2012, vol 13, nr. 11, p. 1151-1176. <https://doi.org/10.1017/s207183220001779x>
- [251] Greene S. Restoring green infrastructure on the Linth River. 2014. <https://sdghelpdesk.unescap.org/sites/default/files/2018-03/Switzerland%20Environment%20restoring%20Green%20Infrastructure.pdf> (vizitat 07.04.2023).

- [252] Jans J. H. Judicial dialogue and judicial competition and global environmental law: A case study on the UNECE Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters. În: SSRN Electronic Journal, 2012. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2155768>
- [253] The Treaty of Lisbon. În: Official Journal of the European Union, 17.12.2007, nr. C 306.
- [254] Judgment of the Court (Grand Chamber), 26 February 2013. Stefano Melloni v Ministerio Fiscal. Request for a preliminary ruling from the Tribunal Constitucional (Spain). Police and judicial cooperation in criminal matters — European arrest warrant — Surrender procedures between Member States — Decisions rendered at the end of proceedings in which the person concerned has not appeared in person — Execution of a sentence pronounced in absentia — Possibility of review of the judgment. Case C-399/11. Luxembourg: European Court of Justice, 2013. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62011CJ0399> (vizitat 14.04.2023).
- [255] Benvenuti S. Access to justice in environmental matters: Which role for the European networks of judges? În: Journal for European Environmental & Planning Law, 2014, vol. 11, nr. 2, p. 163-182. <https://doi.org/10.1163/18760104-01102007>
- [256] Opinion of the Court (Full Court) of 18 December 2014. Opinion pursuant to Article 218(11) TFEU. Opinion pursuant to Article 218(11) TFEU — Draft international agreement — Accession of the European Union to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms — Compatibility of the draft agreement with the EU and FEU Treaties. Case Opinion 2/13. Luxembourg: European Court of Justice, 2014. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62013CV0002> (vizitat 21.04.2023).
- [257] Judgment of the Court of 17 December 1970. Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Frankfurt am Main - Germany. Case 11-70. Luxembourg: European Court of Justice, 1970. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61970CJ0011> (vizitat 28.04.2023).
- [258] Judgment of the Court of 14 May 1974. J. Nold, Kohlen- und Baustoffgroßhandlung v Commission of the European Communities. Case 4-73. Luxembourg: European Court of Justice, 1974. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61973CJ0004> (vizitat 05.05.2023).

- [259] Judgment of the Court of 28 October 1975. Roland Rutili v Ministre de l'intérieur. Reference for a preliminary ruling: Tribunal administratif de Paris - France. Public policy. Case 36-75. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61975CJ0036> (vizitat 12.05.2023).
- [260] Marckx v. Belgium, application no. 6833/74, Judgment of 13 June 1979. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1979. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-57534%22%7D> (vizitat 19.05.2023).
- [261] Judgment of the Court of 30 April 1996. P v S and Cornwall County Council. Reference for a preliminary ruling: Industrial Tribunal, Truro - United Kingdom. Equal treatment for men and women - Dismissal of a transsexual. Case C-13/94. Luxembourg: European Court of Justice, 1996. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61994CJ0013> (vizitat 14.07.2023).
- [262] Diaconu I. Drepturile omului. București: Institutul Roman pentru Drepturile Omului, 1993.
- [263] Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland, application no. 45036/98, judgment of 30 June 2005. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2005. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22fulltext%22%3A%22Bosphorus%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-69564%22%7D> (vizitat 02.06.2023).
- [264] Lock T. Beyond Bosphorus: The European Court of Human Rights' case law on the responsibility of member states of international organizations under the European Convention on Human Rights. În: Human Rights Law Review, 2010, vol. 10, nr. 3, p. 529-545. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngq022>
- [265] Michaud v. France, application no. 12323/11, judgement of 6 December 2012. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2012. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-115377%22%7D> (vizitat 09.06.2023).
- [266] Lock T. The ECJ and the ECtHR: The future relationship between the two European courts. În: The Law and Practice of International Courts and Tribunals, 2009, vol. 8, nr. 3, p. 375-398. <https://doi.org/10.1163/156918509x12537882648426>
- [267] Besselink L. F. M. The EU and the European Convention of Human Rights after Lisbon: From 'Bosphorus' sovereign immunity to full scrutiny? În: SSRN Electronic Journal, 2008. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1132788>

[268] Judgment of the Court (Second Chamber) of 22 December 2010. DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH v Bundesrepublik Deutschland. Reference for a preliminary ruling: Kammergericht - Germany. Effective judicial protection of rights derived from European Union law - Right of access to a court - Legal aid - National legislation refusing legal aid to legal persons in the absence of 'public interest'. Case C-279/09. Luxembourg: European Court of Justice, 2010. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0279> (vizitat 26.05.2023).

[269] Lee M. Access to justice at EU Level in environmental law. În: SSRN Electronic Journal, 2012. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2062252>

[270] Judgment of the Court (Second Chamber) of 28 July 2011. Brahim Samba Diouf v Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration. Reference for a preliminary ruling: Tribunal administratif - Luxembourg. Directive 2005/85/EC - Minimum standards on procedures in Member States for granting and withdrawing refugee status - 'Decision taken on [the] application for asylum' within the meaning of Article 39 of Directive 2005/85 - Application by a third country national for refugee status - Failure to provide reasons justifying the grant of international protection - Application rejected under an accelerated procedure - No remedy against the decision to deal with the application under an accelerated procedure - Right to effective judicial review. Case C-69/10. Luxembourg: European Court of Justice, 2011. <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-69/10> (vizitat 16.06.2023).

[271] Polakiewicz J. EU law and the ECHR: Will EU accession to the European Convention on Human Rights square the circle? În: SSRN Electronic Journal, 2013. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2331497>

[272] Judgment of the Court (Grand Chamber) of 14 September 2010. Akzo Nobel Chemicals Ltd and Akros Chemicals Ltd v European Commission. Appeal - Competition - Measures of inquiry - Commission's powers of investigation - Legal professional privilege - Employment relationship between a lawyer and an undertaking - Exchanges of e-mails. Case C-550/07 P. Luxembourg: European Court of Justice, 2011. <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-550/07> (vizitat 23.06.2023).

[273] Paris M. L. La Cour Européenne des Droits de L'Homme et le droit de l'union européenne, notamment la Charte des Droits Fondamentaux : Une gestion subtile entre ajustements

systemiques et enrichissements mutuels. În: Blumann C., Decaux E., De la Rochère J. D. (eds.), L'Union européenne et les droits fondamentaux: Les nouveaux défis. Paris: Pedone, 2012.

[274] Schmalenbach K. Struggle for exclusiveness: The ECJ and competing international tribunals. În: Buffard I. ș. a. (eds.). International law between universalism and fragmentation: Festschrift in honor of Gerhard Hafner. Leiden: Brill, 2009, p. 1045-1068.

[275] Atapattu S. The right to a healthy life or the right to die polluted? The emergence of a human right to a healthy environment under international law. În: Tulane Environmental Law Journal, 2002, vol. 16, p. 65-126. <https://journals.tulane.edu/index.php/elj/article/view/2083/1919> (vizitat 21.07.2023).

[276] Judgment of the Court (Grand Chamber) of 3 September 2008. Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council of the European Union and Commission of the European Communities. Common foreign and security policy (CFSP) - Restrictive measures taken against persons and entities associated with Usama bin Laden, the Al-Qaeda network and the Taliban - United Nations - Security Council - Resolutions adopted under Chapter VII of the Charter of the United Nations - Implementation in the Community - Common Position 2002/402/CFSP - Regulation (EC) No 881/2002 Measures against persons and entities included in a list drawn up by a body of the United Nations - Freezing of funds and economic resources - Committee of the Security Council created by paragraph 6 of Resolution 1267 (1999) of the Security Council (Sanctions Committee) - Inclusion of those persons and entities in Annex I to Regulation (EC) No 881/2002 - Actions for annulment - Competence of the Community - Joint legal basis of Articles 60 EC, 301 EC and 308 EC - Fundamental rights - Right to respect for property, right to be heard and right to effective judicial review. Joined cases C-402/05 P and C-415/05 P. Luxembourg: European Court of Justice, 2011. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62005CJ0402> (vizitat 30.06.2023).

[277] Regulation (EU) No 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (The Dublin Regulation). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 29.06.2013, nr. L 180 (31-59).

- [278] M.S.S. v. Belgium and Greece, application no. 30696/09, judgement of 21 January 2011. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2011. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-103050%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-103050%22]}) (vizitat 07.01.2023).
- [279] Tarakhel v. Switzerland, application no. 29217/12, judgement of 04.11.2014. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2014. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-10343%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-10343%22]}) (vizitat 28.07.2023).
- [280] Glas L., Krommendijk J. From Opinion 2/13 to Avotiņš: Recent developments in the relationship between the Luxembourg and Strasbourg Court. În: Human Rights Law Review, 2016, vol. 17, nr. 2, p. 567–587. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngw047>
- [281] Avotiņš v. Latvia, application no. 17502/07, Judgement of 23 May 2016. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2016. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22fulltext%22:\[%22Avotins%22\],%22itemid%22:\[%22001-163114%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22fulltext%22:[%22Avotins%22],%22itemid%22:[%22001-163114%22]}) (vizitat 07.07.2023).
- [282] Kinsch P. Case law of the European Court of Human Rights on the application of (some of) the EU family regulations. În: Viarengo I., Villata F. C. (eds.). Planning the future of cross-border families: A path through coordination. London: Hart Publishing, 2020. 976 p.
- [283] Judicial cooperation in criminal matters in European Union fight against environmental crimes. Strasbourg: European Parliament, 2012. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/155/judicial-cooperation-in-criminal-matters> (vizitat 04.03.2023).
- [284] McIntyre O. The emerging European Community. Union jurisdiction in respect of environmental crime. 2009. https://www.researchgate.net/publication/259975094_The_Emerging_European_Community_Union_Jurisdiction_in_Respect_of_Environmental_Crime (vizitat 11.03.2023).
- [285] Elliniki Radiophonia Tileorassi AE v Dimotiki Etairia Pliroforissis and Sotirios Kouvelas. Reference for a preliminary ruling from the Monomeles Protodikeio (Regional Court) Thessaloniki. Exclusive rights in the matter of radio and television broadcasting — Free movement of goods — Freedom to provide services — Rules on competition — Freedom of expression. Case C-260/89. Luxembourg: European Court of Justice, 1991. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:61989CJ0260> (vizitat 14.01.2023).

- [286] Orlando E. The evolution of EU policy and law in the environmental field: Achievements and current challenges. 2013. https://www.iai.it/sites/default/files/TW_WP_21.pdf (vizitat 18.03.2023).
- [287] Arrangement between the Council of Europe and the European Community concluded by exchange of letters on the consolidation and intensification of their co-operation. Council of Europe, European Community, 16.06.1987. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804595c3> (vizitat 21.01.2023).
- [288] Joint Declaration on cooperation and partnership between the Council of Europe and the European Commission. Council of Europe, European Commission, 2001. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804595c4> (vizitat 28.01.2023).
- [289] Memorandum of Understanding between the Council of Europe and the European Union. Council of Europe, European Union, 2007. <https://rm.coe.int/16804e437b> (vizitat 04.02.2023).
- [290] Judgment of the Court of 30 April 1974. R. & V. Haegeman v Belgian State. Reference for a preliminary ruling: Tribunal de première instance de Bruxelles - Belgium. Case 181-73. Luxembourg: European Court of Justice, 1974. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61973CJ0181> (vizitat 25.03.2023).
- [291] Judgment of the Court of 30 September 1987. Meryem Demirel v Stadt Schwäbisch Gmünd. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Stuttgart - Germany. Association agreement between the EEC and Turkey - Freedom of movement for workers. Case 12/86. Luxembourg: European Court of Justice, 1987. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A61986CJ0012> (vizitat 11.02.2023).
- [292] Petersmann E. U. Judging judges: From 'principal-agent theory' to 'constitutional justice' in multilevel 'judicial governance' of economic cooperation among citizens. În: SSRN Electronic Journal, 2008, Society of International Economic Law (SIEL) Inaugural Conference 2008 Paper. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1147060>
- [293] Opinion of the Court of 14 December 1991. Opinion delivered pursuant to the second subparagraph of Article 228 (1) of the Treaty - Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of the European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area. Opinion 1/91. Luxembourg: European Court of Justice,

1991. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CV0001> (vizitat 18.02.2023).

[294] Judgment of the Court (Grand Chamber) of 30 May 2006. Commission of the European Communities v Ireland. Failure of a Member State to fulfil obligations - United Nations Convention on the Law of the Sea - Part XII - Protection and preservation of the marine environment - Dispute-settlement system provided for under that convention - Arbitration proceedings initiated on the basis of that system by Ireland against the United Kingdom - Dispute relating to the MOX plant at Sellafield (United Kingdom) - Irish Sea - Articles 292 EC and 193 EA - Undertaking not to submit a dispute relating to the interpretation or application of the Treaty to a method of settlement other than those provided for by the Treaty - Mixed agreement - Community competence - Articles 10 EC and 192 EA - Duty of cooperation. Case C-459/03. Luxembourg: European Court of Justice, 2006. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A62003CJ0459> (vizitat 01.04.2023).

[295] Comte F. Droit pénal de l'environnement et compétence communautaire (Criminal Environmental Law and Community Competence). În: Revue du droit de l'Union européenne, 2002. <https://ssrn.com/abstract=2700023> (vizitat 08.04.2023).

[296] Varvastian S. The human right to a clean and healthy environment in climate change litigation. În: SSRN Electronic Journal, 2019, Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper No. 2019-09. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3369481>

[297] Posner E. A. Climate change and international human rights litigation: A critical appraisal. În: În: SSRN Electronic Journal, 2017, University of Chicago Law & Economics, Olin Working Paper No. 329. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.959748>

[298] Joint communication from Presidents Costa and Skouris. 2011. https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2011-02/cedh_cjue_english.pdf (25.02.2023).

[299] Judgment of the Court of 12 November 1969. Erich Stauder v City of Ulm - Sozialamt. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Stuttgart - Germany. Case 29-69. Luxembourg: European Court of Justice, 1969. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61969CJ0029> (vizitat 15.04.2023).

[300] Dannenmaier E. The role of non-state actors in climate compliance. În: Brunnée J., Doelle M., Rajamani L. (eds.). Promoting compliance in an evolving climate regime. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 512 p.

[301] B. and L. v. the United Kingdom, application no. 36536/02, judgment of 13.09.2005. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2005. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-3739%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-3739%22]}) (vizitat 22.04.2023).

[302] Guichard v France, judgement of 02.09.2003. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2003. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-24015&filename=GUICHARD%20v.%20FRANCE.docx&logEvent=False> (vizitat 29.04.2023).

[303] Judgment of the Court (Grand Chamber) of 9 November 2010. Volker und Markus Schecke GbR (C-92/09) and Hartmut Eifert (C-93/09) v Land Hessen. References for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Wiesbaden - Germany. Protection of natural persons with regard to the processing of personal data - Publication of information on beneficiaries of agricultural aid - Validity of the provisions of European Union law providing for that publication and laying down detailed rules for such publication - Charter of Fundamental Rights of the European Union - Articles 7 and 8 - Directive 95/46/EC - Interpretation of Articles 18 and 20. Joined cases C-92/09 and C-93/09. Luxemburg: European Court of Justice, 2010. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0092> (vizitat 04.05.2023).

[304] Constitution of the World Health Organization. New York: World Health Organization, 1946. <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1> (vizitat 08.07.2023).

[305] Fadeyeva v. Russia, application no. 55723/00, judgement of 09 June 2005. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2005. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-69315&filename=CASE%20OF%20FADEYEVA%20v.%20RUSSIA.docx&logEvent=False> (vizitat 29.07.2023).

[306] Giacomelli v. Italy, application no. 59909/00, judgement of 02 November 2006. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2006. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-77785&filename=CASE%20OF%20GIACOMELLI%20v.%20ITALY.docx&logEvent=False> (vizitat 01.01.2023).

- [307] Tătar v. Romania, application no. 67021/01, judgement of 27.01.2009. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2009. [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22003-2615810-2848789%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22003-2615810-2848789%22]}) (vizitat 08.01.2023).
- [308] Future noise policy. European Commission green paper. Bruxelles: Commission of the European Communities, 1996. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51996DC0540&from=EN> (vizitat 15.01.2023).
- [309] Berglund B., Lindvall T., Schwela D. H. & World Health Organization Occupational and Environmental Health Team. Guidelines for community noise. Geneva: World Health Organization, 1999. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/66217> (vizitat 15.05.2023).
- [310] Environmental noise guidelines for the European Region. Copenhagen: World Health Organization Regional Office for Europe, 2019. <https://www.who.int/europe/publications/i/item/9789289053563> (vizitat 22.01.2023).
- [311] Demades v. Turkey, application no. 16219/90, judgment of 31 July 2003. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2003. https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_16219-90_001-61272 (vizitat 20.05.2023).
- [312] Kim R. Night noise guidelines for Europe. În: Noise and Health, 2010, vol. 12, nr. 47, p. 61-63. <https://www.researchgate.net/publication/44602136> (vizitat 29.01.2023).
- [313] The Noise Policy of the European Union. Year 2 (1999-2000). Towards improving the urban environment and contributing to global sustainability. Luxembourg: European Commission, 2000. [http://www.moa.gov.cy/moa/environment/environmentnew.nsf/69D658BCCDE2FDB5C2258041002D61F5/\\$file/%CE%9Doise%20brochure.pdf](http://www.moa.gov.cy/moa/environment/environmentnew.nsf/69D658BCCDE2FDB5C2258041002D61F5/$file/%CE%9Doise%20brochure.pdf) (vizitat 05.02.2023).
- [314] Ashworth and Others v. United Kingdom, application no. 39561/98. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1998. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-23669&filename=ASHWORTH%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf&logEvent=False> (vizitat 27.05.2023).
- [315] Moreno Gómez v. Spain, application no. 4143/02, judgement of 16 November 2004. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2004. [https://hudoc.echr.coe.int/Eng#{%22itemid%22:\[%22001-67478%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/Eng#{%22itemid%22:[%22001-67478%22]}) (vizitat 05.06.2023).

- [316] Burgorgue-Larsen L. A European perspective. În: Blom-Cooper L., Dickson B., Drewry G. (eds.). The Judicial House of Lords, Londra: Oxford University Press, 2009, p.398 – 412.
- [317] Spano R. Universality or diversity of human rights? Strasbourg in the age of subsidiarity. În: Human Rights Law Review, 2014, vol. 14, nr. 3, p. 487-502. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngu021>
- [318] Manual on human rights and the environment. Strasbourg: Council of Europe, 2012. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/dh_dev_manual_environment_eng (vizitat 12.02.2023).
- [319] Powell and Rayner v. Great Britain, application no. 9310/81, judgement 19 January 1989. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1989. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57622&filename=CASE%20OF%20POWELL%20AND%20RAYNER%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.docx&logEvent=False> (vizitat 10.06.2023).
- [320] Arrondelle v. the United Kingdom, application no. 7889/77, judgement of 15 July 1980. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1980. https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_7889-77 (vizitat 17.06.2023).
- [321] Baggs v. the United Kingdom, application no. 9310/81, judgement of 16 October 1958. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1980. https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_9310-81_001-74562 (vizitat 24.06.2023).
- [322] Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. New York: United Nations General Assembly, 1984. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading> (vizitat 01.07.2023).
- [323] Regulamentul (CE) nr. 1367/2006 al Parlamentului European și al Consiliului din 6 septembrie 2006 privind aplicarea dispozițiilor Convenției de la Aarhus privind accesul la informații, participarea publicului la luarea deciziilor și accesul la justiție în probleme de mediu la instituțiile și organismele comunitare. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 25.09.2006, nr. L 264/13.
- [324] Balmer-Schafroth and others v. Switzerland, application 67\1996\686\876, judgement of 26 August 1997. Strasbourg: European Court of Human Rights, 1997.

<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-58084&filename=CASE%20OF%20BALMER-SCHAFROTH%20AND%20OTHERS%20v.%20SWITZERLAND.docx&logEvent=False>

(vizitat 19.02.2023).

[325] Pîrvu, D. (2021). The right of humans to a healthy environment, a fourth generation human right. În: Postmodern Openings, 2021, vol. 12, nr. 2, p. 274-297.
<https://doi.org/10.18662/po/12.2/308>